

Mäetagused 67

Virumaa rahvakultuur II

Johannes Pääsuke

*20. sajandi algus. Laut Jõhvi khk Pühajõe külas,
all söögilaua taga Virumaa põhjarannikul.*

Elust vanal ajal loe lähemalt lk 7.

ELUST VANASTI

Fk 182:1

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

67

Hüperajakiri

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetajad

Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külalistoiimetaja

Mall Hiiemäe

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2017

Toimetajad: Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külastajad: Mall Hiimäe

Tegevtoimetaja: Asta Niinemets

Raamatututvustused ja uudised: Piret Voolaid & Asta Niinemets

Inglisekeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo

Kaane kujundus: Andres Kuperjanov

Noodid: Edna Tuvi

Küljendus: Diana Kahre

Esikaanel: Vaikla kriivad, foto Mall Hiimäe erakogust

Toimetuskolleegium 2015–2020: Juri Berezkin (Peterburi Etnograafias instituut, Venemaa), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala (Helsingi Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (Innsbrucki Ülikool, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Tiiu Salasoo (Estonian Learning Materials, Sydney, Austraalia), Urmas Sutrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Piret Voolaid (Eesti Kirjandusmuuseum)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel. Väljaande valmimine on seotud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektidega IUT 22-4 ja IUT 22-5, võrguversioon valmib riikliku programmi "Eesti keel ja kultuurimälu II" projekti EKKM14-344 toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, DOAJ, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, ERIH Plus, Scopus

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu

tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706

e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2017.67

© Eesti Kirjandusmuuseum

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Kaastööst	5
Virumaa talurahva aineeline kultuur 19. sajandil ja 20. sajandi alguses	
<i>Edgar Saar</i>	7
Rahvalaulud ja rahvamuusika Virumaal	
<i>Ingrid Rüütel</i>	41
Virumaa rahvapillid	
<i>Igor Tõnurist</i>	75
Virumaa kalendritavad ja nende piirkondlik omapära	
<i>Mall Hiimäe</i>	113
Loitsud ja rahvaarstid Virumaal	
<i>Mare Kõiva</i>	141
Virumaa muinasjutud: tõe ja reaalsuse piirimail	
<i>Risto Järv</i>	181
Pärtlirajust ja ilmapärimusest	
<i>Mait Sepp</i>	219
UUDISED	
Folkloorist ja avalikkusest üht- ja teistpidi	
<i>Katre Kikas</i>	241
Presidendi rahvaluule kogumise preemia ja aasta Eesti Rahvaluule Arhiivis	
<i>Astrid Tuisk</i>	242
Tartus kogunesid kultuuriteadlased	
<i>Liisi Laineste</i>	247

Folkloristika aastapreemia sai Reet Hiimäe <i>ARS</i>	248
Kroonika	249

TUTVUSTUSED

Turismi ja kultuuripärandi vastastikmõjudest Draculaga seotud pärimuse näitel <i>Reet Hiimäe</i>	260
Valgevene folkloori kogumik <i>Taćciana Valodzina</i>	261

Kaastööst

Mäetaguste toimetuse avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -kõlgede numbrid – sulud lõpevad.
- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.

- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitage kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Virumaa talurahva aineeline kultuur

19. sajandil ja 20. sajandi alguses

Edgar Saar

Teesid: Alljärgnevas Virumaa ainelise kultuuri ülevaates on tähelepanu pööratud muutuste esiletoomisele elamuehituses, interjööris, maaharimisviisides ja karjakasvatuses. Iseloomustatud on kalapüügitraditsioone Peipsi järvel ja Viru rannikumerel ning vanu küttemisviise ja talurahvakaubandust. Eraldi rubriigis käsitletakse tavanditoite, rõivastust ning kodukäsitööd, puutööharrastuses on esil Tudulinna piirkond.

Märksõnad: elatusalad, kauplemine, rõivas, taluhooned, toit, Virumaa

Külad

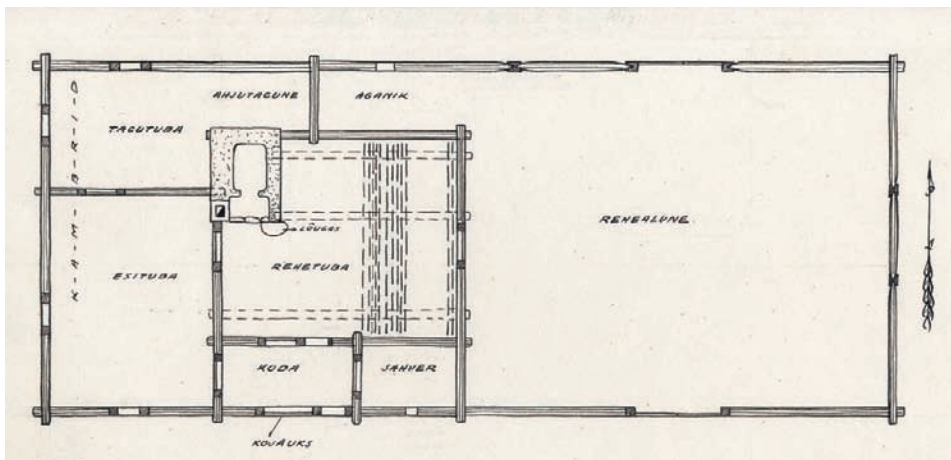
Virumaal oli 19. sajandil kõige enam levinud külatüübiks sumbküla, esines ka rida-, ahel-, haja-, ring- ja tänavkülasid. Sumbkülas asetsevad talud koobaras koos, ridakülas ridastikku piki teed, põlluserva, mäeveeru või veekogu kallast. Ahelkülas paiknevad talud ridastikku, mõningate vahemaadega üksteisest eemal. Ringkülas on talud ringjalt. Tänavkülas on talud tihedalt kahel pool tänavat. 19. sajandil oli sumbküla näiteks Hulja (Kadrina), ridaküla Aidu (Lüganuse), ahelküla Salutaguse (Simuna), ringküla Võipere (Haljala), hajaküla Kuusikmäe (Viru-Nigula) ja tänavküla Vasknarva (Vaivara). Tänavkülad olid Peipsi põhjakaldal ja Narva jõe ääres vene elanikonnaga aladel. (ERKL 117–118)

19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul toimus Eestis talude kruntimine. Ka Virumaal koondati talude põllumaad, mis enne kruntimist olid lappide ja ribadena laiali, kokku üheks tervikuks, kuhu kuulus ka taluõu. Külade ühised karja- ja heinamaad jaotati taludele ära. Kruntimine tõi kaasa külade asustuse hajutamise. Rohkesti tekkis üksiktalusid. Kruntimisega samaaegselt toimus talude päriseksostmine. Talude kruntimise ja päriseksostmisega kaasnesid suured muudatused talurahva ühiskondlikus elus, majanduses ja elu-olus. (Moora 1964: 65–101; Troska 1987; EA V: 130–138)

Elumaja ja selle sisustus

Talurahva elumajaks on sajandeid olnud rehielamu, mis koosnes rehetoast, rehealusest ja ühest või mitmest kambrist. Virumaal oli rehielamu Põhja-Eesti tüüpi, kuigi esinesid ka mõned Lõuna- ja Lääne-Eesti tüüpi rehielamud. Põhja-Eesti tüübil oli rehetuba kõrgem ja kitsam kui rehealune. Rehetuba piirasid neljast küljest mitmeotstarbelised madalamad ruumid. Eespool oli koda ja sahver, tagapool aganik, ühes otsas oli rehealune, teises kamber (kambrid). Rehetool puudusid aknad, ta oli kehvasti valgustatud, aga kaitstud külma tuule eest, seetõttu soe. Mainitud rehielamuga samaaegselt esines tihti selliseid hooneid, kus rehetoa ees oli lai ulualune ning rehetoa seinas aknaavad. (Tihase 1974: 116–126; Pärdi 2012: 25–50)

Taluhoonete seinad ehitati tavaliselt männi- või kuusepuust. Kuni 19. sajandi keskpaigani raiuti ehituspuid ning ehitati hooned kirve abil. Andmeid suursae kasutamise kohta eestlastel on 18. sajandist, enam levis see siiski 19. sajandi keskpaigas. Taluhoonete katusematerjaliks olid õled. Lagi tehti rehielamul ümarpalkidest, mis olid peenemad kui seinapalgid. Rehetoast viis uks rehealusesse ja teiselt poolt kambrisse. Põrandad olid savist, paerikastel aladel kivist. Savipõranda tegemisel võeti ära pinnase pealmine kiht, tasandati ning tambiti põrand kõvaks. Sageli tihendati seda sissetambitud kruusa või kividega, millele asetati liiva ja veega segatud savi.

Joonis 1. Rehielamu põhiplaan. Väike-Maarja khk Koonu küla Uuetoa talu.
E. Kitsingu joonis 1939. EJ 135:46.

Foto 1. Rehielamu. Haljala khk Kasepää (Rutja) küla Mõldre talu.
E. Kitsingu foto 1938. Fk 830:72.

Rehetoa kambripoolses küljes oli paekivist ahi. Üldiselt olid Virumaal ahjud kerisega, esines ka umbahje. Kerisega ahjul oli tulepesa kohale kuhjatud kivikuhe – keris. Tuli ja suits tulid läbi kerise, kuumendasid seda. Ruum soojenes mitte ahju seinte, vaid kerise kaudu. Kerisekive kandsid võlvkaared. Vanemad ahjud olid lahtise kerisega, hiljem asetati kerise kohale paekivist plaat või võlviti kividest ahjulagi. Ahju esiosas oli lahtine kolle – lee, kus keedeti toitu. Pada riputati kolde kohale puust pajakoogu või rauast ahelikuga. Ahju ees oli pae- või raudkivist iste – lõugas. Kuni 19. sajandi teise pooleni rehielamutel korstnat ei olnud. (Viires 1962; Pärdis 2012; Tihase 1974: 172–184; ERKL: 248, 250)

Suits lasti ikka uksest välja. Et suitsutuba külma eest hoida, oli vanast uks kahekordne. Välimine oli auguga [umbes 2 jalga] ukse ülemises pooles. Seda hüüti sangaks. Seesmine uks (mis tuppä lahti käis) oli päeva ajal ikka lahti. Sanga august läks suits välja, külm aga ei pääsenud tuppä tulema. Siit august tuli ka valgust. Pääle selle oli rehetoal veel rõppan: väike [poole jala suurune] auk lükatava luugiga. Siit läks väiksem suits välja (Haljala).

*Joonis 2. Rehetoa kummiga kaetud kerisahi. Viru-Jaagupi khk Leo küla Abrami talu.
I. Linnati joonis 1937. EJ 84:62.*

Oli ka selliseid uksi, kus seespool oli täisuks, väljaspool pooluks, mis sulges ukseava alumise osa. Suitsu väljalaskmiseks avati täisuks.

Rehetoa sees olid piki hoonet asetsevatele taladele ristipidi asetatud peened palgid – parred, millel kuivatati sügisel vilja. Nende arv oli 9–18.

Rehetuba oli pere talviseks elu- ja tööruumiks. Suvel magati kambris, aidas, lakas või küünis, toitu valmistati suveköögis. Rehetoa sisustus oli lihtne. Tagaseina ääres, ahju ja rehealuse seina vahelises osas või siis rehetoa ühes nurgas oli magamislava või süng. Magati ka ahju peal ja partel. Seina ääres olid pikad pingid, kus vajaduse korral ka magati. Söögilaud oli keset tuba, või akna all, kui rehetoal oli aken. Vanemad lauad olid ristjalgadega, millel lauaplaadid olid lahtiselt, uuemad lauaplaadid tapitud jalgadega. Istuti pinkidel või järidel, mis olid kolme või nelja jalaga. Toole oli taludes 19. sajandi esimesel poolel vähe, sajandi teisel poolel ning eriti lõpus suurenes nende kasutamine. (Tihase 1974: 176–184; ERK: 252–257)

Igal perekonna liikmel oli oma isiklik kindel lusikas. Leiva ja liha lõikamiseks tarvitati küla seppa tehtud pussi. Mõnes peres oli olemas liigetega nuga, mida harja ja rübala kaupmehed külas müüsid. Toitu pakuti lauale ühe suure puuvaagnaga, kust siis iga perekonna liige oma lusikaga

Foto 2. Rehetoa pool- ja täisuks. Jõhvi khk Metsküla Uuetoa talu. T. Pedaku foto 1960. Fk 1317:95.

*toitu võttis ja suhu pistis,
nii kaua kui kõht täis sai.
Kuivad toidud, kartul,
kaalikad, naeris, liha,
silgud ja muud söödi palja
käega ja lakuti sõrmed
rasvast ilusti puhtaks
(Viru-Nigula, KV 91).*

Väikelapse jaoks oli häll. Vibuhällid on vanemat ja jalashällid uuemat tüüpi. Riideesemeid, kangaid ja ehteid hoiti kirstudes. Tavaliselt oli talus mitu kirstu, need asusid harilikult aidas, aga ka kambris. Rehetuba valgustati põlevate peergudega. Peeru ots pisteti tulejala ülaosas oleva pilaku vahele. Mõnel pool oli pilak kinnitatud reheahju külge. Pidulikel juhtudel (jõulud, pulmad) kasutati küünlaid. 19. sajandi viimastel aastakümnetel tulid petrooleumilambid. Kuni tuletikkude kasutuselevõtuni tehti tuld tuleraua, tulekivi ja taelaga. Tulerauaga löödi vastu tulekivi, tekkisid sädemed, mis süütasid taela. Tavaliselt oli selleks puuseene (tuletaela *Fomes fomentarius*) kuivatatud viljakeha. Et taela küljest tuld saada, pandi see süte või õlgede vahele ning puhuti peale. (ERKL: 315–316; ERK: 252–257)

Talvel külmaga toodi ajutiselt rehetuppa koduloomi, sagedamini kanu, aga ka vastsündinud või haigeid tallesid, vasikaid ja põrsaid, vahel ka täiskasvanud loomi. (Jaagosild 1965; ERKL: 250)

19. sajandi teise poole rehielamut iseloomustavad mitmed muutused. Klaasakendega rehielamutest on andmeid juba sajandi algusest, üldiseks said need sajandi keskel. Rehielamul, millel rehetuba oli teiste ruumidega piiratud kolmest küljest, tehti aken vabasse välisseina. Kus rehetuba oli teiste ruumidega ümbritsetud neljast küljest, tehti aken koja ja esikülje seina. Muutused

kütte- ja keedukolded. Kinnise kerisega ahju kerisepealsesse ahjumüüri tehti auk. Pärast ahju kütmist see avati, soe õhk läks kambrisse. Rehetuppa ja ka kambritesse hakati pliite ehitama. Rehielamu sai köögi. Pliidi juurde ehitati soemüür (soojalõõr, truup), mis soojendas kambrit; suits juhiti soemüüri lõõride kaudu rehetuppa, kust see uksest ja leitseaugust välja lasti. Seega muutusid kambrid suitsuvabaks ja köetavaks. (Viires 1962; Pärdi 2012)

1881. aastal oli Virumaal korstnateta taluelamutes suitsuvabasid kambreid 35,5%. Kadrina ja Väike-Maarja kihelkonnas oli neid üle 60%. (Kogu Eestimaa kubermangus oli sel viisil köetavaid korstnateta taluelamuid 30,7%.) 19. sajandi teisel poolel ehitati taluelamutele rohkesti korstnaid. 1881. aastal oli korstnatega taluelamuid Virumaal 38,6% (kubermangus 24,9%). Virumaal oli neid rohkem idapoolsetes kihelkondades: Vaivaras 92,2%, Jõhvis üle 70% ning Iisakus üle 60%. Alla 30% oli Kadrina ja 20% Väike-Maarja kihelkonnas. Aga, nagu juba mainitud, oli seal rohkesti köetavaid suitsuvabasid kambreid. (Viires 1962: 101–104; Pärdi 2012)

19. sajandi teisel poolel hakati taluhooneid laialdaselt katma laast- ja sindelkatustega. Siiski, 1881. aastal oli õlg veel Eesti taluelamutel enim kasutatav kattedmaterjal. Virumaal oli mainitud aastal õlgkatuseid 78,6% ning puitkatuseid (laast, sindel, laud) 17,8%. Virumaal oli puitkatuseid enam Vaivaras – 51,4 %, Jõhvis ja Simunas üle 20%, mujal vähem. (Võrdluseks: 1922. aastal oli maakonnas puitkatuseid 46,7%, õlgkatuseid 45%). Seoses kambrite köetavusega hakati rehielamutele ehitama laudpõrandaid, eeskätt kambritele. (Viires 1962; Pärdi 2012)

Talupere eeliseluruumideks said kambrid.

Eeskambris aiapoolse akna all seisis pikk laud pinkidega. Seal söödi siis, kui oli rohkem tööperet või tuli pühapäeval külalisi. Teise akna juurde asetati kangasteljed, kui kuduma hakati. Talvel oli aga kogu elamine-olemine tagakambris ja väikeses köögis. Tagakambris magati. Seal seisid ka vokid, mis jälle vurisema hakkasid, kui talitused loomadega valmis said (Haljala).

19. sajandi viimastel aastakümnetel ehitati üha enam elamuid rehest eraldi. Rohkem hakati tarvitama tislerite tehtud kappe, voodeid, laudu, toole, ilmusid kummutid, osteti seinakelli, levisid Lutheri vabriku ning avinurmikute toolid.

Kõrvalhooned

Peale elamu olid taluõues kõrvalhooned: suveköök, ait, saun, laut, kelder; nendes taludes, kus tehti sepatööd, oli ka sepikoda. Suveköögid olid kahesugused: ühed olid püstkojad, teised nelinurksed ehitused. Püstkoda oli ehitatud koo-

Foto 3. Aidad. Haljala khk Kasepää (Rutja) küla Möldre talu.
E. Kitsingu foto 1938. Fk 830:70.

nusekujuliselt asetatud lattidest, katteks kasetohtu, kuusekoort ja mättaid. (Tihase 1974: 245–248)

Õueküäk ja suveküäk, kuda tädä kutsuti. Noh, sie õli lattidest. Sie õli sedasi, et kaks latti siuti estest ülävält paari ja alt siis tõmmeti laijali nied latti õtsad, nindat üläs jäi rist. No siis pandi lattid kahele puale neije vasta ja siis akketi teibaid ümbär lautima. Nindat kõhe paksult pandi neid teibaid, nindat ikke sies, kui õlid, siis õue ei nähänd. Ukse auk jääti kaa. Ukse pääl õli põigite latt lüädud ja teibad akketi siis senest lattist üläs menema, õtsad õlivad sene latti küljäs. Sies ei õld muud midagi, kui kaks arki õli püsti ja üks latt õli neije aarude vahel ja see pada rippus sangapidi sääl latti küljäs ja alle tehti siis tuli ja siis keideti. A sie sang õli pikk, muidu tuli põletas sene latti läbi, kui madalamal õli, ja kõrgel ei akkand pada usina kiema. Suvel õlivad sääl keitaned, et reijetuas ei taha, et suits, ja liiga suajast lähäb (Jõhvi). (Pajatusi: 128)

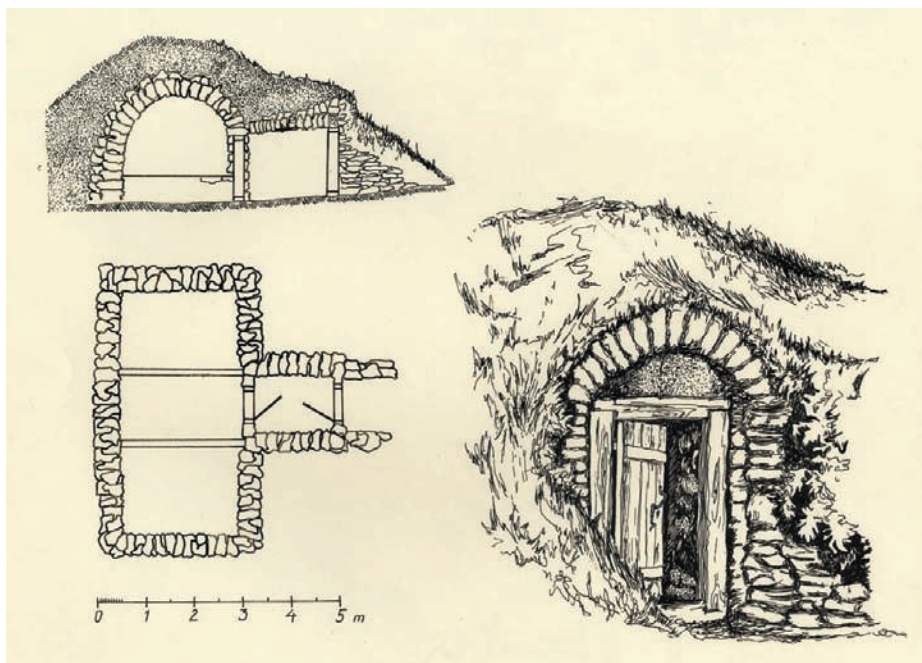
Nelinurksed suveköögid ehitati palkidest, põhjarannikul ka paekivist. Suveköövides oli lahtine tulekolle, siin keedeti suvel toitu. Kui elumajadesse ehitati korstnad ja köögid, ei olnud suveköögid enam vajalikud ning aja jooksul nende ehitamisest loobuti. (Tihase 1974: 250–255)

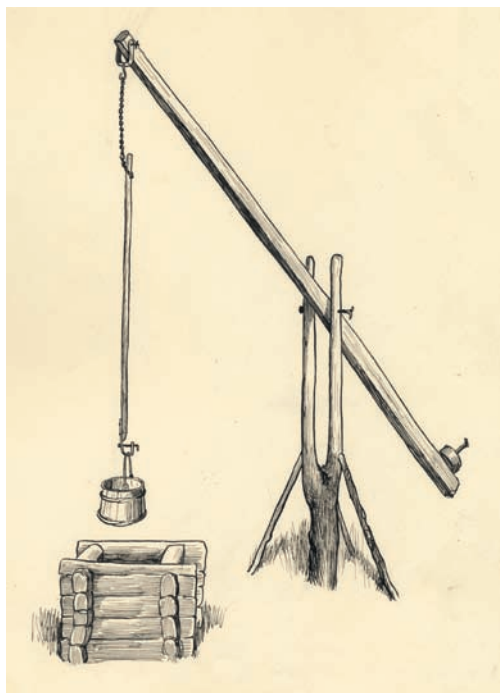
*Foto 4. Laut. Jõhvi khk Pühajõe küla Kreismanni talu.
J. Pääsukese foto 1913. Fk 214:59.*

Tähtsaks majandushooneks oli ait. Sageli oli talus kaks aita, mõnel pool kolm. Üks oli vilja, teine liha-kala ja kolmas riiete ait. Viimases magati ka suvel. Ait ehitati ümarpalkidest. Nurkade toeks olid kivid, et tuul hoone alt läbi käiks. Uksenurgas oli kassiauk. Palkidest ehitati ka saun. Selles oli vihtlemislava ja kerisega ahi. Kõikidel taludel ei olnud sauna – viheldi rehetas. Laut ehitati palkidest, Viru rannikul ka paekivist. Vanematel lautadel oli tihti ühes otsas veise-, teises lamba- ja sealaut. Hobuseid hoiti 19. sajandil rehealuses, aga seal peeti ka teisi loomi. Lauda lakka pandi heinu ja põhku. Vanemad laudad olid akendeta. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul ehitati suuremaid klaasitud akendega lautu. (Tihase 1974: 256–281)

Kartulite hoidmiseks oli kivist või palkidest kelder, mis asetses poolest saadik maa sees. Selle laele visati paks mullakiht. Kui varem olid kiviseintega keldrid palklagedega, siis 19. sajandi teisel poolel hakati ehitama ka võlvlagedega keldreid. Talule vajalik vesi toodi kaevust. Kaevud olid kas kivide või puudega vooderdatud ning ka maa peal ümbritseti need kas kivi- või puuraketega. Madalast kaevust võeti vett lati külge kinnitatud kapa või ämbriga, sügavamast vinna või võlli abil. (Tihase 1974: 281–291)

Joonis 3. Kelder. Haljala khk Idavere küla Mihkli talu.
A. Hermann'i joonis 1977. EJ 360:1.

Joonis 4. Kaev. Iisaku khk Pikati küla
Lugavälja talu. I. Linnati joonis 1937.
EJ 84:37.

Põllundus

Virumaalaste põhiliseks elatusallikaks on olnud põllundus. Kasvatati rukist, otra, nisu ja kaera, aga ka herneid, ube, läätsi, naereid, kapsaid ja kaalikaid. Kui kartulid olid 19. sajandi esimesel veerandil aiamaal, siis teisel veerandil kasvatati neid juba põldudel. Kartulikasvatus laienes 19. sajandi viimastel aastakümnetel, mil veeti kartulit Virumaalt Peterburi ja Soome. Sajandi lõpus levis taludes porgandi, sibula, lillkapsa, aedoa, kõrvitsa ja siguri kasvatamine. Rohkesti kasvatasid sibulaid Peipsi-äärsed venelased, kes käisid neid vilja vastu vahetamas peaaegu kogu Mandri-Eestis, nende kaubareisid ulatusid Lääne- ja Pärnumaale. (Moora 1980: 5–31; EA V: 115–117)

Põlde väetati sõnnikuga, mis põldudele veeti tavaliselt talgutega.

Ennemast, mis õlivad siin kõige suuremad talgud, õlivad sõnniku talgud. Ükski pere ei vedand ilma talgudeta oma sõnniku vällä. Iga kevade läks kaks päivä sõnniku talgudega. Kakstõist miest õli iga kevade talgul, vahel viel nelitõist miest. Neil õli vaja igaühäl vastas talgul kaa käijä. Sääl õli siis viel vedajad ja mahalaskejad ja lahutajad õlid viel erid. No kuus-kaheksa obust siis õli. Talgulised õlivad ikke naaburist ja kaugemalt kaa sugulased ja. Tütrikud olid siis lahutajad, lahutasivad väljäl ja. Vedajad õlivad poisikesed ja lapsukesed. Mahalaskeja õli mies [---]. Vahest võeti kolmest kõhast kõrraga sõnniku. Lautast, sia aijast ja obuse sarast vai riijalast, kus obused õlivad. Igas konkaras õli siis üks obune kõrraga sies. Sai senel kuarm päälä, siis poisikene vai lapsukene vai kes siis vei sene jällä väljälä ja tõine läks siis jällä lauta vai talli siis. Väljäl lahutaja lasi maha. Kiskus kopraga [sõnnikukonksuga] maha ja siis tühü obune tuli jällä laudajuure tagasi. Nõnda siis käidi kõrrast [---].

Sõnnikuvedamise ajast ikka oijeti liha. No siis tehti soust ja kartulid. No võiraasukest kaa kõrjetti senest ajast [selleks ajaks]. A üks see silk õld ikke esimene ja viimane. Kalja siis juadi päälä. Kaera linnassist tehtud kali. Lõune õli supp, õli siis, mis supp õli, kas siis uasupp, vai ernesupp, vai kartulisupp, a lõune õli ikke supp. Keskõhta võeti naps viina, viedi lauta ja pala leiba päälä. Siis tuaski ei käidud. Õhta õli putru. Tanguputru. Aga kui sõnniku vällä ei saaned, siis putru ei õld. Lõppe putru käis. Siis õli jällä silgud ja soust ja kartul ja mis kenelgi õli. Ennemast õlivad suured puu lusikad. No peres õli igaühäl üks, aga siis talgu ajal saadeti lapsed küläst lusikuid tuama. A suured paksud lusikad, siis kartuli korvi sisse siis nied lusikad, siis tuldi, aga puu lusikad korvi sies klõbisesivad. Siis kui keski küläinimine kuuli jua seda klõbina, siis ütläs, et ei tia, kus nied talgud nüüd on, irmus puulusika kolin läks.

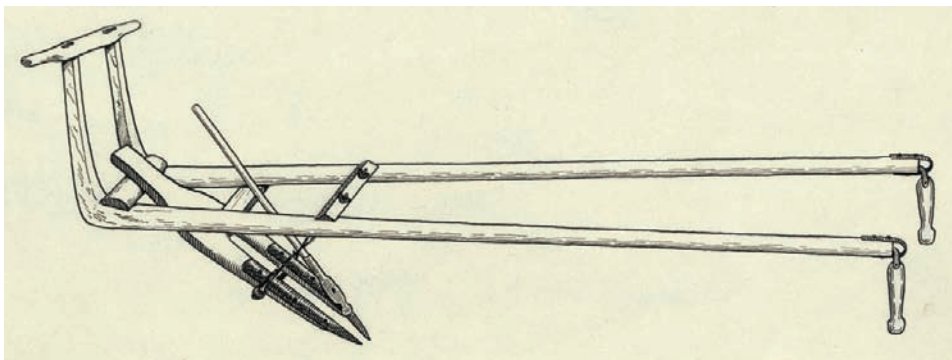
*Õhta akketi siis viega luapima üksüht. Tütrikud akkasivad siis pois-
sisid viega kastama siis. Peremes sai kaa ja siis nad ujuned õhta nagu
kassi pojad. Siis luabiti üksüht märjast ja süüdi kõht täis, siis oli tarvis
obused kodu viija, siis oli tarvis öitse menna mõnel ja omme jällä kuhugi
talgule menna. Siis obuse päälä ja kodu (Jõhvi). (Pajatusi: 96–97)*

Maad hariti harkadraga. Enam levinud oli pikkade aiste ja kõrgete käsipuudega ehk kurgedega harkader. Peipsi põhjarannikul ja Narva jõe ääres künti omapärase harkadraga, millel olid lühikesed aisad, madalad käsipuud ja kõver sahkpuu. 19. sajandi keskel hakati kasutama hõlmatru, mis pöörasid mullakamara ümber. Vanemad adrad olid puust kere ja raudhõlmaga, sajandi lõpul hakati kündma juba täiesti rauast adraga. (Moora 1964: 127–135)

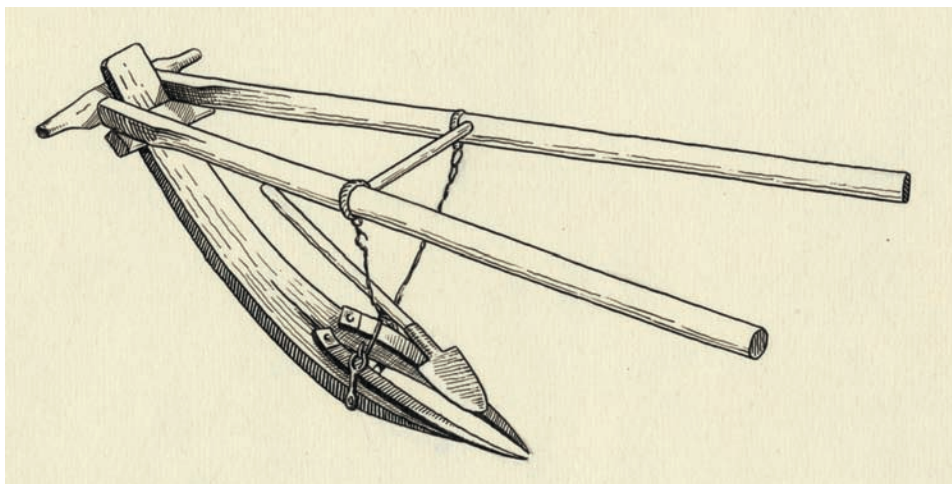
Küntud maa äestati äkkega. Vanemateks äkketüüpideks olid kuuselatv- ja karuäke, hilisemateks pakk- ja raamäke. Kuuselatv-äkkeks oli maharaiutud puu ladvapoolne osa, millele olid külge jäetud tugevamad otsast teritatud

*Foto 5. Sõnnikuvedu. Jõhvi khk Pühajõe küla Männelohu talu.
J. Pääsukese foto 1913. Fk 214:53.*

*Joonis 5. Kurgedega harkader. Haljala khk Sagadi küla Andrekse talu.
V. Pilteri joonis 1957. EJ 179:4.*

*Joonis 6. Kõvera sahkpuuga harkader. Iisaku khk.
V. Pilteri joonis 1957. EJ 179:7.*

oksatüükad. Karuäke koosnes üksteise kõrvale ritta kinnitatud lõhestatud kuusetüvedest, mil küljes teritatud otstega oksatüükad-äkkepulgad. Pakkäke koosnes kahest või kolmest liikuvast pakureast ja nende sisse löödud pulkadest. Raamäke oli jäiga raamiga, millele kinnitati puust või rauast pulgad. 20. sajandi algul levisid rauast vedru- ja siksak-äke. Viimane muutus mõne aastakümnega valitsevaks äkketüübiks. (Kivisaar-Feoktistova 1959: 11–55)

Vili külvati 20. sajandi alguseni puust külimitust, harvemini külvipõllest. Virumaal olid külimitud ümmarguse põhjaga. Seemendatud vili viidi mulda

äkkega, mõnel pool adraga. Seepeale rulliti maa põllurulliga. Vilja lõigati sirbiga. Virumaa sirbid olid kitsa hambulise teraga ja lühikese sirge käepidemega. Suvivilja on lõigatud ka vikatiga. (Jaagosild 1978: 51–63) Viljaniidukiga hakati vilja lõikama 20. sajandi algul.

Pärast lõikust seoti rukis vihkudesse ja pandi hakkidesse kuivama. Virumaal oli tavaliselt hakis 10 või 15 vihku. Kui ei olnud võimalik rukist pärast lõikuseperioodi peksta, asetati vihud hakkidest napra. Naber oli kooniline viljakuhil, kus oli mitukümmend või isegi mitusada vihku. (ERKL: 177; Jaagosild 1972) Naprades olid vihud kuni rehepeksuni. Kaera ja otra kuivatati vihkudena hakkides või lahtiselt kärbistel. Need olid lühikeste oksatüügaste või sisselöödud pulkadega tugipuud, mis löödi püsti maasse kas üksikult või ridadena ning nendele laoti vili kuivama. Kaera- ja odravihke on kuivatatud ka piklikus katusekujulises aunas, mis tehti ridamisi püsti üksteise vastu asetatud mitmekümnest vihust ning kaeti pealt küliliasetatud vihkudega. (Jaagosild 1973) Hiljem kuivatati nii rukist kui ka suvilja veel 1–2 päeva rehetas parsil, kus rukis kuivas vihkudena, suvilja sasina. Selle aja jooksul köeti reheahju 2–3 korda.

Vilja kuivatamisele järgnes rehepeks. Rukkivihud rabati algul vastu seina või rabamispinki. Üldiselt rabati rehetas, aga seda tööd on ka rehealuses tehtud. Rabatud vihud võeti sidemest lahti ning asetati rehealuse põrandale, kus neid veel koodiga peksti. Suvivilja ei rabatud, vaid asetati lademenas rehealuse põrandale, kus seda on mitmel viisil pekstud. Vilja on tallanud nii inimesed, hobused kui ka härjad, on ka koodiga pekstud. Põhiline suvilja peksmine toimus hobustega tallamise ehk pahmamisega. 19. sajandi teisel poolel kasutati rehepeksmisel ka reherulli, mille ette rakendati hobune. (Karu 1971; Karu 1975; ERK: 89–92)

Pärast peksmist vili tuulati. Seda tehti sarjaga, mis riputati rehealuse laetala külge, lahtiste väravate kohale. Tuulamiseks võeti algul hõredam, seejärel tihedama põhjaga sari.

...haganatega segatud pekstud terad asetatakse sarja ja soputatakse viimast. Tuulaja seisab tavaliselt pingil, kuna maast ei ulata. Raputamisel terad ühes peenemate haganatega varisevad põhjast läbi. Terad, kui raskemad, kukuvad lähemale maha, kuna haganad kaugemale lendavad. Ülespoole tuult kukkuvad terad on puhtamad, paremad. Mida kaugemale terad kukkunud, seda kergemad ja halvemad nad on. Õige kaugemale kukkunud terad on juba tublisti haganatega segatud, nied nimetatakse jätisehunnikuks (Iisaku).

Vili hoiti aidas tünnides, kirstudes ja salvedes.

19. sajandi viimasel veerandil hakati kasutama ka rehepeksumasinaid, mis algul töötasid inim- ja hobujõul, hiljem aurujõul.

Loomakasvatus ja veovahendid

Loomadest kasvatati veiseid, hobuseid, lambaid, sigu ja kanu. Veiseid peeti 19. sajandi lõpukümneteni vähe, piima andsid nad napilt. 19. sajandi esimesel poolel künti põldu hobuste ja härgadega, sajandi teisel poolel aga härgade tähtsus vähenes. 20. sajandi algul neid enam põllutöödel ei kasutatud.

Enne talude kruntimist ja päriseksostmist oli karjamaa külakogukonna ühisvaldus ning talude loomi karjatati ühiselt. Karja hoidis küla poolt jüripäevast mihklipäevani palgatud karjane, kellele anti taludest kordamööda abiks laps (*karjakorraline*). Iga talu andis karjasele loomade arvu järgi tasuks toidumoon ja rõivaid. Sead olid laudas varem ainult talvel, suvel neid karjatati või uitasid nad vabalt väljas. Ka hobused olid suvel ööd ja päevad väljas. Tööhooajal olid nad öösel metsas või heinamaal, neid valvasid öitsilised. (ERKL: 70; ERK: 96–97)

Talviseks loomade toiduks olid heinad, mida heinamaalt vikatiga niideti. 19. sajandi lõpul tulid vikati kõrval kasutusele ka heinaniidukid, aga enne Esimest maailmasõda oli neid talurahval siiski vähe. Kui hein oli kuivanud, pandi see saadudesse. Saadudest tehti heinakuhjad.

Kuhi oli suur ümmargune, ots läks teravaks. Kuhja põhjaks pandi puid, haorisu, latt pandi keskele püsti, toed äärde. Lati ots jäi kuhja päält välja paistma, sellele pandi ümber 3;4;5 vitsa (mõnel pool paaritu arv 3;5) või malka, mis jäid kuhja pääle, et tuul heinu laiali ei kannaks. Lati või varda otsa pandi ümarik soomätas, et vihm varda äärt mööda alla ei tuleks. Kuhjale tehti aed ümber, kus kari ligi pääses. Kui saadu taheti kuhjategemise kohale viia, pandi saadule 2 vitsa või hagu alla ja tõsteti ta reele ning veeti hobusega kohale. Vesisel heinamaal kanti saadud kahe lati peal kuhjategemise kohale. Kuhja suurus oli 1;2;3–5 koormat, mõisas isegi 10 koormat. Kuhjas oli 20 saatu ja rohkem (Viru-Jaagupi).

19. sajandi lõpul, aga eriti 20. sajandi algul hakati suurematesse taludesse muretsema tõuloomi. Kui varem oli hobuste toiduks suvel rohi ja talvel hein, rukki-, odra- ja kaeraõled ning aganad, siis nüüd hakkasid nad rohkem kaeru saama. Levis ristikheina kasvatamine. Kohati karjatati loomi ühiselt. Muretseti koorelahutajad, rohkem hakati valmistama ja müüma võid.

Peamiseks veovahendiks oli talvel regi ja suvel vanker. Hobune rakendati veoki ette aiste, looga ja rangidega. Reed olid 19. sajandi keskpaigani kitsa raami ning puust jalastega.

Ree jalased tehti saarest ehk selle puudumisel kasest. Olid ainult vähe kõverdatud [---]. Pidas regi selle ära ja oli muidu veel kõva, pandi teised – mõned pidasid kolmed tallad läbi. Tallad olid jalase laiused ja 3–4 tolli paksused (Viru-Jaagupi).

Foto 6. Heinakuhja tegemine. Iisaku khk Rannapungerja küla Kelu talu.
F. Linnuse foto 1936. Fk 771:3.

19. sajandi teisel poolel levisid laia raamiga reed, jalaseid hakati rautama. Virumaal oli Ida-Euroopa regi ehk sebaregi. Sellel oli reepea kõrgele üles painutatud.

Suvine veovahend oli nelja rattaga vanker. Rattad olid varem ilma raudvitsteta. Kuigi neid rautati vitstega juba 19. sajandi esimesel poolel, levisid rautatud rattad laiemalt sajandi teisel poolel. Sõiduks kasutati kahe rattaga kaarikuid, sajandi lõpul ka vedruvankreid.

Kalapüük

Kalapüügiga tegeldi Peipsi ja Viru rannikul, vähemal määral jõgedel; suurim tähtsus oli Narva jõel, kus väärtuslikumaks kalaks oli lõhe. Peipsi põhjarannikul on püütud räabist, siiga, latikat, ahvenat, haugi, tinti, kiiska, koha, lutsu, linaskit jm. Kala püüti Peipsist ahingute, õngede, võrkude, nootade, vitsmõrdade ja rüsadega. Nii Peipsi järvele kui ka jõgedele tehti varbadest või võrkudest kalatõkked, millega suleti kalade liikumine ning juhiti need tõketesse jäetud avade kaudu mõrdadesse. Ahinguga on kala püütud madalas vees nii järvedes, jõgedes kui ka meres, sellega on kalal käidud nii päeval kui ka öösel, mil vett valgustati lõkkega. Tuli tehti laudadest lavatsile asetatud mätastele või seati paadi nina külge kinnitatud toosehargile. (ERK: 107–122)

Viru ranniku püügikalaks on olnud räim, kilu, koha, ahven, siig jt. Kalu püüti võrkude, nootade ja rüsadega. Püünised valmistati linasest niidist. 19. sajandi viimastel aastakümnetel on neid hakatud tegema ostetud puuvillasest niidist. Tähtis kalapüügiriist oli noot. See oli järelveetav võrgust kalapüügiriist, koosnes ühest või kahest tiivast, kotikujulisest tihedast pärest ja pikkadest veokõitest. Püügil ümbritseti kalaparv noodaga, seejärel tõmmati see kaldale või paati. Virumaa rannikul juhtis kalapüüki kallaspapp, kes paekaldal räimeparvede liikumist meres ja loodusmärke (kajakate lend, vee värv) jälgides andis kaluritele märku nooda vettelaskmise ja tõmbamise kohta. Nii põhjarannikul kui Peipsil on noodaga kalu püütud ka talvel jää alt. Haljala ja Viru-Nigula randlased on sajandeid käinud rändpüügil Soome lahe saarte (Tütarsaar, Länsviiri, Suur-saar, Kilpisaari) ümbruses. (Luts 1960; Moora 1964: 165–222; ERK: 107–122)

Eestis käisid rändpüügil Loode-Venemaa kutselised kalurid, kõige rohkem oli neid Tveri kubermangu Ostaškovi maakonnast. Nii põhjaranniku kui Peipsiäärsed kalurid ostsid venelastelt või valmistasid nende kalapüügivahendite järgi uusi kalapüüniseid, nagu suur süvaveenoot ja väike noot – mutt. Muti külge kinnitati 200–300 meetri pikkused köied, mille külge seoti võrguräbalaid ja õletuuste. Kalapüügil ajasid muti köied üles põhjamuda, sogane vesi takistas kalu loomuse piirkonnast põgenemast. (ERKL: 171)

Walter Jõgi (KV 417) on kirjeldanud Peipsi põhjaranniku kalurite riietust 19. ja 20 sajandi vahetusel:

Peipsi kalurid kandsid suvel ja talvel linaseriidest aluspesu: särki ja aluspükse ja täisvillasest riidest kuube ja pealispükse. Talvel kanti ülakeha soendamiseks villasest lõngast kootud kampsuni või lamba karusnahast vesti. Üleriidena kanti lamba karusnahast kasukat ja pealisriidena villasest riidest pikka kõrge kraega ülikuube. Kasuka hõlmad nõõbiti kinni nõõpidega, ülikuub seoti keskelt kinni villasest lõngast punutud vööga. Üksikud kalurid kandsid talvel lamba karusnahkseid pükse. Kalurid kandsid suvel ja talvel säärega saapaid. Labajala soendamiseks kanti villaseid sokke ja sukke, mis alati kaeti linasest riidest jalanartsudega, tallukatega. Iga kalur, kellel oli tegemist märja võrguga, märja püüniste nõõriga või köiega, kandis nahast pikka rinnapõlle, mille alumine äär ulatus allapoole säärsaabaste sääre ülaäärt. Käes kanti alati pealiskindana nahkseid labakindaid. Kõiki nahkseid säärsaapaid, kindaid, põllesid määriti-võietti kasetohu tõkatiga. Tõkat hoidis pargitud naha pehme ja veekindla. Vilte kalapüügil ei kantud. Kummikuid toona ei tuntud.

Küttimine

Talurahva elus oli küttimine vähetähtis. Jahti piirasid mitmesugused keelud, see oli aadlike eesõigus. Küttimisega on rohkem tegeldud Alutaguse metsades ja suuremalt osalt oli tegu salaküttimisega.

Vanasti kuulusid metsad mõisnikkudele ja ühes metsadega ka metsloomad. Talupoegadel küttimiseks õigust ei olnud, kuid ta võis põldude kaitseks abinõusid tarvitusele võtta ja kiskjaid loomi hävitada. Arenes salaküttimine, mis oli valjult karistatav. Et metsloome ja linde metsades küllalt oli, siis polnud kerge, eriti metsade ja rabaäärseis kaugeis taludes keelumääruseid maksta panna [---]. Salakütid olid osavad ja kavalad mehed (Iisaku).

Kütitud on põtru, metskitsi, jäneseid ja karusloomi: rebaseid, ilveseid, saarmaid, nugiseid ja oravaid; lindudest laanepüüsid, nurmkanu, tetri, metsiseid, parte ning hanesid. Jahti peeti püüniste ja püssiga. Püüniseid oli mitmesuguseid: augud, kast- ja lööklöksud. Augud kaevati loomade rajale, kaeti okste ja samblaga, millele pandi sööt. Põdraauk oli kuni kolme meetri sügavune. Talvel püüti jäneseid lumme kaevatud aukudega, mis kergelt õlgedega kaeti, peale asetati ristikhein. Kastlöksuga kütiti rebaseid, tuhkruid ja nugiseid. Nakas oli aga selline lõks, kus palk oli seatud nii, et see sööta haaravale loomale peale langes (püüti saarmaid, jäneseid ja linde). Raudadega kütiti kõige enam rebaseid, aga ka saarmaid ja ilveseid. Kui loom astus raudade keskel asuvale plaadile, paiskusid rauad vedru jõul kokku, loom jäi jalgupidi nende vahele. Püsse oli talurahval vähe, need olid 19. sajandil eestlaetavad. Padrunitega laetavaid püsse hakkas talupoeg kasutama 20. sajandi algul. (Loorits 2004: 350–357; ERK: 125–126)

Lindude püüdmiseks asetati metsa kavalalt ehitatud silmused. Silmuseid tehti palju ja neid asetati mitmele poole, nii et nende abil läks korda lindu tabada. Silmus koosnes vibust, mille ots tugevasti maa sisse oli kinnitatud; vibu ülemise otsa küljes oli nõorist silmus. Vibu painutati looka ja kinnitati õrna pulga abil looga külge, mis maa külge kinnitatud. Vibu ülemist otsa kinnihoidva ristpulgakese peale olid õrnalt asetatud pulgad, mille peale õrnalt silmus asetati. Silmuse ühele ja teisele poole asetati marjakobar. Kui lind ühe marjakobara tühjaks sõi, hüppas ta ristvarvale, mis sidepulga linnu raskuse mõjul järsku lahti päästis ja vibu püsti kargas, lindu jalga- ehk peadpidi silmusesse tõmmates. Mida rohkem lind silmuses rabeles, seda tugevamalt ta silmuse kinni vedas (Iisaku).

Tetrede küttimise abivahenditena kasutati tedrekujusid.

Tedrekujud tehti riidest, mille juures tedrekujule täiesti tedre välimus anti. Kuju täideti seest sambla, taku ehk saepuruga, pealt värviti üle ja kinnitati suled külge. Kujusid oli igal kütil 3–5 tükki. Kujud kinnitati tugevasti nööri pika varva külge ja asetati nad varvaga kaselatva. Eemalt paistsid kujud täiesti tedresarnastena. Seda petust ei aimanud tedred ja lendasid kujude juurde. Teder on väga ettevaatlik lind ja iga kahtluse juures lendab ta kaugemale. Kui ta aga kujusid puus nägi üsna rahulikult istuvat, jõudis ta veendumusele, et ümbruses midagi karta ei ole. Et kujude läheduses valvata ja juurdelennanud tetri lasta, ehitas kütt okstest kaitsevarju, mille tagant ta kujude juure lennanud tetri laskis (Iisaku).

Hundid olid 18. ja 19. sajandil tõeliseks nuhtluseks, nad mürdsid koduloomi ja tungisid kallale inimestele. Möisad korraldasid ajujahte, millest võttis osa sadu talupoegi ja mõisajäagreid. Hundid piirati ümber ja aeti suurt kära tehes püünistesse või küttide ette. Mõnel pool seoti huntide sissepiiramiseks puude külge lipukestega nöörid. Talupojad pidasid püssiga huntidele hiilimis-, peibutus- ja varitsusjahti, aga hunte kütiti ka hundiaedade, -aukude, -raudade ja -õngedega. (ERK: 125)

Hiilimisjahil hiilis kütt päeval magavatele huntidele laskekaugusele ning tulistas neid. Hunte peibutati seapõrsa või kutsikaga.

Et hundid talvel näljased olid ja tihti tee ääres luusisid, korraldasid mehed järgmisel viisil hundi Jahi. Nad istusid 2–5-kesi rekke ja sidusid pika nööri otsas heinakoti ree taga järele jooksmas. Et hunt juure meelitada, võeti tavaliselt põrsas ehk kutsikas kaasa. Muist mehi hoidsid püssid laskevalmis, üks hoolitses selle eest, et põrsas või kutsikas hästi pidi kisa. Hundid, kes kisa kuulsid, ruttasid teele, kus nad rege ja selle järel hüplevat kotti nägid. Teel “kikerdavat” kotti koeraks pidades viskusid nad aplalt selle kallale. Seda ootasidki kütid. Et hundid laskekaugusesse olid tulnud, anti reest tabavat tuld (Iisaku).

Hunte on püütud ka hundiaedadega, mis olid ringidena ehitatud umbes kolme meetri kõrgustest teivastest. Taral oli kaks, harvemini kolm ringi, mille sisse pandi lammast või kits. Kui hunt välistara väravast sisse tuli ja siis edasi liikus, sulges ta sissepoole avanenud värava oma kehaga ega pääsenud püünisest välja. (Loorits 2004: 352–353)

Talurahvakaubandus

Sajandeid on talurahvas müünud oma tooteid linnades ning vahetanud või ostnud sealt vajalikku kaupa. Linnades olid turud, kus talupojad müüsid ja talurahvapoeid, kust nad ostsid kaupu. Tähtis osa talurahvakaubanduses oli laatadel. "Sirvilauad. Eesti Rahva Tähtraamat 1913" toob ära Eestis toimuvate laatade ajad ja kohad. Narva linn kuulus sel ajal administratiivselt Peterburi kubermangu, aga tähtraamatus on toodud ka Narva laadad. Vaatleme Virumaa laatasiid 1913. aastal.

Näärikuus (29. ja 30.) oli laat Rakveres; küünlakuus (6. ja 7.) Narvas, (18. ja 19.) Jõhvis, (23. ja 24.) Iisakus ja (24. ja 25.) Kulinal (Viru-Jaagupi); paas-tukuus (8. ja 9.) Laekveres (Simuna), (10.) Vasknarvas (Vaivara) ja (26. ja 27.) Vaivaras; jürikuus (15. ja 16.) Rakveres, (17.) Palmses (Kadrina) ja (26.–28.) Narvas; jaanikuus (16. ja 17.) Rakveres, (20. ja 21.) Palmses ja (20.–22.) Viitnas (Kadrina); mihklikuus (1. ja 2.) Iisakus, (20.–22.) Narvas ja (20.–22.) Palmses; viinakuus (2.–4.) Rakveres, (4.–6.) Jõhvis, (7. ja 8.) Laekveres ja (19. ja 20.) Kulinal; talvekuus (26.) Kulinal; jõulukuus (1.) Vasknarvas, (2.) Rakveres ja (9.) Narvas.

Laatadel turustas oma kaupu nii maa- kui ka linnarahvas, seal müüdi ho-buseid, veiseid, lambaid, sigu, vankreid, regesid, atru, vikateid, sirpe, linu, villa, nahku, rõivaid, kangaid, jalatseid, naiste- ja meeste käsitöid, raamatuid, toiduaineid, maiustusi ja palju muid kaupu. (EA V: 180–181) Taluteenijatele anti tavaliselt üks vaba päev aastas laadal käimiseks.

Põhiliselt käisid laadal ümbruskonna inimesed, aga ostmas ja müümas käidi ka kaugematel laatadel. Nii müüsid potisetud savinõusid, Avinurme mehed puuesemeid ja Tudulinna vokimeistrid oma toodangut paljudel laatadel. Vokimeister Ludvig Suurväli jutustas:

Müügil käimine algas sügisel Laekvere, Rakvere ja Jõhvi laatadega pih-ta. Esimesteks käijateks olid alates septembrist väikekrundimehed, neil põlluga vähem tegemist. 20. septembril oli Narva laat, seal käisin pea iga sügise ära. Oktoobris-novembris läks käimine suuremaks [--]. Tegijaid oli palju, üks läks oma koormaga ühele poole, teine teisele, kolmas kolmandale poole. Mina käisin Tallinna pool Jõelähtmeni, üks või kaks meest käisid vahest ka taha Tallinna. Harva käisid, oli juba väga kaugel käia. Tartu poole sai korra Võrtsjärve ääres ära käidud, aga sinna palju ei käidud, säääl olid jälle oma tegijad [--]. Peale jõule sai vokka rohkem Venemaale viia. Hind oli pea üks igal pool, nii Eestis kui Venes (Iisaku).

Laadal oli ka lõbustusi, esinesid torupilli- ja löötspillimängijad, mustkunstnikud, karutantsitajad, palaganitegijad, seal oli tsirkus ja karussell. Suurematel laatadel oli rohkem, väiksematel vähem lõbustusi. (ERK: 189–195)

Kalamehed vahetasid kala ülejäägid vilja vastu. Virumaa siseküladest käidi Peipsiveerel ja põhjarannikul kala toomas, kalamehed sõitsid ka ise mööda külasid kala vilja vastu vahetama. Viru rannikul on silkudega kaubelnud ka Soome kalamehed Suursaarelt, Tammiolt, Haapasaarelt, Tütarsaarelt ja mujalt. See oli vana sajandeid kestnud sõbrakaubandus soomlaste ja eestlaste vahel. (ERK: 184–186)

Mööda külasid liikusid ringi harjuskid, kes olid valdavalt venelased. Vanemal ajal käisid nad jalgsi, hiljem hobustega. Harjuskid müüsid niiti, nõelu, riidevärve, linte ja mitmesuguseid kangaid.

Tuadi särgiriideid ja püksiriideid ja pluusariideid ja kleidiriideid, põlleriideid ja naiste piarättikuid. Igat seltsi õli neid riideid (Jõhvi).

Sügise ja talvel tulivad Avinurmest riistategijad külade riistu müüma. Sügise tulivad kapsa tõrsi perenaistele tuama. Kõige rohkem käidi lume tiega. Rie päälä õli tehtud põigite lattidest kõrge korv, et riistad maha ei kukku. Sääl kuarmas siis õlivad võikarbid ja silgukarbid, lähkrid ja leivaastjad ja audumisetõrred ja lihaastjad, kapsatõrred, pesukünäd, vasika kappad, lüpsikud, kirnud, kibud, vitsikud, putru männäd, putru nuijad, puu kulbid ja mis sääl kõik õlid, nindat kõiki puu riistu, mis küläs ikke vaja õli. Neid müüdi rahaieist ja vahesteti viljaga, kuda kaupaa saadi. Siis kes tahi omale tellida miski asja, siis kui tõinekörd tuli, siis tõi kodu, tellitud tüä pidi ikke pali paremb õlema (Jõhvi). (Pajatusi: 207)

Potisetud vahetasid savinõusid kaltsude vastu, kuid ringi liikusid veel ka kaubajuudid, kes pakkusid plekknõusid, aga ka põrsa-, sibula-, tõkati-, seemne- ja raamatukaupmehed. Külapoode oli kuni 19. sajandi neljanda veerandini vähe, aga sajandi viimastel aastakümnetel nende arv kasvas ning enne Esimest maailmasõda oli maal juba üsna palju poode.

Toit

Talurahva tähtsamaks toiduks oli rukkileib. 19. sajandi keskpaigani on rukki jahusse puistatud peenestatud aganaid, tainas segati ja hapendati leivakünas. Sajandi viimasel veerandil tulid kasutusele laudadest kolme jalaga leivaastjad.

No kui nüüd leiba tegema akketi, siis tuadi pualvakkatäis jahu ja pandi sinne astja ja valati ia suur ämbritäis leiget vett päälä. Siis no siudeti (segati) kääga segamine, siis pandi astja riijestega kinni ja lükkäti vastu suaja ahju appanemma. Kui ühä üäga appust ei saand, siis piati (peeti)

kaks, aga suurembosa sai ühe üäga kerkind. Kui kerkus [kerkima pandud taigen] oli kerkind üläs, siis ei öld appu, a kui oli käind üläväl ja langend alle tagasi, siis olivad appud. Siis tuadi üks kõvemb puolvakk jahu ja sõtkuti vällä [ära]. Sõtkumine pidi olema kõva, siis leib pidas kauemb vasta. Sõtkuti kahe kääga, kääd olivad rusikas. Pera sõtkumist tehti taigen siledast ja pressiti sõrme augud risti sisse, et siis saab aru, kas on kerkind. No siis küäti ahi ägädast [kuumaks] ja siis rippudeti lauale jahu ja jagati siis astjast kas siis kuus vai neli leiba ja siis pera kaabiti viel asti puhtast ja tehti siis kaapekakk. Siis nied taignapätsid pandi lauale ja vaaliti vällä ja, ja jääti lauale kerkima nindakauast, kui tõmmeti süäd ja luuditi ahi.

No sie luudimine käis ninda, et oli üks vana pütt ja sääl oli vesi sies ja siis sie luud kasseti sinne vette ja siis pühüti ahjust tuhk vällä. Süäd jääti liede. No siis pandi leivad labida päälä ja pandi ahju.

No ennevanast kella ei öld, aga sääl nad tiasivad, milla leivad ahjust vällä võeti. Nindat kaks tundi oijeti leivad ahjus. Leiva aisust ka saivad aru, milla on küps. Ja kui selge päiv oli, siis arvati päiväst. Vahetevahel, siis kui sie aig jua arvati olema, võeti leib ahjust vällä ja koppudeti sõrmega alle ja kui ei öld küps, pandi tagasi. Kui leib oli küps, siis ei tõhtind enamv suitseda, aga taignane leib suitses. No kui nüüd olivad leivad küpsäd, siis võeti ahjust vällä ja pandi üks vana riide päälä (Jõhvi). (Pajatusi: 103–104)

Talupere igapäevased toidud olid pudrud, kördid ja leemed (supid). Puder keedeti odra- või rukkijahust või tangudest, kört (vedel puder) odrajahust. Tangupudrule on lisatud piima, rasva või pekitükke, kördile piima. Leent on keedetud odratangudest, hernestest, ubadest, kapsastest, kartulitest, kalast ja lihast ning vastavalt maitsele ja võimalustele on neid seguna valmistatud ja juurde lisatud kas naereid, kaalikaid, piima, rasva jm. Kaerajahust valmistati kiisliit ja kaerakama. (Moora 1980: 146–150) Kiisli tegemisel

...kaerajahu pannakse leigesse vette ning lastakse üks öö soojas kohas seista, kus ta hapuks läheb. Kiislil on harilikult oma astja, mida kunagi täielikult puhtaks ei pesta, selletõttu jahu hapneb seal kiiremini. Järgmisel päeval keedetakse hapnenud jahud pudruks. Pudru on hästi libe, kibekas-hapuka maitsega. Süüakse kas võiga ("või silmas") või rõõsa piimaga niihästi soojalt kui külmalt (Iisaku).

Varematel aegadel söödi naereid, kaalikaid ja kapsaid, 19. sajandi teisel veerandil hakati rohkem kartulit tarvitama. Sajandi lõpus oli kartul üldine, naeris taandus. Piima oli taludes vähe, lehmad olid väikese piimaanniga. Seoses karjamajanduse arenguga sajandi viimasel veerandil suurenes ka piima tarvitamine.

Kaladest söödi enam soolasilku. (Moora 1991: 211) Eriti headeks peeti soomlaste silke:

Meie rahvas aina kiitis, et kui hästi on Suursaare silgud soolatud. Söime neid toorelt, küpsetatult vardas, keedetult ja praetult. Vanaema toimis nendega mõnikord ka nõnda: kui keedetud kartulitelt vesi ära kallatud, laoti rutuga silgud kartulitele ritta ja pandi pajale kaas peale. Kuumas aurus olid silgud varsti pehmed (Haljala).

Mere, jõgede ja järvede ääres söödi ka teisi kalu. Rohkesti sõid kalu Viru ranniku ja Peipsiäärsed elanikud. Liha söödi 19. sajandil suhteliselt vähe, sügisest kevadeni 1–2 korda nädalas, peamiselt soolatud sea-, veise- ja lambaliha. Alutagusel saadi lisa metsloomade küttimisel. (Moora 1991: 187–244)

Talupere tavaliseks joogiks oli kali, pidupuhkudel õlu. (Moora 1991: 91–99) Kevadel joodi ka mahla:

Ennemast oli mahl lastel suur asi. Ja vanudel ka. Käisivad mitme virsta tagand einamitelt kaskidest ja vahtradest mahla tuomas. Vahtral oli magusamb mahl kui kasel. Uuristeti uherdiga kaske auk sisse ja siis puu tila siis sinna auku. Õli üks puu lõhestatud ja uuristetud künämuadi ja ots oli siis sääl aukus ja pütt oli all, kuhu siis juaksi. Iga ommiku siis käidi siis tuamas, siis päivä ja üä tilkus. Sie oli vanarahva arstirohi ka, kohvi tehti ka mahla sies, siis ei öld suhkurt tarvis, mahl oli magus (Jõhvi). (Pajatusi: 114)

19. sajandi lõpul hakati jooma kohvi, peamiselt siguri- ja viljakohvi. Põhjarannikul joodi vähesel määral Soomest toodud oakohvi. Levisid linnapäritoluga toidud: riisi- ja mannasupp, praeliha, pannkoogid, kompotid jm.

Vaatame põgusalt 19. sajandi tavanditoite Virumaal. Surnu valvajatele pakuti soolaga keedetud herneid. Tanguputru söödi katsikul, pulmas, surnu valvamisel ja ärasaatmisel. Tanguvorst oli laual pulmas ja jõulude ajal. Alutagusel varem verivorsti ei valmistatud, alles 19. sajandi lõpul hakati seda tegema, Lääne-Virumaal on seda ka varem tehtud. (Moora 1991: 269–272)

Ennevanast olivad valged vorstid, veri oli ing, seda süija ei tõhtind. Niisikene trehter oli ja pulk ja pisikesed pulgad, miiga vorsti otsad kinni pandi. Tangud keideti pehmest, mitte nii pehmest kui putrule, ja siis pandi sibulaid ulka ja maa müntisid löigeti ka ulka nattukese ja siis jahudeti putru külmäst, et käsi ei põleta ja suale ots pandi pulgaga kinni ja tõine ots trehtri külä. Enne viel puhuti suolest õhku läbi. Putru tõseti kulbiga trehtri ja tauti pulgaga suale (soolde) ja pera siis pandi sie tõine ots ka sinne pulga külä, mis all otsas oli, kui vorst täis sai. Siis vorst jäi niisikene ümmärgune. Pühädä laupa üäldi lastele, et kui esimesel pühäl külä lähäta,

siis pannakse sie rasvane vorst kaela. No kes tõhtis menna. Saivad vorstid valmis, siis pandi pada ja keideti siis sual ka pehmest ja siis tangud ka viel pehmemast. Sie õli siis kuppastamine. Siis lauditi vorstid laudade päälä, et kui suajalt jäävad unniku, siis lähvad usina appust ja siis nüüd minu emaema ajal ikke õli jua pannid, siis ükskõrd aastas jõululaupa sie vorstitegemine õli, siis pandi pannidega ahju (Jõhvi). (Pajatusi: 112–113)

Vastlapäeval olid seajalad ubade ja hernestega, mardipäeval söödi kukk või kana. Tõnisepäevaks ja jõuludeks on keedetud seapea koos kapsastega.

Vanal ajal, kui mina nüüd kuulin, siis kanamuni nägivad ainult pühädä ajal. Lihavõtte ja nelibüpühädä ajal. Kõrjeti siis igäühälä siis kuda õli, kas kaks muna ehk kolm ehk, siis pandi pühädä laupa vana sauna viht pada ja munad ka sisse ja jagati siis pere vahel vällä. Ja siis õligi see munasaak. Kui taheti viel pruuni muni, siis pandi sibula kuaridega kiema. Ja siis keideti viel munidest munaruaga, aga sie õli ka siis pühädä aig, vai pühapäivite, aga arvast siis juhtus niisikest asja. Keideti piim paas üläs, lasti kiema menna ja no võeti siis sääl üks puole kausi jagu appupiima, lüädi üks viis muna siis sinne sisse, kloppiti iast segamine, lasti siis pada, piima sisse. No siis liigutati iast segamine, nindat jäi siis munaruag. Siis lasti menna uuesta kiema ja sie oli munarua supp (Jõhvi). (Pajatusi: 110–111)

Varrutoiduks oli munaroor ja klimbisupp, pulma viimaseks toiduks kapsasupp, mõnel pool ka klimbisupp. Pidulikeks sündmusteks pruuliti õlut odralinnastest, vahel ka rukkilinnastest.

Rahvarõivad

Virumaa rahvariided kuuluvad Põhja-Eesti rahvarõiva rühma. Ainult Iisaku *poluvertsikutel* olid need teistest täiesti erinevad. 19. sajandi naise rõivasteks olid särk, käised, seelik, vöö, kohati kampsun ja liistik, abielunaisel ka põll ja tanu. (Kaarma & Voolmaa 1981)

Särk oli ilma varrukateta. See oli kokku õmmeldud linasest pihast ja takusest alasest. Särgi peal kanti napilt rindade alla ulatuva kahara pihaosa ning laiade varrukatega linasest riidest käiseid. Töökäised olid lihtsad või päris ilma kaunistuseta. Pidulikud käised kaunistati rikkalikult lillkirjas tikandivööndiga. Kirjaks oli vääts lopsakate õite, viljade ja pungadega. Õie motiiviks oli sagedamini kelluke, esinesid ka roos, nelk jt. Alläär pilutati või õmmeldi sinna niplispits. Pidulike käiste piht kurrutati kuni tikandini. (Voolmaa 1962: 215–221, 227–228; Voolmaa 2013)

Foto 7. Kolm neidu. 20. sajandi algus. Kadrina khk. Fk 182:8.

Seelikuks oli 18. sajandil kas must ümber puusade mähitud riidelaid või kokkuõmmeldud ümbrik, mille alläärt kaunistati sinise või punase äärepaelaga, aga ka kardpaelaga. Alutaguse ümbrikule oli iseloomulik punasele villasele riidele värviliste helmestega tikitud lai alläär. 18. sajandi lõpus oli see tikand valdavalt lillkirjaline. 18. sajandi esimesel poolel levisid Põhja-Eestis osturiidest kaharad, värvli juurest tihedalt volditud seelikud. 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul peeti Alutagusel lugu rohelistest seelikutest. 18. sajandi keskpaiku tulid Põhja-Eestis kasutusele esimesed mitmevärvilised pikitriipudega seelikud, mis 19. sajandi esimesel poolel said peorõivastena üldiseks. Virumaa seeliku

tribustikus esines rohkesti rohelist värvi. Jõhvis on meelisvärviks olnud punane. Samaaegselt pikitriibulise seelikuga olid rohkem tööriivana kasutusel ühevärvilised seelikud. (Voolmaa 2013)

Vööga mähiti mitmekordselt seeliku (abielunaisel ka põlle) värvel ning sellest kõrgemal olev käiste ääre alt vabaks jääv vöökoht. Vöödele oli valgele linasele põhjale värvilise villase lõngaga korjatud geomeetriline kiri. Sarnaselt seelikutega esines ka vöödel sagedasti rohelist toone. (Voolmaa 1962: 223–224; Voolmaa 2013)

Põlle kandsid abielunaised. Noorikutele pandi põll ette pulmas linutamisel koos peakattega. 18. sajandil ja 19. sajandi algul on hinnatud rohelist poevillaseid kard- ja värviliste (enamasti punaste) paeltega kaunistatud põllesid. 19. sajandi esimesel poolel kanti rohkesti kirjust sitsist või õhukesest valgest puuvillasest nn klaarriidest põllesid. Tihti olid põlled pikitriibulise mustriga, esines ka ühevärvilisi helerohelisi, lillasid ja siniseid põllesid. 19. sajandi teisest poolest on andmeid põikitriibulise alasega põlledest, kantud on ka valgeid pitsääriseid põllesid. Kampsunit kanti Virumaal ainult Väike-Maarja, Viru-Jaagupi ja Simuna kihelkonnas.

Õlakatetest on 19. sajandi esimesel poolel kantud sõba, aga sajandi keskpaigas sai üldiseks suurrätik. Neiud käisid palja peaga või kandsid pärga – riidega kaetud laastust või papist võru, mis kaunistati paelte, litrite ja helmestega. Abielunaiste peakatteks olid pealinik ja mitmesugused tanud: linuk, harjakas, teravatipuline tanu. Neid kaunistati lillkirjaga, mis oli käisekirjaga sarnane (Kreutzwald 2012). 19. sajandi esimesel veerandil hakati kandma pottmütse, mis sajandi keskel olid üldised. Tööl kandsid nii naised kui neiud peamiselt rätikuid, mille otsad tavaliselt seoti lõua all sõlme. (Voolmaa 2013)

Tavaliseks kaelaehteks olid naistel klaashelmed. Jõukamad kandsid pidulikel juhtudel hõbekette koos kannaga rahadega. Igapäevaseks ehteks oli vitssõlg, pidulike rõivastega ehti rinda sakiliste servadega preeside ning kuhiksõlgedega.

Meeste rõivastus koosnes 19. sajandi esimesel poolel särgist, põlvpükstest ja vatist, kohati ka vestist. Särk oli valgest linasest riidest, suvepüksid linasest või takusest, talvepüksid villasest riidest. Rikkad kandsid nahkpükse. Pükste sääred ulatusid väheke allapoole põlvi. Vatti nimetati kampsuniks ning see ulatus poole puusani. Neid valmistati nii sinisest villasest kui ka linasest valgest riidest. Vesti kanti peamiselt piduliku ülikonnaga. Peakatteks oli suvel vildist kaapkübar, kanti ka muru- ja tuttmütse. Talvel oli meestel peas lambanahkne lontmüts. Ülerõivana kandsid nii mehed kui ka naised villaseid pikk-kuubi ja lambanahkseid kasukaid. (Voolmaa 2013)

Tavalisteks jalanõudeks olid nii meestel kui ka naistel pastlad, tehti ka puukooreribadest (kask, pärn, paju) viiske. Nende kõrval olid põhjarannikul

kasutusel veel soome sussid: naistel madalamad susskingad, meestel peaaegu põlveni ulatuvad suss-saapad. Naiste susskingi

...pidi iga mees ise oskama oma naisele teha. Susskingi kanti igal pool, nii kodus toas, teed käies ja rannal vastel [vastas] käies. Ühesõnaga üks asendamatu jalanõu, mida kanti nii suvel kui talvel (Haljala).

Meeste suss-saabaste

...tegemiseks oli juba meistrit vaja, sest sussid pidid hästi vett pidama. Paati merde lükates tuli niikaua vees olla kuni paat ujuma hakkas ja alles siis sai paati hüpata [--]. Sussi tuli hästi hooldada ja määrida küll hülg-, searasva, tõrva ja tõkatiga, et nad vett läbi ei laseks ja kauem vastu peaks. Susside põhja pandi veel õlgi, siis oli soojem (Haljala).

Vanemate jalakatete hulka kuulusid nii naistel kui meestel sääremähised ja jalarätid. Naised on kandnud ka kootud sääriseid ja kapukaid, mehed linasest riidest sääriseid koos jalarättidega. Piduliku rõivastuse juures kandsid nii mehed kui naised sukki. (Voolmaa 1962: 225–226; Voolmaa 2013)

Käes kandsid naised ja mehed varrastel kootud kirikindaid. Alates 19. sajandi teisest poolest on naised vähesel määral kandnud koekirjalisi sõrmkindaid.

Iisaku *poluvertsikud* ei tundnud käiseid ega pikitriibulist seelikut. Nad kandsid valget linast pikkade varrukatega särki, mille püstkrae, rinnaesine ja varrukate ülaosa kaunistati värvilise ristpistes tikandiga, ning särgi peal umbkuube. Abielunaiste peakatteks oli pearätik. Meeste särgid sarnanesid vene omadega ning neid kanti võetatult valgest linasest riidest pükstel. Ülerõivaks oli nii meestel kui ka naistel valge linane rüü, talvel lambanahkne kasukas. Jalad mähkisid mehed ja naised jalarättidega, mis suvel olid valged linased, talvel mustad villased. Jalanõudeks olid pastlad. (Voolmaa 2013: 67–69)

Nagu kogu Eestis, nii hakkas ka Virumaal 19. sajandi keskel traditsiooniline rahvarõivas kasutuselt taanduma. Varem kui naistel, muutus rõivastus meestel, nad hakkasid põlvpükste asemel kandma pikki pükse ja vati asemel pintsakut. Meeste jalanõudena levisid säärsaapad, sajandi lõpul tulid kasutusele kamassid. Säärsaapaid valmistasid kohalikud kingsepad, aga rohkesti osteti neid laudadelt. Paljudel laudadel müüdi Vasknarvas ja selle ümbruses valmistatud säärsaapaid. (Voolmaa 2013: 70)

Virumaa naised on 19. sajandi teisel poolel kandnud kohati põikitriibulisi ja ruudulisi seelikuid. Põikitriibulistel seelikutel olid ülaosas kitsad, allosas laiad triibud. Ruudulised seelikud olid värvli juurest volditud või kroogitud ning neid on kokku ömmeldud pihaga. Saadi kleit, mida nimetati kaapotkleidiks. Selle põhiline kandmise aeg oli 1860.–1870. aastatel. Samal ajal oli ülerõivaks villasest sinisest riidest kaapotkuub, mis lõikelt sarnanes kaapotkleidiga. (ERKL: 52)

Rahvarõivaste peakatetest kanti pottmütsi mõnel pool veel 20. sajandi algulgi. 19. sajandi lõpul tulid nii meestel kui naistel kasutusele vateeritud palitud.

Et koid riidesse ei läheks, korjati ja kuivatati suvel koirohtu ja kuivatatud koirohi pandi villaste riideesemete vahele. Ka kuivatatud tubakalehti pandi koide tõrjeks riiete vahele. Suvel ilusa kuiva ilmaga pandi villased riideesemed õue nõõrile tuulduma – ikka koide vastu igaks juhuks. Riiet hoiti ja hooldati igati, sest uue riide valmistamine ei olnud mitte kerge (Haljala).

Kodukäsitöö

Meeste koduseks käsitöök on olnud enam puutöö, aga nad parkisid ka, valmistasid pastlaid, kõisi, ajasid tõrva ja tõkatit ning vähesel määral tegid sepatööd. Põhiline rauatöö tehti kutseliste seppade poolt. Meeste puutööriistadeks olid kirves ja nuga, puud siluti voolmete ja liimeistriga, auke puuriti oherdite, vinnalde, käämrite, vurr- ja vibupuuriga. Kasutusel olid ka peitlid. Kuigi saagi on talurahvas tarvitanud juba enne 19. sajandit, levisid mitmesugused saed 19. sajandi teisel poolel. Kodus tehti adrad, äkked, rehad, vikatite ja hangude varred, kühlid, naiste käsitööriistad: hasplid, kerilauad, koonlalauad, aga ka söögi- ja jooginõud ning paljud muud tarbeesemed. (Viires 1960: 24–67)

Lihtsamaks puunõude valmistamise viisiks oli nende õõnestamine ühest toorest puutükist. Õõnestamiseks kasutati nuga, peitlit, künakirvest, tarutuu- ra, voolmeid ja lusikanuga. Valmistati kausse, kulpe, lusikaid, looma-, leiva-, vee- ning pesukünasid, mesilaste tarusid, lasse, lähkmeid, tünne ja tõrsi. (Moora 1964: 223–235)

Puukaussse õõnestati alguses peitliga, pandi siis tulised söed sisse, puhuti peale, kaabiti vahetevahel põlevat sütt pussiotsaga ehk rauatükiga; kui paks – pandi söed uuesti kokku ja põletati edasi (Viru-Jaagupi).

Rohkem oskusi, millega iga mees hakkama ei saanud, nõudis laudnõude (piimapütid, tünnid, lähkmeid, vaadid, õlleankrud, kapad) ja painutatud kerega nõude (külimitud, sarjad, vakad) valmistamine. Puunõusid, regesid ja vankreid müüdi laatadel. Olenes talumehe oskusest ja võimalustest, mida ta kodus tegi või mida ta teha lasi või ostis.

19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul oli Eestis suuremaks puunõude valmistamise keskuseks Põhja-Tartumaa Avinurme vald, kus tehti ka regesid, looki, katusepilpaid, toole jm. Avinurme piirnes Tudulinna vallaga, kus valmistati kaldvokke, aga ka saane ja Kunda tsemendivabrikule tünnivitsu. Puutöö

*Foto 8. Mees ja naine väljas söögilaua taga.
20. sajandi algus. Virumaa põhjarannik. Fk 182:1.*

oli arenenud kodutööstuseks. Tudulinna vallas valmistati kõige enam vooke Sahargu külas, aga vokimeistrid olid ka Metskülas, Pärnikul, Tudulinna, Kellassaares, Kruusojal ja Lemmakus. Vokke tehti põllutöö kõrvalt, müüdi laatadel Viru-, Järva-, Tartu- ja Harjumaal ning Peipsi taga Venemaal. (Moora 1964: 223–235; Viires 1960: 225–249)

Vanemad hangud olid puust, harudeks oksatüükad. 19. sajandi lõpul tulid kasutusele raudhangud, millele tehti puuvarred.

Kevadel enne heinaaega tuuakse rehavarred kuivama. Võetakse noored kuused, sel ajal kui koor on hästi lahti, ja saetakse ots lõhki (tüviku poolt) ning pannakse puupulk vahele, mis otsad laiali hoiaks. Niiviisi päikese käes seisnud, kõlbab neile varsti rehad otsa teha. Reha ise tehakse suu-remjagu kasest või ka vahtrast ja saarest. Viimastest saab raske reha. Pulgad rehale tehakse sitkest puust, enamasti kuslapuust, aga ka pihelgast, saarest ja eriti hääd saavad sirelist (Iisaku).

Korve tehti männijuurtest, paju- ja toomingavitstest, Alutagusel ka peergudest.

Männijuuri kisuti korvide jauks. Tehti kartuli- ja villakorvisi. Juured kooriti ära, jämedamad aeti lõhki ja kohe toorelt tehti korviks [---]. Kartulikorvid on kõige parem teha pajuviitstest ja lõhestatud toomingavitstest. Pajune on raskevõitu, aga toomingane on vastupidav ja kerge. Pajuviitsad korvideks peab võtma vesipajult, teised on rabedad. Kõiki vitsu on hea vees hoida enne korvitegemist, siis läheb sitkemaks (Iisaku).

19. sajandi viimasel veerandil hakkas talurahvas rohkem tarvitama tislelite valmistatud mööblit, kingseppade tehtud jalanõusid, rätsepate õmmeldud rõivaid. Rohkem osteti potisetude savinõusid. Poodidest ja rändkaupmeestelt sai plekkämbreid ja -lüksikuid.

Naiste kodukäsitööks oli põhiliselt tekstiilesemete valmistamine. Materjaliks oli vill ja lina. Vill tuli enne ketramist kraasida, lina ropsida ja harjal sugeda. Sügisel asus naispere ketrama. (EA V: 150–165)

Vanasti käisid nooremad tüdrukud talveõhtutel kuskil peres koos ketramas. Kui kodune talitus ära, võttis igaüks oma voki selga ja läks nn. ehale. Seal aeti juttu, lauldi ja kedrati kuni hommikuni. Vahel tulid ka küla noormehed tüdrukutele seltsi (Simuna).

Naiste üheks tööks oli värvimine. Vill värviti kas lahtiselt või lõngana, lina ainult kedratult. Valmisriiet tavaliselt ei värvitud – see võis jääda laiguliseks. Põlvest põlve on värvitud taimevärvidega.

Kanarbikukeedisega värviti villa ja lina roheliseks, karikakra õitega kollast, kivisamblaga pruuni (villale), seapohlavartega halli, lepakoorega kollakat ja pruuni, kasekoortega pruuni, kaselehtedega kollast, sibulakoortega pruuni (Haljala).

Ülalnimetatud on vaid mõned moodused. Värvu kinnitamiseks kasutati parkivaid aineid – maarjajääd, silmakivi ehk vasevitrioli, kübaramusta ehk rauavitrioli ning lisaaainena soola, äädikat, kalja, õlut jm. Sinise värvu saamiseks on ostetud indigot, aniliinvärvid levisid 19. sajandi teisel poolel. (EKRL 2007: 368)

Et lõngast kangas saaks, tuli palju tööd teha: lõng haspeldada, kerasse kerida, kehale ajada, käärida, telgedele üles vedada, kududa. Kangast kooti tavaliselt kevadtalvel. (Astel 1968: 249) Kangaspuud olid rehetõas ukse läheduses, et päevavalgust saada. Kui rehetõas olid aknad, siis olid kangaspuud akna all. Kui kambrid muudeti köetavaks, pandi kangaspuud sinna. Vanemad kangaspuud olid kitsad, 19. ja 20. sajandi vahetusel tulid kasutusele nn soome teljed, millega saab kududa laiemat kangast. Kui 19. sajandi teisel poolel tekkisid põllumeeste seltsid, korraldati seal ka kangakudumise kursusi, kus naised õppisid kudumistehnikaid.

Villaseid kangaid vanutati, mis tegi need paksemaks ja tihedamaks, linased kangad pleegitati. Linane kangas pesti tuhaleelisega, seejärel peksti kurikatega pehmemaks ning hautati kuumas vees koos lehtpuutuhaga. Hautatud kangad uhuti suures vees puhtaks, laotati nädalaks pleekima. Pärast seda hautati kangast uuesti ning pandi jälle nädalaks pleekima. Kangaid pleegitati kolm nädalat ning seda tehti kas lume peal või murul. (Astel 1968: 252) Pleegitatud linane kangas vaaliti vaalikurika ja -kaikaga siledaks.

Rõivaste õmblemine oli naiste töö, aga külades oli ka rändrätsepaid, kes 19. sajandi esimesel poolel õmblesid pikk-kuubesid, kasukaid, meeste vatte ning pükse ja naiste kampsuneid. 19. sajandi teisel poolel hakkasid rätsepad kasutama õmblusmasinaid. Sajandi lõpul muretseti neid ka taludesse. Linnamoele üleminekul õmblesid naiste rõivaid ka naisõmblejad, aga naiste pikk-kuubi (hiljem palituid) ja kasukaid õmblesid edasi rätsepad.

Peale kehakatete valmistamise oli naiste koduseks käsitööks sõidu- ja voodivaipade valmistamine, vaipu lasti kududa ka kangrutel. Kadrinast on teada kaunite vaipade kuduja Mall Tombach (1799–1872). Vaipu on kaunistatud vöödiliste, naast- ja pindpõimes mustritega. 19. sajandi vaipadest väärivad esiletõstmist Virumaale iseloomulikud valgepõhjalised siniste vöödiliste kirjadega ning Kadrina-Haljala naastpõimelised vaibad, mis koosnesid suurest keskväljakust ning seda ümbritsevast poordist.

Foto 9. Vaip, kudunud Mall Tombach. Kadrina kkk. ERM 16 255.

Vaipu hakkas talurahvas vooditekkidena kasutama siis, kui rehielamu kambrid muudeti köetavaks või elamu ehitati rehest lahku. Varem magati ülerõivaste all. 19. ja 20. sajandi vahetusel levisid vateeritud tekid.

Akna eesriided tulid tarvitusele üksik juhul juba läinud [19.] sajandi lõpul. Need olid tihti kodus kootud, üksik juhul ka poest ostetud. Neil oli servas kodus kootud pitsid ja hiljem olid ka mõnel pool juba kodus heegeldatud pitskardinad. Põrandariided tulid kasutusele veidi hiljem. Ka need olid kodus kootud. Suuremalt jäult olid need põik triibulised ja triibud olid neil kaltsu ribadest. Pikitriibulised olid aga harilikult kokku keeratud takusest lõngast. Neil oli keskel põhi tumedamast lõngast ja triibud servas heledamad. Seinavaipade tarvitus tuli aga märksa hiljem selle [20.] aastasaja esimesel kümnel (Viru-Jaagupi).

Virumaa kuulub Põhja-Eesti rahvakultuuri valdkonda, kus ainelise kultuuri iseloomulikeks nähtusteks võib pidada Põhja-Eesti tüüpi rehielamut, kurgedega harkatra, naiste pikitriibulist seelikut, käiseid ja pottmütsi. Kui Eesti rahvakultuuris esinevad lääne- ja idapoolsed mõjud, siis Virumaa on idapoolsete mõjutustega. Eriti Ida-Virumaal on märgatavad vадja-isuri-vene mõjud. Samal ajal on Virumaa põhjaosa rannikuvööndi ainelist kultuuri mõjutanud tihedad sidemed soomlastega.

Lühendid

EA – Etnograafiline arhiiv ERMis

EJ – Etnograafilised joonised ERMis

ERM – Eesti Rahva Muuseum

Fk – Fotokogu ERMis

KV – Korrespondentide vastused ERMis

Käsikirjalised allikad Eesti Rahva Muuseumis

EA 3, lk 459–702. Viru-Jaagupi. H. Schmidt. 1923.

EA 10, lk 235–308. Haljala. H. Jänes. 1925.

EA 13, lk 11–96. Iisaku. E. Kääparin. 1927.

EA 15, lk 409–870. Iisaku. H. Konso. 1931.

- EA 25, lk 11–218. Viru-Jaagupi. M. Sepp. 1935.
EA 40, lk 229–647. Simuna. V. Fuks. 1939.
KV 8, lk 1077–1087. Haljala. H. Palakas. 1932.
KV 91, lk 32–79. Viru-Nigula. K. Talu. 1959.
KV 153, lk 490–533. Haljala. L. Mikhli. 1967.
KV 190, lk 31–141. Viru-Jaagupi. H. Lepiku. 1963.
KV 417, lk 390–442. Peipsi põhjarannik. W. Jõgi. 1974.
KV 463 lk 256–268. Haljala. J. Oolmann. 1976.

Kirjandus

- Astel, Eevi 1968. Naiste käsitöö aastaringne tsüklilisus (XIX sajand ja XX sajandi algus). *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXIII*. Tallinn: Valgus, lk 235–255.
- EA V = Vahtre, Sulev (peatoim) 2010. *Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Tartu: Ilmamaa.
- ERK = Viires, Ants & Vunder, Elle (koost ja toim) 2008. *Eesti rahvakultuur*. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- ERKL = Viires, Ants (koost ja toim) 2007. *Eesti rahvakultuuri leksikon*. 3., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Moora, Harri (vast toim) 1957. *Eesti rahvarõivad XIX sajandist ja XX sajandi algult*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Jaagosild, Endla 1972. Rukki kuivatamine põllul. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVI*. Tallinn: Valgus, lk 95–118.
- Jaagosild, Endla 1973. Suviteravilja põllul kuivatamisest Eestis. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVII*. Tallinn: Valgus, lk 128–152.
- Jaagosild, Endla 1978. Teraviljakoristusriistadest Eestis. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXI*. Tallinn: Valgus, lk 48–79.
- Jaagosild, Ildike 1965. Loomade ajutisest pidamisest rehetoas. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XX*. Tallinn: Valgus, lk 87–106.
- Kaarma, Melanie & Voolmaa, Aino 1981. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Karu, Ellen 1971. Suviviljapeks Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXV*. Tallinn: Valgus, lk 185–206.
- Karu, Ellen 1975. Rukkipeksust Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVIII*. Tallinn: Valgus, lk 92–116.
- Kivisaar-Feoktistova, Liivia 1959. Eesti äkked. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVI*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 12–67.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2012. *Kreutzwald Virumaa rahvarõivastest. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi käsikiri etnograaf Aino Voolmaa kommentaaridega*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

- Loorits, Oskar 2004. *Endis-Eesti elu-olu II. Lugemispalu metaelust ja jahindusest*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 21 (15). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Luts, Arved 1960. Rändpüügist Eesti merekalastuses. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVII*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 129–168.
- Moora, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Aliise 1976. Tavandi- ja peotoidust eesti külas. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXIX*. Tallinn, lk 47–100.
- Moora, Aliise 1980. *Eesti talurahva vanem toit I. Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped*. Tallinn: Valgus.
- Moora, Aliise 1991. *Eesti talurahva vanem toit II. Joogid, leib ja leivakõrvane*. Tallinn: Valgus.
- Pärdi, Heiki 2012. *Eesti talumaja lugu. Ehituskunst ja elu 1840–1940*. Tallinn: Tänapäev.
- Pajatusi = Ahven, Heino (koost) 1957. *Pajatusi põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Sirvilauad. Eesti Rahva Tähtraamat 1913*. Tartu 1912.
- Tihase, Karl 1974. *Eesti talurahvaarhitektuur*. Tallinn: Kunst.
- Troska, Gea 1987. *Eesti külad XIX sajandil*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Viires, Ants 1960. *Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viires, Ants 1962. Materjale Eesti taluelamute arenemisest XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algupoolel. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVIII*. Tartu, lk 99–123.
- Voolmaa, A. 1962. Täiendavaid andmeid Kirde-Eesti naiste rahvarõivaste kohta. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVIII*. Tartu, lk 212–233.
- Voolmaa, Aino 2013. *Ida-Virumaa rahvarõivad 19. sajandil. Rüütel, Ingrid (koost & toim). Ida-Virumaa rahvakultuurist. 2., täiendatud ja parandatud trükk*. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, lk 45–73.

Summary

Material peasant culture in Virumaa in the 19th and beginning of the 20th centuries

Edgar Saar

Keywords: clothing, farm buildings, food, sources of livelihood, trading, Virumaa

In the 19th century, the most widely spread village type was cluster village; yet row, chain, circle, and street villages also occurred. For centuries, peasants lived in the barn-dwelling, which was comprised of the threshing room, threshing floor, and one or several chambers. In the north-Estonian type of barn-dwelling the threshing room was higher

and narrower than the threshing floor. The limestone stove was near the chambers. In the threshing room the longitudinal beams were crossed by poles, which were used for drying the threshed grain in the autumn. The threshing room had simple furnishings: beds, a table, a few benches and stools. Babies slept in cradles. As outbuildings the farmyard featured a summer kitchen, a sauna, a storehouse, and a cellar, sometimes also a smithy. Water came from a well.

The main source of subsistence for Virumaa people was agriculture. They grew rye, barley, wheat, oats, as well as peas, beans, lentils, turnips, cabbages, and swedes. In the first quarter of the 19th century, potatoes were grown in the vegetable plot but in the next quarter they were already planted in fields. In the last decades of the century, potato growing became more extensive. Manure was used as fertiliser in the fields. Forked plough and harrow were the tools for tilling the land, and grain was sown by hand from the seed-basket. Most of the grain was cut with the sickle but summer crops were also cut with a scythe. Cows, horses, pigs, and chicken were grown as domestic animals. In the wintertime the main means of transport was a sledge, in the summertime a wagon. People in the area of Lake Peipus and in coastal areas were engaged in fishing. Game hunting was of negligible importance; the main region where it was practised was the forests in Alutaguse.

For centuries peasants sold their produce in towns, exchanged it or bought necessary products there. Fairs were important in peasant trading, and peddlers used to travel from village to village. Until the last quarter of the 19th century the number of village stores was rather small.

The most important foodstuff for peasants was rye bread. Everyday diet included also porridges, gruels, and soups. Meat was rare but salted Baltic herring was frequent on the table. Small beer was a regular drink, on festive occasions people also drank beer.

Men used to do woodwork, but they also tanned hides, made peasant shoes, ropes, and tar, and, to a lesser extent, also did blacksmithing. Women's main handicraft was making textiles. Wool and flax were spun into yarn and thread, which were used in weaving fabrics. Clothing for both men and women was made at home, as were also gloves, stockings, and socks.

In the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries many changes occurred in folk culture: chimneys and wooden floors appeared in dwelling-houses, iron ploughs and harrows were taken into use, as well as hay and grain harvesters and threshing machines. Household and clothing items started to be bought.

Virumaa is part of northern Estonian folk culture area, which is characterised by the northern Estonian type of barn-dwelling, forked plough, women's skirts with vertical stripes, midriff blouses, and pot-shaped caps. Virumaa has been under the influence from the east, especially its eastern part (Votic, Izhorian, Russian impact). Yet, the material culture in the coastal areas of northern Virumaa has been influenced by close contacts with the Finns.

Rahvalaulud ja rahvamuusika Virumaal

Ingrid Rüütel

Teesid: Nagu eesti rahvalaulud üldse, jagunevad ka Virumaa rahvalaulud kaheks suureks ajaloolis-stiililiseks põhikihistuseks – vanemaks ehk regivärsiliseks (Soomes nimetatud tavaliselt kalevalamõõduliseks ehk runolauluks) ning uuemaks ehk lõppriimiliseks rahvalauluks. Esimene kujutab endast unikaalset kultuurinähtust, mille poeetilis-muusikaline stiil on tuntud üksnes läänemeresoome rahvastele, teised on oma vormilt ja muusikalt lähedased Euroopa rahvaste viimaste sajandite rahvalaulule. Nende vahepeale jääb väiksem rühm nn siirdevormilisi rahvalaule.

Virumaa kuulub üldisemas Põhja-Eesti keele- ja kultuuriareaali, mis haarab ka Lääne-Eesti ja saared ning mida võib pidada eesti klassikalise muinaskultuuri hälliks. Siin hakkas kõige varem arenema püsipõllundus ning mindi üle viljelevale majandusele ja paiksele asustusele, tekkisid vanimad eesti külad ja kujunes patriarhaalne suurpere. Ilmselt just siin sündis viimasel aastatuhandel e.m.a., – läänemeresoome aluskeele hilisemas arengujärgus – regivärsiline (kalevalamõõduline) rahvalaul, mis kandus üle kogu Eesti ja levis teistegi läänemeresoome rahvaste asualadele. Põhja-Eestis arvatakse olevat tekkinud eesti regilaulu vanimad liigid, nagu lõikuslaulud, kiigelaulud, mitmed mütoloogilise alusega jutustavad laulud jm.

Märksõnad: esitustavad, rahvalaul, Virumaa

Virumaa regilauludest ja -viisidest on ilmunud trükis mitu ammendavat väljaannet: Eduard Laugaste koostatud “Vana kannel VI:1-2. Haljala regilaulud” (1989), Hilja Kokamäe, Ülo Tedre ja Edna Tuvi koostatud “Vana kannel VIII. Jõhvi ja Iisaku regilaulud” (1999) ning Ruth Mirovi ja Edna Tuvi koostatud “Vana kannel IX. Lügánuse regilaulud” (2009). Lisaks on ilmunud Ingrid Rüütli koostatud kogumikud “Ühte käivad meie hääled” I ja II, kuhu on koondatud kõik viisidega üles tähendatud Väike-Maarja, Kadrina ja Rakvere kihelkonna regilaulud ning valik uuemaid laule (Rüütel 1997; Rüütel 2001). Virumaa regilaulude näiteid koos viisidega leidub ka kogumikes “Ida-Virumaa rahvakultuurist” (Rüütel 1992) ja “Lahemaa vanad laulud” (Mirov jt 1977). Seega on

Virumaa vanad rahvalaulud huvilistele hästi kättesaadavad ning võimalikuks saab siin enam tähelepanu pöörata nende kujundiloome alustele ja esitustavadele, lähendiks autori varem ilmunud käsitlused (Rüütel 1997: 12–24; 2001: 12–23 jt).

Regilaul tekkis ajal, mil meie esivanemate keel oli nii foneetiliselt kui ka morfoloogiliselt tänasest ja ka 19. sajandi eesti keelest küllaltki erinev. Olulised muutused on toimunud foneetikas, morfoloogias ja leksikas. Eesti keelest on kadunud paljud grammatilised vormid ja sufiksid, sõnades on toimunud sise- ja lõpukadu. Vanad vormid võidi lauludes asendada mingite teisendustega. Näiteks rahvalaulukeeles harilik *ie*-lõpuline sisseütlevas käändes tegevusnimi (*-maie*), mis on esinenud ka vanas kirderannikumurdes, on kujunenud varasemast vormist **-mahen* (**laulamahen* < *laulamaie*). Tavakeeles lühenes see algul kolmesilbiliseks *laulama* ja lõpuks kahesilbiliseks vormiks *laulma*, mis sellisena lauluvormi ei sobitunud. Keele arengu tõttu on meieni säilinud regilaulude väljendus palju muutunud ning värsimõõt oluliselt teisenenud. Eesti keelele iseloomulik teine välde on hilistekkeline, Põhja-Eesti rannikumurdes see puudub nagu soome keeleski. Seetõttu on ka Virumaa lauludes pika ja lühikese silbi vaheldus märksa regulaarsem kui mujal Eestis. Ka on Virumaa regivärssides kauem püsinud kõnekeelest kadunud vormid ja sõnad ning Virumaa regivärss on üldse säilitanud arhailisema kuju kui mujal. Mari Sarv oma uurimuses “Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis” näitab, et eesti regivärsis on aegade jooksul segunenud esialgne kvantiteedisuhtel põhinev, nn kalevalamõõduline ja hilisem silbilis-rõhuline süsteem. Keele erinevatest arengutest tingitult kujunes Eestis kolm erinevat värsimõõduaala: põhjaeesti, lääne-eesti ja kagueesti. Põhja-Eesti süsteem on kõige kalevalamõõdulisem, kusjuures selle tuumalaks on just Virumaa (Sarv 2008: 130–131).

Mis oli enne regilaulu?

Tõenäoliselt olid juba siis olemas sellised arhailised žanrid, nagu mitmesuguste töödega seotud või sidepidamiseks kasutatavad hüüded ja hõiked, loodushäälte jäljendused, itkud, loitsud, äiutused, millel pole veel meloodiat tavapärasest mõistes, kuid mille esitus erineb tavalisest kõnest erilise intoneerimisviisi poolest (Rüütel 1998–1999). Tekst võis koguni puududa, neid esitati kas mingil tähenduseta silbil või häälikul, või siis oli see suurel määral improviseeritud ja erines vanadest laulutekstidest ka vormilt. Virumaalt on üles tähendatud kõiki mainitud liike. Oma praktilise funktsiooni tõttu elasid nad osalt kõrvuti vanemate ja ka uuemate rahvalauludega ning mõned neist, näiteks äiutused või jahimeeste peibutushäälitsused pole kaotanud oma aktuaalsust tänapäevalgi.

Itkudest on andmeid mitte üksnes Setumaalt, kus neid mäletatakse tänapäevani, vaid ka mujalt Eestist. Muistsete usukujutelmadega seotud itkud püsisid kauem just Ida-Eestis (Pino & Sarv 1981: 4–6; Rüütel 2000: 289–294). Andmeid itkudest ning tekstifragmente on kirja pandud kogu Ida-Eesti alalt, Ida-Virumaalt pärineb aga ainus väljastpoolt Setumaad tehtud surnuitku viisi noodistus. See sarnaneb enam ingeri ja vepsa kui setu itkudega.

Näide 1

Kui ak-ka-vad ku-ked kiir-ga-ma, kui ak-ka-vad lin-nud lau-la-ma,
ei kuu-le mia ä-'äm siu ial-ta.
Te-gid mi-'u-le kir-jud ken-gäd...
Kas sul o-li kar-tu-la või ka-pus-ta puu-du?

Variandid

Kui ak-ka-vad ku-ked kiir-ga-ma, kui ak-ka-vad lin-nud lau-la-ma...
Kas sul o-li ka-pus-ta või kar-tu-la puu-du?...
Kas sul o-li kar-tu-la või ka-pus-ta puu-du?...

RKM II 68, 13/4 (3) < Tallinn < Virumaa – J. Ruus (Rüütel) < Lisette Siirak (1956).

Alutaguselt on andmeid ka erilistest nekrutite ärasaatmise kommetest ning nendega seotud itkudest. Itkude esitamist nimetati loetamiseks. Loetajateks olid tavaliselt naised, kuid leidis ka meesloetajaid.

Narva lähedal Eestimaa valdade elanikkude (nevakate) juures on moodiks kurva elujuhtumiste ajal loetada. Loetamine on see, kui poollauldes, poolnuttes haledad joru ühtsoodu edasi aetakse. Loetamise peale on iseäranis naased meistrid, on aga ka ütlemata osavaid mehi leida, kes nutupilli

löövad. Loetatakse matuste, neekruti lahkumiste ja vahest ka pulmade ajal, nimelt enne seda, kui pruut kirikusse viiakse. Nevaka naene loetab poja kaelas rippudes, kui viimane soldatiks läheb, umbes nõnda:

*Kevadel, kui käud ja linnud laulavad,
kui kõik pääsukesed pesa teevad,
kus oled siis sina, mu pojuke,
kus oled sina, mu silmaterake, oh, oh, oh, oh!
Kui tuleb see laupäne päiväke,
lähevad sauna mu lapsukesed.
Vaalin keikile valged särgikesed,
kus kaugel on siis mu pojuke,
kus on siis mu rammutuke, oh, oh, oh, oh!*

(E 33672/3 Narva – J. Sirdnak (1897).)

Simunast on märgitud meloodilisi **karjasehuikeid**, mis olid enam tunnuslikud Lõuna-Eestile. Tõenäoliselt on traditsioon siia kandunud Kodaverest, mis oli omapäraseks kultuurisillaks Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel.

Loodushäälenditest olid jahimeeste peibutuste kõrval populaarsed linnulaulude kunstilised jäljendused. Need olid laadilt humoristlikud. Vastavate häälikukombinatsioonide ja esituse intonatsiooniga matkiti ööbiku, pääsukese, lõokese, peoleo, metstuvi laulu, kuke kiremist jm.

Loitsudega mõjutati loodust (nt tõrjemaagilised ussi-, hundi-, tulesõnad), tõrjuti ja raviti haigusi (roosi-, nikastuse-, valusõnad, saunasõnad), edendati töötegemist (lüpsi-, võitegemise, rehepeksu, lõikuse lõpetamise sõnad jm). Võitegemise sõnu ("Kokku, kokku, koorekene") loeti või lauldi Ida-Virumaal jüripäeval lüpsikute *turvutamise* juures, et lehmad hästi piima annaks. Sõnadega mõjutati ka teist inimest: erilised sõnad olid saksa viha vastu, kadeduse vastu, enda üleoleku tagamiseks ("Mina laua peal, sina laua all!"), aga ka tervisesoovimiseks.

Äiutuste rütmi ja intonatsiooniga imiteeriti lapse hälli õõtsumist. Need olid kas sõnadeta või lihtsa, tihti improviseeritud tekstiga (vt nt Rüütel 1992: 254). Äiutustest kasvasid välja kindla poeetilis-muusikalise struktuuriga hällilaulud. Hüpitus- ja mängitussalme esitati rütmiliselt lugedes või retsiteerides.

Suurem osa Virumaalt üles tähendatud **regivärsilistest lauludest** olid tuntud ka mujal Põhja-Eestis, paljud üle kogu Eesti. Haruldasemad on sellised, mille levila piirdus üksnes Virumaa või siis Virumaa ja sellega külgnevate aladega. Rahvaluulekogud kajastavad suuremalt jaolt 19. sajandi lõpupoole ja 20. sajandi alguse (seega regilaulu taandumisperioodi) situatsiooni, mistõttu laulude arvukus ja esinemissagedus eri kihelkondades ei tarvitse vastata traditsiooni öitsenguperioodile. Viise on enam üles tähendatud Jõhvi, Haljala, Kadrina ja Väike-Maarja kihelkonnast, kus laulutraditsioon säilis ilmselt kauem.

Regilaulude liigid

Virumaal on hästi esindatud kõik vana rahvalaulu põhiliigid – töö- ja tavandilaulud, hälli- ja lastelaulud, mängulaulud, lüroepilised ja lüürilised laulud.

Jutustavad laulud. Piir lüüriliste ja lüroepiliste laulude vahel eesti regilaulutraditsioonis pole alati selge. Puhtalt eepilisi laule öieti pole, sageli on tegemist mina-vormis lüüriliste jutustustega. Seetõttu on liigitamine mõneti subjektiivne ja eri uurijad on laule liigitanud erinevalt. Herbert Tampere võttis kasutusele juba Hurda aegadest käibel olnud mõiste “jutustavad laulud”, mis lubab mõneti vabamat lähenemist (Tampere 1964: 3–4). Sama termini vastet (*kertovat runot*) on kasutanud Soome uurijad.

Mütoloogilise tagapõhjaga laulud on tekkinud siis, kui muistseid müüte veel usuti või kui need olid vähemalt veel hästi meeles. Need kuuluvad ilmselt üldse vanimate regilaulude hulka nagu ka maagilise alusega töö- ja tavandilaulud. Kosmogoonilistel müütidel põhinevaist lauludest olid populaarsed “Loomine”, “Suur tamm”, “Tähemõrsja”. Laiemalt levinud mütoloogilistest lauludest olid Virumaal tuntud veel “Kodus käimas”, “Pödratapja”, “Kurg kündmas”, “Täid kaladeks”, “Harja otsimine”, “Mõök merest”, “Kuldnaine”, “Mere kündmine”, “Mere pühkimine”, “Laevasõit”, “Kandle sünd” jt. Üksnes Virumaal ning sellega piirnevail Harju- ja Järvamaa aladel levinud “Suur härg” oli tuntud ka Soomes. Haruldasematest mütoloogilistest lauludest olid Virumaal tuntud veel “Suur saar”, “Õllest saar”, “Viru kosilane”, “Kulla põlemine”, “Oleksin Olevi”, “Kala kõneleb” jt.

Kogu Eestis levinud “Ema haul” jutustab neiu, kes käib vanemate haul, paludes neil tõusta ja tulla tütrele pulmadeks veimevakka valmistama. Laul sisaldab mitmeid läänemeresoome rahvaste itkudes esinevaid motiive ja põhineb arvatavasti usul, et surnud võivad tööpoolest mõjutada elavate käekäiku ning et kontakt nendega on realselt võimalik. Laulu on F. R. Kreutzwald kasutanud oma eeposes (“Kalevipoeg isa haul”).

Varakeskaegseid tavaid kajastavad laulud “Tütred vette” ja “Ema ei viinud vette”. Samast ajast pärinevad usutavasti ka “Suisa suud” ja “Mehetapja”. “Venna sõjalool” on paralleele Ida-Euroopas.

Suurem osa jutustavatest lauludest räägib perekonnaelust. Siia kuuluvad mh omapärase kompositsioonilise struktuuriga nn korduslaulud, kus neiu või noormees jutustab loo mingist õnnetusest või äpardusest, mis temaga juhtunud, seejärel läheb koju ja vestab sama loo uuesti vanematele, kes siis teda lohutavad ja annavad head nõu (“Härjad murtud”, “Haned kadunud”, “Tõbine naine”, “Hobune varastatud”, “Ehted kadunud”, “Põll põrmune” jm). Korduslaulu vorm on ilmselt välja kujunenud juba kauges minevikus, ent on olnud populaarne pikema aja jooksul, mistõttu leidub eri aegadest pärinevaid laule.

Peresuhetest jutustavad mõned perekonnaballaadid ja muud süžeeilise arendusega laulud, nagu “Mehetapja”, “Lunastatav neiu”, “Mareta laps”, “Venna sõjalugu”, “Hiie noormees”, “Pea piiramine”, “Kaevul kosija”, “Müüdnud neiu”, “Naise hukkaja”, “Põlvist põdema”, “Suisa suud” jmt. Viimane pole tähelepandiv mitte üksnes oma eetiliste väärtushinnangute poolest (neiu, kes tapab oma au kaitseks, mõistetakse õigeks), vaid ka seetõttu, et see on üks väheseid laule, milles mainitakse Kalevipoega ja Sulevipoega. Arvatavasti on siin tegemist varafeodaalsete ülikutega. “Mehetapja” laulus seevastu tapab noor naine selletamatutel põhjustel oma mehe, mille mõistab hukka ka loodus – Maie palub kaitset metsapuudelt, kes aga keelduvad teda varjamast. Mujal Eestis tundmatu “Naise hukkaja” on kirja pandud vaid Lügänuuse khk ja on kandunud siia ilmselt Ingerimaalt, kus see oli populaarne.

Hiliskeskaegseteks võib pidada katoliiklike kujutelmadega seotud laule “Mareta laps” (väljaspool abielu sündinud ja vanematest hüljatud laps saab jumalalt kõnevõime ja tunnistab, kes on ta vanemad) ning “Ristitud mets” (mets kuivab keelatud armusuhte tagajärjel ning hakkab taas elama pärast pühitsemist). Laulud olid tuntud peamiselt Virumaal, Järvamaal ning Ida-Harjumaal. Esimese nimeategelane (*Hannus, saare saksa poega*) ning mitmed muud detailid viitavad sidemetele Skandinaaviamaade ja Soomega, kust laul arvatavasti pärineb.

Küla ja mõisa suhteid kajastavad “Hollandi sulane”, “Sundija sulane”, “Kubjas ja teomees”, “Mõisa aidast varastamas”, “Mõisa märg vili” jm on valdavalt meestelaulud ja sisaldavad osalt uuemaid, siirdevormilise rahvalaulu jooni. Temaatikalt keskenduvad meestele ka laulud sõjast ja nekrutist. Arvatakse, et neis võivad kajastuda sõjad 11.–18. sajandini. Sellised on “Venna sõjalugu”, “Rootsi Kaarel sõdimas”, “Sõjas pole matjat”, “Sõjamehe haul”, “Seni hoiab hobust, kuni pea peal” jm. Viimane on haruldane ja ilmselt tekkinud Lügänuuse khk (Mirov 2009: 94). Sõjaväekohustus laiendati Baltimaadele 18. sajandi lõpul (aastal 1796) ning nekrutilaulud on seega pärit põhiliselt 19. sajandist. Sõjaväeteenistus kestis algul 25 aastat, see oli eesti meestele raskeks koormaks, mis lahutas kodust, omastest ja sõpradest, hävitas nooruse ning määras tegelekult kogu nende elu. Virumaal olid tuntud laulud “Liisuvõtmine”, “Nekruti püüdmine”, “Nekruti põgenemine”, “Sooviti soldatiks”, “Asjata kasvanud – soldatiks saanud”, “Põlatu soldatiks”, “Soldatipõli” jm.

Omapärane jutustavate laulude alaliik on veel legendilaulud ehk piibliainelised laulud, nagu “Ori taevas” (Lügänuusel hoopis Manalas), “Orja palk”, “Kuue kudumine”, “Maarja otsib poega”. Kaks esimest on sisult mõisateemalised, viimane on vormilt ja funktsioonilt eriline, näib olevat välja kasvanud katoliiklikest või mõne muu varasema usuvoolu palvetest ning oli populaarne ka Lõuna-Eestis.

Regilaulude temaatiline jaotus on problemaatiline, kuna samu teemasid (perekonnaelu, mõis jm) leidub erinevais laululiikides, ja teisalt põimub samades lauludes erinevaid teemasid. Reale jutustavatele lauludele leidub vasteid karjalastel, vadjalastel, isuritel ning soomlastel. Sageli võib laulu varasemaks kujuks pidada just neil säilinud versioone (näiteks “Loomislaulu” Ingeri versioon, vt Rüütel 1969). “Venna sõjalugu” on Ingeris sarnasem Ida-Euroopa prototüübile, kus hobune toob koju sõnumi tema omaniku surmast, Eestis aga arenenud omapäraselt. Kontaminatsioon laulude “Tähemõrsja” ja “Kodus käimas” süžeedest on tuntud ka vepslastel, kellelt kalevalamõõdulisi laule pole märgitud. Mordvas järgneb taevase kosilase, tavaliselt Pikse (Välgu) abiellumisele maise neuga enamasti kodu külastamise teema (vt Kavtaskin 1963: 51–52). Motiiv on tuntud ka maridel, lõunaslaavlastel jt rahvastel.

Töö- ja tavandilaulud. Valdav osa regivärsilistest rahvalauludest on lüürilised. Vanimad on sõnamaagial põhinevad, loitsulise alusega töö- ja tavandilaulud, mis hiljem arenesid edasi lihtsalt lüürilisteks tööteemalisteks lauludeks.

Karjaselauludest olid tuntud “Söö, kari”, “Kari, koju” jt. Spetsiaalseid karjaselaule on siiski vähe. Virumaal nagu mujalgi Põhja-Eestis oli kombeks külakarjusele, kes oli tavaliselt vanem mees, igast talust tüdruk või poiss abiks anda. Karjaskäimine kujunes seega noorte kokkusaamise kohaks, kus lauldi mitmesuguseid lüürilisi ja jutustavaid laule.

Rohkesti leidub lõikuslaule (“Viljad karja käia”, “Lõpe lõigates”, “Kaualoigatud põld”, “Sirbiviskamise laul”, “Lõikame vihud vägevad”, “Madal vili”, “Väsinud lõikaja” jmt). Lauldi ka rehepeksul ja heinatööl. Tuntud olid laulud naiste kodustest töödest. Mehed laulsid kalapüügist ja küttimisest, teekäigu- ja sõidulaule (“Kohus koju minna”, “Aeg koju minna”, “Hakkame, mehed, minema” jt), samuti meremeeste laule (“Tunneb tuuled nõuda”, “Meremehe saatust” jt).

Vastla-, jaani-, mardi- ja kadrilaulud ning nende funktsioon oli analoogne muude eesti piirkondade lauludega. Vastla- ja jaanilaulud olid sisult maagilised sõnumised, mardilaulud aga olid arendatud pikaks laulutsüklikuks. Põhja-Eesti omapäraks olid martide tantsulaulud. Ka kiigelaulud olid algselt rituaalsed laulud. Hiljem, maagilise tagapõhja taandudes täienesid need rohkete lüüriliste motiividega või liitusid jutustavate looduslauludega. Kiigel käimise komme ise muutus Põhja-Eestis küla noorte kooskäimiste ja lõbutsemise tavaks, kiigelaulud aga eeskätt neidude ilulauludeks. Selliseid on Virumaalt märgitud rohkesti.

Pulmalaulud. Väga vanadeks tuleb pidada pulmalaule. Paljud neist on tuntud teistelegi läänemeresoome rahvastele ja ulatuvad ilmselt läänemeresoome ühisperioodi. Ka Mordva pulmalauludest võib leida tekstimotiive, mis on tuntud eestlastel jt läänemeresoomlastel: “Nutust järv”, “Kasvatus asjata – ei tulnud tuge emale”, pulmamaja tunnusmärgid (tuli toas jm), “Imetuba” (või “Neiulinn”),

humala- ja õllelaulud (Mordvas lauldakse pulmakülaste kostitamisel, vt Borissov 1972).

Läänemeresoome pulmakombestik lähtub sugukondlikust elukorraldusest ja selle põhialus on eelkristlik (Sarmela 1981). Eesmärgiks on kinnitada kahe suguvõsa liitu, tagada abielu õnnestumist ning valmistada noorpaari ette uueks staatuseks ja sellest tulenevateks kohustusteks. Lauludes leidub animistlikke sugemeid (“Tare teretus”, “Kodu jääb tüdruku nutma”), oluline koht on hoiatus- ja ennetusmaagial – nutt kodust lahkumisel tagab õnneliku elu tulevases abielus. Pulmalauludes öeldakse vahel ka halba, selleks et hilisemas elus seda vältida: pruudi- ja peiupoolsete pulmalaulikute vastastikuste pilkelauludega loodeti kindlustada head läbisaamist tulevases elus jne.

Kuigi pulmakombestik oli rahvaluulekogumise aegadeks Virumaal juba taandumisjärgus, on siit siiski üles märgitud kõiki peamisi kombestikuelemente ja nende juurde kuuluvaid laule: peiupoolsete saabumine pruudikoju ja vastastikused laulud mõlema suguvõsa esmasel kohtumisel, mõrsja kodust ärasaatmine ja rituaalne nututamine, noorpaari vastuvõtt peiukodus, nõuanded ja õpetused noorpaarile, veimede jagamine, tanutamine.

Kirjeldustest ilmneb, et 19. sajandi teisel poolel olid mõnel pool, nt Kadriina khk vanad pulmakombed veel üsna elavad, kuigi muistsed usundilised rituaalid olid kaotanud oma esialgse tähenduse ja nihkunud tagaplaanile meelelahutuslike tavade ees (rahakogumised, peitmised-otsimised jms – vt Rüütel 2001, lisa). Varem tõsine toiming – mõrsjale abielunaise põlle ettesidumine, mis tähistas abielunaise staatuse omandamist, sulas kokku pulmanaljaks kujunenud nn põllepappimisega. Nooriku tantsitamine – tema esimene ametlik esitlus mehe sugulastele – muutus kohati samuti pulmanaljaks ja raha kogumise vahendiks: see toimus vahel koguni kõrtsis, kuhu pulmarong sisse põikas, ning pruudiga võisid tantsida kõik meespulmalised, kes pidid selle eest raha maksma. Traditsioonilises pulmas eriliselt pulmakinke ei olnud, neid asendasid rahakogumised pruutpaarile vastavate kommete saatel.

Eesti regilaulus on lüürika teiste läänemeresoomlaste kalevalamööduliste lauludega võrreldes tugevamini välja arendatud. Ka mõned vanad läänemeresoomlastega ühised pulmalaulud on Virumaal juba eraldunud tavandist ning hakanud elama iseseisvat elu lüürilise lauluna (vt Rüütel 1970).

Hälli- ning laste- ja mängulaulud. Kindla funktsiooni ja esitusviisiga on lastele lauldavad hällilaulud ning hüpitus- ja mängituslaulud. Lastele on lauldud ka ahellaule, millest osa on välja kasvanud astraalmütoloogilistest süžeedest (“Meri õue all”, “Neli neitsit”). Omapärase laululiigi moodustavad mõistatuslaulud. Lastelaulude hulgas on ka laule loomadest jms. Vanad hälli- ja mängituslaulud püsisid oma praktilise funktsiooni tõttu käibel kõrvuti uuemate lauludega.

Mängulaulud (“Nõela-”, “Paja-”, “Kulli-”, “Lamba-”, “Naeri-”, “Hobuse-”, “Laeva-”, “Kuninga-”, “Nuku-” ja “Leinamäng” jmt) kuulusid noorte reper-tuaari (vt Mirov 1992; Mirov 1998). Hilisemad Lääne-Euroopa laululaenud “Siimumäng”, “Leigarimäng”, “Hanemäng” jt evivad siirdevormiliste laulude tunnuseid.

Erilist tähelepanu väärivad ristitants ja selle juurde kuuluvad laulud. Ko-reograafia järgi (mille kohta on andmeid ebapiisavalt) võib seda pidada mingi kadrilli tuuri erikujuks, teisalt sarnaneb see Mulgimaa telutegemiste ja leedu sutartineste esitusviisiga. Lisaks tavalistele, otse tantsu kommenteerivatele laulutekstidele on vähemalt Haljala khk nagu Mulgimaalgi ristitantsu saatel esitatud ka “Tähemõrsjat”. Kõik see osutab ristitantsu hoopis vanemale algu-pärale.

Tavandiväline lüürika. Enamik regivärsilisi laule kuulub nn tavandivälise ehk üldise lüürika hulka, mis pole seotud kindla koha, aja ega esitusviisiga. Virumaalt on jäädvustatud hulgaliselt rikka poeetilise kujundikeelega lüürilisi laule, mis kuuluvad eesti rahvalauluklassika kaunimate näidete hulka. Val-davalt on tegemist neidude ja naiste lauludega, leidub ka meeste laule, eriti hilisemas kihistuses. Regivärsiliste meestelaulude osa Virumaal on üldse suhtelisel suurem kui Eestis tervikuna. Viimased erinevad oma laadilt ja stiililt naiselikust tundelüürikast, neis leidub enam huumorit ja satiiri.

Lüüriliste laulude hulgas on palju väga poeetilisi laule rõõmust ja murest, elust ja surmast, laulust ja laulikust, loodusest, kodust, lapsepõlvest, noorusest ja noorte suhetest, kosjadest ja abielust, lese- ja vaeslapsepõlvest. Virumaal on olnud populaarsed ka paljud orjuslaulud, mis kajastavad talupoegade ja mõisa suhteid pärisorjusaegses eesti külas (“Põrgu mõis”, “Mõis rikas valla vaevast”, “Orja hool”, “Tilluke teopoiss”, “Orjade rada”, “Ikka peab ori olema”, “Mõisast pääs”, “Maamees toidab saksad, sandid” jpt). Ainult või peamiselt Kirde-Eestis on tuntud laulud “Orja pühapäev”, “Ööd tuleme – ööd läheme”, “Peksuhaava-de vihtlemine”, “Orja toit – umbrohi”, “Kubjas, lase lõunale” jt, samuti uuem, siirdevormiliste tunnustega “Vaida mõisas vargil käisin”. Hulk laule kajastab sotsiaalseid suhteid külas, kus vastanduvad pererahvas ja sulased-teenijad, rikkad ja vaesed, peretütred ja vaeslapsed.

Õlu oli muiste rituaalne jook, mida valmistati ja joodi pöördelistel hetkedel, nt suvisel ja talvisel pööriajal (mis hiljem seostusid vastavalt jaanipäeva ja jõulutega) ning pulmade ajal. Tõenäoliselt uskusid eestlased nagu mitmed muudki rahvad õllel olevat loovaid võimeid vallandav toime. Igapäevaseks joogiks muutus see alles hilisemal ajal. Kõrtsid eeskätt teeliste peatus- ja puhkepaigana levisid Eestis eriti alates 17. sajandist. Viinapõletamine mõisates kasvas aga oluliselt 18. sajandi lõpust alates ja siitpeale suurenes ka viina

tarbimine talupoegade hulgas. Seega on viina ja joodiku teema, mida võib kohata nii bravuursetes meestauludes kui ka naiste abielulauludes, suhteliselt hiline.

Ilmselt uuemad on ka traditsioonilise külaühiskonna lagunemisega seotud moraaliprobleemid ("Peetud neiud", "Linnast naine – ei julge koju tuua", "Kõrtsinaine ilus tütar"). Tagasihoidliku, karske ja tööka neiu ideaal on ilmselt üsna vana ("Karske neiu", "Virkuse õpetus", "Virk veimetegija", "Võta naine töölt", "Ära käi külas"). Naine, kes on eelkõige pereema, olgu terve ja töökas, puhas ja korralik ning lesele mehele minnes hoolitsegu võõraste laste nagu omade eest ("Lesele mehele"). Mehes hinnati hoolivust ja usaldusväärsust; petis, joodik, kuri ja vägivaldne mees oli naisele raske koorem.

Kuidas mõista regilaulu poeetilisi kujundeid

Vanades rahvalauludes ei väljendata oma mõtteid ja tundeid otse, vaid poeetiliste kujundite mosaiigina.

Regilaulude rikkalikes poeetilistes kujundites võib leida jälgi maagilistest vormelitest ja muistsest mütoloogilisest sümboolikast. Viimaste tähendus on tihti tuhmunud. Kuigi müüdid ja sümbolid võivad olla rahvusvahelised, on nende konkreetne laululine väljendus eesti regivärssides ainulaadne. "Lõpe, põld!", "Sirise, sirp!", "Kari, koju!", "Söö, kari!", "Saja, vihm!", "Üle, vihm!", "Tule, uni!", paljude pulma- ja kiigelaule imperatiivsed vormelid põhinevad sõnamaagial. Üleloomulikke võimeid omistati laulule üldse: laul langetab metsapuid, muudab mere mäeks, võib koguni sõja seisma panna. Raske on öelda, kuivõrd siin on tegemist lihtsalt poeetiliste liialduste, kuivõrd tõsiselt võetud uskumustega. Laulule ja pillimängule on maagilisi võimeid omistanud paljud rahvad.

Reas lauludes kohtab muistseid tekkemuistendilisi motiive: pisaraist sünnib järv, õllest või merepühkmeist saar. Laulus "Kannel" kajastub muinasjutusüžee kandlepuu kasvamisest ülekohtuselt surmatud vaeslapse südamest ja erinevatel Euraasia rahvastel tuntud müüt pillikeelte valmistamisest ohvrina hukatud neiu juustest, mis annab pillile maagilise võime (vt Oinas 1985). On koguni arvatud, et kandlemäng võib eemale peletada surma, näiteks tõrjuda katku (Peebo & Peegel 1989: 127).

Viljeluseelse inimese usu aluseks oli idee inimese ja loomade surematust, taassündivast hingest. Kosmogoonilise maailmapildi keskmes oli kujutlus Põhjatahe ümber keerlevast tähistaevast. See sümboliseeris maailmakõiksuse (kosmose) turvalist korraldust, igavest ringkäiku, looduse kevadist elluärkamist, jahiloomade tagasitulekut inimeste lähedusse, kogukonna tagasipöördumist kalapüügi- ja jahipaikadesse (Sarmela 1996: 24). Ka varasema viljelusperioodi inimese ettekujutuses oli maailm ühtne ja inimene osa loodusest. Tähtsat rolli uskumustes hakkas etendama esivanematekultus.

Muistset kosmogoonilist ja astraalmütoloogilist alust on leitud lauludes “Loomine”, “Harja otsimine”, “Suur tamm”, “Meri õue all” (“Neli neitsit”) jm. Esimeses seletatakse taevakehade teket linnunadest, “Harja otsimine” arvatakse põhinevat päikesemüüdil, viimaste aluseks on arvatavalt kujutelm maailmasambast, millel laotub Linnutee. Mingi puu kasvamisest taevani ja selle maharaiumisest on laule paljudel rahvastel: eestlastel oli selleks tamm, mordvalastel õunapuu ja kask, Laoses liaan, Liibanonis seeder. Laul arvatakse põhinevat müüdil, mille aluseks on olnud taevapilt Linnuteest, nii nagu seda on nähtud Baabüloni piirkonnas umbes neli tuhat aastat tagasi. “Siis oli Linnutee kevadise pööripäeva ajal otse vaataja pea kohal otsekui imeline tähti täis riputatud puu, ja sügisese pööripäeva ajal keerdus see ümber silmapiiri kui taeva-line meri. Vaatajale sügisel jäi mulje, nagu oleks see hiiglapuu vahepeal maha raiutud, mis võiski anda tõuke vastava müüdi loomiseks.” (Oinas 1999–2004)

Laulude aluseks olevad müüdid olid tuntud paljude Euraasia rahvaste pärimuses ning ka Idamaade kõrgkultuurides. Rahvusvahelise levikuga müüdiained ise pärinevad ilmselt ajast enne regivärsivormi arvatavat teket I aastatuhandel eKr ning on poeetilise vormi saanud hiljem (vt Annist 1969: 33–42; Mirov 2009: 88), kuid usutavasti siiski juba läänemeresooe ühisperioodil, kuna olid tuntud erinevatele läänemeresooe rahvastele (Kuusi 1963: 31–80, 129–215).

Ka kiik seondub maailmasamba kujutelmaga. Kuigi eestlastel ei ole säilinud andmeid, mis lubaksid kiike käsitada kui maailmapuud või maailmasammast, on meil kiigega seotud sama atribuutika nagu neil rahvastel, kellel see on ajaloolises mälus säilinud (kiik asub maastikus kõrgemal kohal, veekogu lähedus, seos lindudega jne). Muistsele funktsioonile viitavad kiigelaulude loitsulised algusvormelid (*kiigu kõrgele; kui ei kannu, siis kadugu* jne). Tähelepanu väärib kiigetraditsiooni seos elu igavest uuestisündi sümboliseerivate munadega. Mäletataval ajal kinkisid tüdrukud kiigele tulles mune kiigeseppadele ja kiigutajatele noormeestele. Muiste võis siin olla tegemist ohvriandidega, eriti kui silmas pidada, et kiige juurde toodi ka kanu ja muid kodulinde (*Tooge munad, tooge kanad, / tooge pardid paelakaelad, / tooge hanid lestajalad!*). Kaugematel soomeugrilastel, näiteks udmurtidel on tuntud tava ohverdada kiige juures kodulinde. Ohvriandidele osutavad värsid *kiike kiunub kinda'aida, / pealispuu punaseid paelu* (punased paelad olid soomeugrilastel tuntud erinevais tavan-deis kui varasema vereohvri asendajad – vt Richter 1982: 29; Gemujev 1990: 88, 160 jm). Kiikumisel usuti olevat maagiline mõju viljakasvule (nagu vastla-liul linakasvule) ning tervistav mõju kiikujale. Hilisemal ajal muutus kiigel käimine ning kiigel laulmine külarahva, eriti noorte omavahelise suhtlemise ja lõbutsemise vormiks.

Uskumus, et mardid töid viljaõnne, kadririd karjaõnne, on levinud kogu Eestis. Maskeeritud olendeis, kes sügisel talust tallu käisid, võib näha esivanemate-

kultuse jooni. Analoogselt hingede ajal kodu külastavate esivanemate hingedega pidi neilegi toa valgeks tegema, nemadki tulid kuskilt kaugelt, teispoolsuse piiri tagant, laskusid taevast alla müstilist hõbedast õrt mööda, läbisid teistelegi rahvastele tuntud teispoolsuse takistusi, nagu märg, soine maa jne (vrd Hiie-mäe 2010: 78–80). Lähedasi kujundeid kohtab näiteks mordva pulmalauludes, kuid need kuuluvad paljude rahvaste, sh balti ja slaavi rahvaste vanemais kalendrilauludes esinevate “maailmamudeli” atribuutide või universaalsete takistuste hulka, mis tuleb ületada teise ilmaga suhtlemisel (vrd Vinogradova 1982: 153–164; Laurinkienė 1984).

Ahellaulu vorm, küsimused-vastused, mõistatamine ja paljud laulumängud olid algselt maagilise funktsiooniga. Nendega loodeti tagada kosmilist harmooniat maa peal, inimeste head käekäiku, elu jätkumist aastaringide kordudes, igavest taassündi. “Leinamängule” leidub paralleele mõnede Euroopa rahvaste kalendrikommetes, kus see sümboliseeris aastaegade vaheldumist – looduse närtsimist sügisel ja ärkamist kevadel. Ka “Nõelamängus”, aga samuti teistelt Euroopa rahvastelt meile levinud “Hanemängus” ja “Väravamängus” on oletatud astraalmütoloogilist alust, isesei, kas laulud jõudsid Eestisse koos algse tähendusega või ilma selleta.

Peale “Loomislaulu” on muidki laule, milles lindudel on eriline tähendus. Eesti mütoloogias on tuntud hingelinnu kujutelm. Kui neiu lubab minna linnuks taeva alla (Rüütel 2001: laul 203), siis ei tarvitse see olla pelk poetiline kujund. Linnud vahendavad lauludes tihti sõnumeid omastele. Ka toovad nad surmasõnumeid (samas: laulud 174 ja 375). See põhineb uskumusel, et rändlinnud veedavad talve surnute maal.

Laulud on aja jooksul palju muutunud. Mentaliteet pole püsiv. Inimeste igavesed probleemid tõlgitsetakse ja mõtestatakse ümber üha uuesti uutes oludes; pole ka üht müüti maailma loomisest, see luuakse igas kultuuris uuesti. Suur tamm – maailmasammas – raiutakse maha agraarühiskonna inimeste elu turvaliseks muutmiseks, arutleb Matti Sarmela (1996: 25; vrd Goršič 2011). Tuleb lauliku *vennake* (kes võib kehastada nii venda, samaelist külapoissi kui ka abikaasat), raiub tamme, millest tehakse kõike inimestele eluks vajalikku.

Agraarühiskonna kommete ja laulude peamiseks sisuks oli karja- ja viljaõnne taotlemine. Sõnamaagial põhinevaid motiive esineb töö- ja tavandilauludes, mis ongi loitsudest välja kasvanud, loitsulised on vastlalaaulude käsud ja hoiatused, mardi- ja kadrilaulude soovid ja manamised. Ka jaanitulel ning kiikumisel usuti olevat maagiline mõju viljakasvule.

Üle eesti tuntud laulus “Tähemõrsja” (“Taevased kosilased”) valib maine neiu talle kosja tulnud taevakehadest Tähe, eelistades teda kuule ja päikesele. Kuigi siingi võib olla lähtealuseks mingi muistne kosmogoogiline müüt (analoogseid laule on teistelgi rahvastel, nt mordva ja ka mõnede türgi rahvaste lauludes

abiellub neiu piksega), saab valiku tegemisel oluliseks juba agraarinimese filosoofia. Salme nimele on otsitud mitmeid seletusi. Kõige usutavam tundub, et *Salme neitsi* eeskujuks oli kõlalt lähedane läti *Saules meitas* (Päikese tütar), keda läti analoogsetes lauludes samuti kosivad Kuu ja Koidutäht (*Auseklītis*). Seega võib algselt tegemist olla kosmagooniliste objektide eneste vahelise abieluga (Kokare 1996: 69–71).

Mida tähendavad laulude “Imemaa” ja “Tuule tuba” fantastilised kujundid, on senini jäänud mõistatuseks. Imemaale sõutakse üle vee. Vesi on traditsiooniline teispoolduse eraldaja ja vahendaja paljude rahvaste mütoloogias, vee kogusid kaudu siirdusid näiteks lahkunute hinged teise ilma. Sõudes üle vee jõutakse maale, *kus nied kuked kulda süövad, kuked kulda, kanad karda, haned haljasta hõbedat*. Võimalik, et siingi on tegemist mingite astraalmütoloogiliste reliktidega. Laulus “Tuule tuba” jõutakse pika teekonna järel mingisse paika, kus taevased ilmastikunähtused (tuul, sadu, rahe, lumi, udu, pilved) on “toa teinud”. “Toa” vanem tähendus on elamu, ja soome keeles tähendab väljend *tuulen tupa* õhulossi. Tõenäoliselt terendab sellegi kujutluspildi taga midagi enam kui lihtsalt fantaasia. Ometi saame siingi piirduda üksnes oletustega.

Ajal, mil vanad regilaulud kirja pandi, olid muistsed usukujutelmad enamasti taandunud ja mütoloogilised sümbolid püsisid vaid kaunite poeetiliste piltidena, mis ajendasid uusi fantastilisi mõttelende. Aja jooksul muistse mütoloogilise maailmapildi kujutelmad segunevad kristlikega, tekib usundiline sünkretism. Vanad ettekujutused hakkavad taanduma, kuid püsivad mälus, uued ei ole veel täiel määral omaseks saanud. Nii võivad need põimuda ühes ja samas laulus.

Kosmose loonud linna poegadest tekivad endiselt taevakehad, kuid mõnikord ka Maarja, sest *miska lapsi ristitakse, kui pole Maariat maassa* (Rüütel 2001: laul 32). Jumalalt otsitakse abi ja kaitset endale ja lähedastele, siit ilmast lahkunud emale soovitakse head paika jumala juures: *Jumalale eide hinge, süda Jeessuse sülele, käed Maaria kädele, põlved Looja põrmandale* (samas: laul 405). Teisal palutakse, et jumal *sirutaks sinist, poetaks punast lõnga*, tõmbaks vaeslapse taevasse (samas: laulud 201 ja 237). Sinise ja punase ühendus traditsioonilises värvide sümboolikas on aga jälle muistne märk teispoolduse piirist: “Sinise-punase parallelismi üheks allikaks on looduseelamused, kusjuures sellele on omistatud usundiline tõlgendus. Vikerkaar, silmapiir, päikeseloojang (piir päeva ja öö vahel) – need nähtused on ühelt poolt visuaalselt tajutavad ja seostuvad värvielamustega. Teisalt on need elamused ka sakraalse maailma peegelduseks, sõnumiks teispooldusest. Neid kujutelmi on nii looduses kui ka usundilises maailmapildis seostatud piiri mõistega. Sinise-punase parallelism seondub piiriga looduses ning ka pöördemomentidega inimese elus” (Jaago 1997: 66).

Olulisimateks pöördepunktideks inimese elus on abiellumine ja surm. Nendega seotud siirderiitustes on mõndagi ühist, sest mõlemal juhul siirdub inimene ühest paigast, ühest olekust ja ühest staatusest teise. Mõlema juurde kuulub rituaalne nutt. Pulmaitkudest pole põhjaeestlastel küll otseseid andmeid, ent need olid üldised setudel, karjalastel, vadjalastel, isuritel, vepslastel, ka komidel ja mordvalastel. Mõrjsja rituaalne nutt isakodust lahkumisel kuulus aga olulise komponendina ka Põhja- ja Lääne-Eesti pulmakombestikku, kusjuures sellel oli maagiline tähendus: see pidi tagama õnne ja kordaminekut tulevases abielus (Kõiva 1997: 65; Tedre 2000). Virumaalgi tuntud laulutüüpe “Pisarate veeremine” ja “Nutust järv” on peetud muistsete läänemeresoome mõrjsjaitkude reliktideks (vrd Kuusi 1963: 122; 176). Otsene viide sellele on pulmalaulutüüp “Nuta!” (Rüütel 2001: laul 235).

Itkude kunagisest laiemast levikust kõneleb “setu itkude ja paljude eesti rahvalaulutüüpide meeleoluline lähedus, mitmed otsesõnu itkemisele viitavad sisulised motiivid mõnedes laulutüüpides ning küllaltki sageli ettetulevad sõnastuselt kattuvad või väga lähedased värsid setu itkudes ja Eesti muude paikkondade lauludes” (Pino & Sarv 1981: 5). Selliste laulude hulka kuuluvad Virumaal “Kellele kurdan”, “Surma sajatus”, “Ema haua”.

Viimane, üle kogu Eesti tuntud laul on mitmes mõttes huvitav. Siin võib leida jälgi kolmest erinevast kihistusest. “Selles on tõenäoliselt kajastusi kunagisest kombest, et vaeslapsest mõrjsja käis pulmade eel surnud vanemate haua, palus neilt õnnistust, kutsus pulma ettevalmistusi tegema ning pulmapeost osa võtma” (Pino & Sarv 1981: 6). Komme on tuntud ka teistel rahvastel. Mordva pruut itkes koidu ja eha ajal kaevu kohal, et teda võiksid kuulda surnud esivanemad (Tšuvašov 1977: 354). Palve tulla kodu külastama ning tüdrit tema pöördelisel hetkel abistama põhineb esivanematekultusel, usul hinge surematusse, sellesse, et esivanemad võivad pärast surma kodu külastada ning mõjutada elavate käekäiku. Rituaalsele itkemisele viitab iseloomulik mina-sina-vormiline poeetiline monoloog, millega tütar surnud ema poole pöördub, samuti laulu Virumaa variantidele iseloomulik nuturätiku motiiv laulu alguses (*nuturätikud käessa, nutukirjad rätikussa*). Laulu üksikute motiivide lähteallikaks olid niisiis vaeslapsest mõrjsja pulmaitkud oma mütoloogilis-usundilise maailmapildiga. Hiljem itkumotiivide algne tähendus tuhmus ning sündis poeetiline laul-dialoog. Ema vastused on eri laulualadel erinevad. Ema ei saa tõusta, kuna *muru on kasvand peale mulla, aruheina peale haua, sinilille peale silma, kullerkuppu peale kulmu* või *silmal on sinine liiva, kulmul kulu punane* jms. Laul püsis paljude põlvkondade mälus poeetilise vaeslapselauluna, kuni muistsete usukujutelmade asemele tõusid kristlikud. Ema vastab hauast: *Jumal su pead sugegu, kerstukaanta kinnitagu, annivakka valmistagu!* Kuigi sõna *jumal* iseenesest on vana läänemeresoome ühissõna, mh tuntud ka maridel, ning tähistas algul

hoopis muid jumalusi, on siin ilmselt juba tegemist sama kristliku Jumalaga, kes kõiki vaevatud lohutab, karjalapse särgigi kuivatab (Rüütel 2001: laul 21), kes aitab vastsündinul oma vanemaid leida (samas: 318), kellelt palutakse abi kurjast hoidumiseks (samas: 406). Jumala sünonüümiks on Looja, paralleelvärsis esineb sageli Maarja, Jeesus on selles seoses haruldasem.

Muistsed mütoloogilised sümbolid, läänemeresoome vana rahvalaulu poeetika üks lähtealuseid, muutusid hiljem uskumusliku tagapõhja taandumisega lihtsalt kauniteks poeetilisteks kujunditeks ning täienesid regilaulu assotsiatiivsele loomeprintsiiobile omaselt paljude uute kujunditega, millel ei olnud enam mingeid uskumuslikke tagamaid. "Lauldud hobu" on ilmselt fantaasiapilt, mis toetub ühelt poolt vanadele lauludele laulu loovast jõust, teiselt poolt ahellauludele iseloomulikele kompositsioonivõtetele. Hobune on meestelaulude lemmikmotiiv, olgu siis juttu tööd tegevast või lusti sõitvast noormehest.

Linnud, kellele muiste omistati erilisi võimeid, jäävad armastatud kaaslasteks ka hilisemas lüürikas. Pulmalauludes ("Sirgu jäljed") on algselt ilmselt tegemist sõnatabuga – rituaalse keeluga nimetada mõrsjat oma õige nimega – nagu ka kosjakommetes. Lind on sagedane inimese, eeskätt neiu või naise poeetiline sünonüüm tavandivälises lüürikas (vt Peegel 1991: 936). Virumaa lauludes võib lind olla neiu, vaeslapse, karjase või koguni armastatud mehe võrdkujuks ("Armsama kojuootamine"). Linnud ei laula üksnes metsas, linnulaul kaunistab samuti koduümbrust ("Oma küla", "Tore sõit").

Puhast looduslüürikat pole just väga palju, siiski leidub mitmeid kauneid näiteid: laulutüübid "Kolm metsa", "Kolm järve", "Õunapuu", "Mäed täis mändnikuid", "Helise, mets!", "Ladvad lindudele", "Õhtu" jt. Poeetilisi loodusmotiive kohtab veel paljudes muudes lauludes, nii murelauludes ("Kellele kurdan", "Orja elu") kui ka rõõmsast meeleolust kantud lüürikas ("Tore sõit", "Kaasa tervitamine" jm). Loodus jääb inimesele lähedaseks ka siis, kui usk animismi (looduse hingestatusse) kaob. Kurb laulik ei kurda oma muret inimestele ega kivile kirikuteel ja paele papi välja peal, sest *kivi ei mõista neiu keelta, paas ei neiu palveida*. Neiu kurdab kullerkuppudele, halab angervaksadele, nutab noorele rohule, kes lauliku murekoorma all kolletavad. Eemalviibivale abikaasale saadetakse loodusjõudude – tuule, rahe ja pilvedega terviseid ("Kaasa tervitamine").

Rohkesti on laule laulust ja laulmisest. Lauliku staatust ja laulu mõju on hinnatud kõrgeks ka siis, kui sel pole enam loodust ümberkujundavaid ja muid üleloomulikke võimeid: kogu küla ja vald tulevad kuulama laulikut, kelle laulule helisevad vastu metsad, kelle häälel kostab üle maade ja merede, kelle sõnadel pole lõppu ("Laulu võim", "Helise, mets!", "Vastulaulmine", "Palju sõnu" jm). Populaarseks saab laulude õppimise ja laulikuks saamise teema ("Kust laulud", "Laulud tööõpitud", "Laulud pulmades õpitud", "Lauliku soost" jt). Siingi leidub

rohkesti kauneid poeetilisi kujundeid. Laulud on õpitud looduse keskel tööd tehes, lauljaanne päritud kodustelt. Laulik pole tuimade toast, ta on võrsunud lauliku soost, pillipuhuja perest, kandleööja kambrist; laulikud olid isa ja ema, lapsekiigutaja ja väike vennake. Ema kandis teda kaasas pulmades, kus söötis lauliku käest, jootis pillipuhuja peekrist (“Laulud pulmades õpitud”).

Jätkuna varasematele itkumotiividele sünnivad laulud kurvast laulikust, kes istub muremäel, hoolekaevu kaldal, muremütsike peas, hoolepõlleke ees (“Kurb laulik”). Tavaliselt ei seletata otse, mis on mure põhjuseks: *mullu jõin murekarika, tunamullu hooletooibi, tänavu sõin leinaleiva...* Laulus “Neiu matus” sõnastatakse kujundikeeles, kuhu ja kuidas soovitakse end lasta matta. Uuemate detailide kõrval äratavad tähelepanu väljendid *tehke mul kivine kirstu, pange paasista põranda*, mis nagu viitaksid muistsele kivistkalmele. Huvi-tavaid etnograafilisi ja muid tõsielulisi detaile võib leida muudeski lauludes.

“Suu laulab, süda muretseb” on tänapäevalgi kasutatav poeetiline kujund, lähtunud regilaulust “Kurb laulik”. Aktuaalsena on püsinud filosoofilise alltekstiga laul “Laula, kuni elad” (selle Tõstamaa variant on kõlanud folkloorifestivali “Baltika” motolauluna Eestimaa eri paigus). Laul oli populaarne ka Virumaal, erinesid vaid viisid ja keelemurre.

Palju on laule kodust, vanematest, perekonnast, nähtuna enamasti jällegi noore neiu silmade läbi. Emaarmastusele on pühendatud südamlikke sõnu (“Memme vaev”, “Millal maksan memme vaeva”, “Ema arm”). Kaks esimest esinevad vadjalastel ja isuritel, kohati Eestis pulmalauludes, kust need ilmselt ongi lähtunud. Ema kiidetakse hea kasvatus eest (“Ema hästi kasvatanud”). Muretu lapsepõlv kallite vanemate hoole all vastandub hilisemale miniapõlvele mehekodus (“Isakodus ja võõrsil”, “Orja elu”, “Millal orja kiidetakse”, “Minia meelevald”). Lauludes kajastuvad lähedased suhted teiste kodustega – isa, õdede ja vendadega. Mainitakse suurpere liikmeid, nagu onu ja tädi, nadu ja küdi, kuid suhted viimastega pole alati just head, eriti pärast vanemate surma ja venna abiellumist (“Isa loomad võõraste käes”, “Vennal külas”). Mõisaorjuse kõrval jätkus pingeid oma pereski. Kuigi sõnad *orjus* ja *orjama* seostusid enamasti mõisas teol käijaga, kes võis olla sulane või peremehe noorem vend, oli sõna *ori* sageli minia paralleelsõnaks ning see võis märkida mistahes käsualust – karjast, vaeslast, saunanaist. Kaunis sümboolika väljendub laulus “Orjade rada” (tuntud ka nimetuse “Kuld jälgedes” all).

“Kasvatus asjata” on ahastav etteheide, miks vanemad laulja üldse on üles kasvatanud. Murekoorem võib olla erinev – raske teenijapõli, halb mees, tihti jääb põhjus üldse märkimata. Haruldane on laul “Mutiks mättasse”, kus vanemad ise on oma lapse ära põlanud.

Abielulauludes kohtab tihti kurtmist halva mehe üle. Kuid mees pole sugugi alati kuri ja joodik, vaid sageli hoopis lahke pillimees või muidu igati hea ja

hooliv kaasa (“Hea mees”). Võib leida tõelist armastuslührikat (“Alati meeles”, “Armsama kojuootamine”, “Kaasa kaugel”, “Kaasa tervitamine”). Erinevatest ametimeestest valib neiu kindla elujärgjega põllumehe, kes on *põline rikas*.

Lauludes kiidab noormees oma väljavalitut (“Oma neid”). “Must naine” on humoristlik meestelaul. Korduslaulu kompositsiooniga “Tõbine naine” jutustab noorest abielumehest, kes ei taipa oma naise näilise põdemise põhjust ning jutustab kodus vanematele oma murest. Need lohutavad teda ja õpetavad, kuidas varrudeks valmistuda.

Armastusteema kajastub ühtlasi neidude kiigelaules. Kuu, päike, täht, vikerkaar on nüüd sagedased kujundid, millega võrreldakse kiigel kiikuva neiu ilu ja tema ehetes sära (“Ilus neiu kiigel”). Lauliku eneseväärikus ja enesehinnang on üldse väga kõrged, olgu ta kas või vaeslaps (“Peretütred ja vaeslaps”). Tühja jutuga teotajale vastatakse aga uhke üleolekuga (“Laimajale”).

Meestel olid omad laulud, naistel ja tüdrukutel omad, kuid kindlaid piire siin pole. Meestelaule on üles tähendatud ka naistelt ja vastupidi. Võib-olla on seegi traditsiooni taandumise tunnus. Üldiselt on naistelaulude tunneteväljendus peenem, õrnem, vaoshoitum ja lüürilisem, meestel järsem, karedam ja eepilisem. Meestelaules on enam otseütlemist ja kiiremat sündmuste arendust, leidub erootilisi motiive ja jämekoomikat.

Naiste ja tüdrukute kohta on lauludes hulk poeetilisi sünonüüme (Peegel 1982–1989; Peegel 1991). Need pärinevad peamiselt loodusest – linnu- ja taimeriigist või ka neidude välistest tunnustest ja ehetest. Neiud on *hellad* ja *kullad*, *haned*, *kanad*, *käod* või *pardikesed*, *õunaõied*, *kanepi-* või *linakiud*, *maja ilud* ja *toed*. Mehele meelepärane naine on *priske* ja *punane*, *sirge* ja *sale*, *valge* ja *valev*, *terve* ja *terane*. Mehed seevastu on tihtipeale *joodikud* ja *piitsasepad*, *metsapullid* ja *hallid sõnnid*, aga ka *kullad* ja *hõbedased*, *pilli-* ja *kiigesepad*, ehitajad, laevamehed ja meresõitjad. Eriti idealiseeritakse uhkeid hobusega kihutajaid. Ratsa sõitvat noormeest võrreldakse koguni päikesega. Säravate taevakehadega võrreldakse samuti neidude ilu ja ehteid. Lauludes võib tihti kohata väljendeid *hellad vennad* ja *õekesed hellakesed*, kusjuures need ei tarvitse vanades lauludes tähendada üksnes lihaseid õdesid ja vendi, vaid ka eakaaslasi, *vend* märgib vahel koguni kaasat.

Kus, millal ja kuidas lauldi

Huvitavaid tähelepanekuid laulikute ja laulude esitamise ning vanade laulude taandumise kohta leidub eri kogujatel, näiteks J. Elkeni Väike-Maarja korjanduses 1915. a (EÜS XII 27/36, vt ka Rüütel 1997: 16–20).

Juula Õun, snd 1874, Ärina külast:

Sel ajal lauleti vanu laulusid kiigel, töö juures, tee peal jm. Ärina mõisnik Moldan armastas laulusid. Kui töö tehtud, riistad pestud jne, kästi kõik tüdrukud kiigele minna. "Tüdrukud laulma ja saksad kuulama!" Kiiged olid mõisa õues, Ärinal, Altkõrtsi juures, praeguse kooli kohal, kõrtsi juures ja mujal. Lauldi ka mardis ja kadris käies. [---] Mõisast anti kadriledele viina, kuli rukkeid ja muud kraami ja siis peeti nädalapäevad "kadripidu". Enne aga sai mõisast järele kuulatud, kas lubatakse vastu võtta. Pidu aegadel olid rehepeksud seisus. Koosoleku paik oli Metsakülas Kõrtsi Hansul, ainult üks kord oli Reinu rahval, sest seal ei olnud nii hea olla. Pidulisteks olid kõik teomehed ja vaimud koos. Pidudel tantsiti, lauleti ja mängiti ringmängusid "Riia linna väravas", "Prits prilla" jt. [---] Kes lese mehele läks, sellele lauldi "Seda sa, uba, ootid". Mänguriistadeks oli torupill ja viiul. Torupilliks oli looma magu. Selle küljes oli üks puhumise toru. Kaks pulka olid, kus sõrmlikku löödi, kummalgi pulgal oli viis auku sõrmede jaoks. Uudami Kustase isa Hindrik oli torupillimängija kõrtsis. Pulmas ja pidudel pandi torupillile paelad ja kingid külge. Torupilliga mängiti tantsutükke, aga ikka nii ilusasti ei saanud kui va viiuli Villem oma viiuliga. Tantsiti viru valtsi: "Hüpake, karake, küll põrgus põlete!" Rahvalaulud kadusid, kui enam "vaimus" ei käidud ja asemele tulid koolilaulud. Vahest pahandati ka vana laulude üle, "siis hakkasime kiuste pärast pahandajatele kohaseid sõimulaulusid laulma, mille läbi mõnikord riid tuli." Kiigelaulusid lauldi kiige taktis [---], fermate juures nii kaua venitada, nagu kiige kõik seda nõuab.

Jaan Abednegu, 99 a, Assamalla külast:

Vaimud (s.o mõisas orjajad tüdrukud) laulsid tee peal käies, kiigel ja pühade ajal. Mehed laulsid kõrtsis. Kiik oli külavainul. Tüdrukud laulsid vastastikku kiigel: ühes ääres öeldi ette, teises ääres lauldi vastu. Perenaesed lastega käisid ka kuulamas. Jumalasõnalaulusid ei aetud suuremat taga. Kruusimäe Tõnikse Leen oli hea laulja ja alustaja. Lauljad olid enamaste noored, ja vanad laulsid ka, kui pea "soe" oli. [---] Jaanitulel, Tammikus, põlesid tõrvaankrud ja märsid. Toodi ja joodi viina, lauleti ja mängiti ringmängusid. [---] Pulmades tantsiti ja pillid hüüdsid. Pillideks olid viiul ja lõõtsapill. Kõrtsi Hansul oli ka torupill [---] koera magu. Torupillil oli üks puhumise toru, üks jäme ja üks peenike toru. Neljas oli sõrmilise toru. Torul oli roost või hanesulest keel sees, mis ei lähe lotsi. Torupilliga puhuti vana- ja uutmoodi tantsulugusid. Vanal tantsul ei olnud midagi kunsti, võta teise ümbert kinni ja löö aga vedamise moodi jalga üles ja teist maha. Viru magedat ja vananaiste valtsi ka tantsiti.

Viiulid olid nagu praegu kolme keelega. Kannel oli nagu nüüdki kannel (või tsimmel), teraskeeled peal, 15-16 tükki. Mänguriistu pruugiti pulmas, mardi- ja kadripidudel. Vahel käisime Inju mõisas märdisandiks. Pulmas oli pruudi poolt andevakk andeid täis ja need jägati pulmade lõpul pulmalistele ära. Mardisandiks käies laulsime “Marti tuleb küüniksesta”, vahel laulsime “Reielist must riieldie”. [---] Koolide siginemisega kadusivad vanad rahvalaulud, sest õpetati laulusi teise usu sisse. Vanu laulusi kutsuti roguviisi (regivärsi) lauludeks. Rahvas pidas lauljatest hästi lugu.

Mari Reinold, 78 a, Ebaverest:

Töölt tulles laulsid vaimud ja teomehed ikka vana rahva viisisid, kuna pulmas jumalasõnaviisisid lauldi, aga kõik ilma maksuta. Kiigel lauldi üks ees, teised tagajärele. Üle 50 aasta eest elas Määri mõisas torupillimees Peeter, see tegi torupillisid ja teisi pillisid. Torupill oli elaja maost tehtud ja kolme napatsiga, sellega puhus Peeter ilusaid lugusid ja lõi sõrmulisi, mille saatel tantsiti. Viiul oli ilus kuulda. Karja Pääro mängis ilusaid sarvelugusid.

Miina Kull, 63 a, elanud Avispeal ja Põdrangu Jätikul:

Vanu rahvalaulusid on heal meelel kuuldud. Kui naesed leikuse ajal laulsid: “Vii üle vihmaoogu!”, siis jäid nooremad imestades kuulama: “Need on vanaaegsed laulud!” Muidu olid uuemad kolme- ja kahehäänelised laulud pruugis, milles naesterahvad heledasti tenorid laulsid. Mihkel Johanson tegi sikusarvest sarve, puhus sellega ilusad lood ja lõi ise sõrmulisi.

Pääru Kippar, Kaarma küla sepp (68 a) meenutas, et kiigel lauldi:

“Tulge kiigele, külanaesed, tooge munad, tooge kanad” jne. Kes kiigele tahtis minna neiude seast, see pidi muna tooma kiigemeistrile palgaks. Toodi mune ka 5-10 viisi, pandi kiige juure aukudesse nagu pesadesse, kust siis poisid nad ära võtsid. Nii lunastati kiigelkäimise õigus. Igal peretüdrukul oli peres ka oma erakana, kellest omale mune võis saada ja ka “kiigeseppadele” viia. Kiigel laulmas olid ühed eeslauljad, teised kordasid järele, kuida kiik alla vajus ja üles tõusis. Noored laulsid kiigel isekeskis rahvalaulusid, oli kuulajaid ehk mitte. Kirikulaulusid ei lauldud.

Pillidest olid olemas kolme keelega mollpillid ja suupillid (pärmupillid – I. R.). Suupilli oskan ise ka teha. Torupillil oli 2-3 pulka, ühe küljes olid sõrmilised (augud); pill ise oli põiest või maost tehtud. Kõrtsides, pulmades ja kiige juures tantsiti torupilli ja harmooniku järele viru valtsi. Ringmängusi mängiti kiige juures, lagedal ja pidudel õuedes. Pidudel

lauleti ka vanarahva laulusid ja rahvas kuulas neid heal meelel. Mõned läksid ise laulma pidule ja halvaks ei pannud seda keegi. Kiik oli Kaarma mõisa küüni taga, seal käidi pühapä õhtuti laulmas ja mängimas. Ka õitsilised laulsid vanarahva laulusid.

19. sajandi lõpus lauldi niisiis vanu regilaule töö juures, eriti mõisas, õitsil, teel käies, pidudel, pulmades, jaanitulel, mardis ja kadris, tüdrukud laulsid ka kiigel, mehed kõrtsis. Kiigel lauldi kiigerütmis eeslaulja ja kooriga: *Tüdrukud laulsid vastastikku kiigel: ühes ääres öeldi ette, teises ääres lauldi vastu*. Pidudel lauldi, tehti ringmänge ja tantsiti pillide (torupilli, viiuli) saatel. Väärrib tähelepanu, et siin võisid kohtuda erinevad stiilid: vanad regilaulud, torupillil mängitavad labajalalood kui ka uuemad ringmängulaulud. Huvitavad on tähelepanekud vanade laulude kadumise ning uuemate käibeletuleku kohta. Vanade laulude laulmisse suhtuti seega veel 19. sajandi lõpus enamasti tunnustavalt, kuigi tuli ette halvustavat suhtumist. Rahvalaulud kadusid, *kui enam vaimus ei käidud ja asemele tulid koolilaulud*. Koolide tekkega kadusid vanad rahvalaulud, *sest õpetati laulusi teise usu sisse*. Kuigi vahel lauldi ja kuulati meelsasti vanu laule, said populaarseks uuemad kahe- ja kolmehäälsed laulud. Kiikede kadumise põhjuseks võis mõnel pool olla ka mõisnik, kes ei lubanud oma maa peale kiikesid ehitada (Mirov 2009: 99).

Regivärsiliste rahvalaulude muusika

Vanimad lauluviisid sündisid ilmselt koos regivärsivormiga. Need olid ühe värsirea pikkused, kitsa heliulatusega, kõneintonatsioonil põhinevad, laskuva üldsuunaga polüfunktsionaalsed üldviisid, mida lauldi erinevate tekstidega, kusjuures eri lauludes kui ka sama laulu kestel võidi viisi nii meloodiliselt kui ka rütmiliselt sõnadele vastavalt varieerida. Laiemalt levinud meloodiatüüpide kõrval on ka haruldasi, mida kohtab vaid Virumaal (vt ka Rüütel 1981: 26 jj, tabel 8).

Näide 2. Lõikuslaul

EÜS II 757 (138).mus

EÜS II 757 (138) < Jõhvi khk – P. Penna < Mari Krasmann (1905).

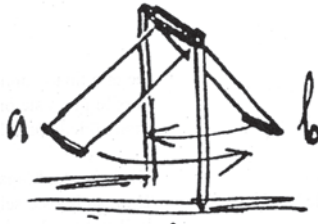
Esineb nii mažoorset kui ka minoorset tertsi, mis võivad vahelduda ka sama viisi eri variantides. Ka erinevaid rütmitüüpe võib leida sama viisi variantides. Põhirütm (A) kõrval esineb pikendusi rea lõpunoodil (harva kahel lõpunoodil) või igal 4. ja 8. silpnoodil:

Sagedane on rütmitüüp D, mis mujal tuleb ette peamiselt hälli- ja kiigelaules, Virumaal aga ka pulmalauludes jm, kus liikumisrütm pole primaarne:

Kiigelaules esitatakse lühike noot hooandmisel, iga pikka nooti venitatakse aga vastavalt kiige õõtsumise rütmile. Selle lõppu lisatud meloodilised kaunistused valmistavad ette järgnevat hooandmist: "... igas taktis õieti üks toon on, mis just kiige lennu ajal kinni peetakse, kuna teistest toonidest kergesti üle minnakse: nad on nagu üleviidud toonid järgneva peatooni peale, niisama nagu kiige liikumiseski a ja b õieti nagu ettevalmistused järgneva lennu vastu on." (Rüütel 2001: 132)

Joonis 1.

Näide 3. Kiigelaul

EÜS X 2535 (83)

Kiigeviis

Kii-ge - se - pad, hel-lad ven-nad,
 är-ge minu ü - le a - ja - ge,
 ü - le võl-las - te vi - sa - ke,
 ma o-len ku-ri kuk-ku - mai-e,
 kui mi-na ku - kun, kes mi-nu mak-sab?
 Pea mi-nul mak - sab poo-le här-ga.

EÜS X 2535 (83) < Kadrina khk – K. Viljak < Anu Treidek (1913).

Virumaal nagu mujalgi Ida-Eestis, samuti Ingerimaal võib kohata järgmist rütmitüüpi

aeglastes, lüürilistes viisides, kuna uuemas traditsioonis seostub sama rütm eelkõige tantsulauludega:

Näide 4.

EÜS XII 1407 (20)

EÜS VII 1407 (20) < Lüganuse khk – O. Köstner < Miili Randmer (1905).

Haruldane on järgmine rütmitüüp, mis oli levinud peamiselt Kagu-Eestis ja Ingerimaal:

Domineerivad kahe värsirea pikkused meloodiad, kus teine viisirida varieerib esimese meloodialiikumist (vorm A A₁) või arendab seda edasi (AB). Viimasel juhul on enamasti ka heliulatus laiem, ulatudes kvindi või sekstini, millele võib altpoolt liituda subsekund või subkvart.

3silbiliste sõnade puhul tuleb nii ühe- kui kaherealistes viisides (v.a kiigelaules) ette sõnarõhkude markeerimist, kusjuures rütmimuutustega võib kaasned ka muudatusi meloodias:

Näide 5.

RKM, Mgn. II 1557 d

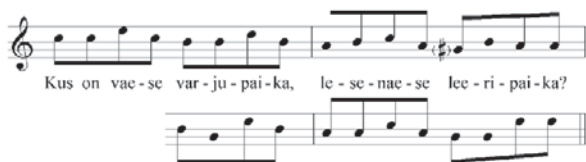

RKM, Mgn. II 1557 d < Kadrina khk – H. ja E. Tampere < Elisabeth Vari (1969).

On iseloomulik, et põhiastme funktsiooni võib samas viisituubis täita kas 1. või 2. aste, kusjuures selline funktsioonimuutus võib toimuda koguni viisi kordamisel sama laulu kestel. Vastavalt sellele omandab sama meloodia kas mažoorse või minoorse värvingu. Mažoorist-minoorist kui helilaadisüsteemist nende viiside puhul veel rääkida ei saa, nad esindavad varasemat muusikalise arengu staadiumi.

Näide 6.

EÜS VII 2167 (185)

EÜS VII 2167 (185) < Väike-Maarja khk – P. Penna < Peeter Tiitsmann (1910).

Lauldi tavaliselt eeslaulja ja kooriga, kes liitus eeslauljaga rea lõpus ja kordas värssi sama või muudetud meloodiaga. Kiigelaule võidi laulda kahe kooriga. Hällilaule lauldi üksi. Nii võidi laulda ka lüürilisi, samuti muid laule, eriti regilaulu leviku hilisemas staadiumis. Kuid arvestades paljude lüüriliste laulude väga isiklikku temaatikat, võib uskuda, et üksi laulmine oli tavaline varemgi. Mardi- ja kadrilaule esitati tavaliselt koos, ilma eeslauljata.

Regilaulude hilisemal levikuperioodil olid regilauludes mõnel määral käibel neljarealist viisid, kas kaherealiste edasiarendused või uuematest lauludest laenatud meloodiad.

Täpsemaid ülevaateid Virumaa regiviiside tüpoloogiast vt "Vana kandle" Haljala, Jõhvi ja Iisaku ning Lüganuse köidetest (Kolk 1989: 50–69; Tuvi 1999: 1205–1208; Tuvi 2009). Siit selgub ka, et meestel olid vahel omad eriviisid (vt ka näide 6).

Uuemad rahvalaulud

Hiljemalt 18. sajandil hakkas regilaulu kõrvale tekkima nn siirdevormilisi laule, milles vana laulu põhitunnused – alliteratsioon (sõnade algushäälikute sarnasus) ja parallelism (mõttekordus) – polnud enam järjekindlad ning pika ja lühikese silbi vaheldusel põhinev kvantiteeruv värsimõõt asendus silprõhulisega, kuid ka lõppriim puudus või esines ebajärjekindlalt. Üheks vanimaks siirdevormiliste

laulude rühmaks olid tantsulaulud, mida lauldi torupillilugudest pärinevail kolmeosalise taktimõõdu ja erilise rütmiga meloodiatel, nn labajalavalsiviisidel (“Hiir hüppas” jpt). Samadel viisidel lauldi siirdevormilisi mängu- ja lastelaule.

Näide 7.

EÜS VII 242 (59)

EÜS VII 242 (59) < Kadrina khk – Joh. Sõster < Madli Sõster (1896–1910).

Üldse võib eristada viis erinevat siirdevormilise rahvalaulu vormitüüpi, mis seonduvad erinevate laululiikidega (vt Rüütel 1971).

19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses domineerima pääsenud lõppriimiline salmilaul kujunes naaberrahvaste rahvalaulude, eriti aga saksa rahvalike laulude, kooli-, koori- ja kirikulaulude eeskujul.

Riimilise rahvalaulu eneseväljendus on palju avatum, otsesem ja ekspres-siivsem. Piir lüürliste ja jutustavate laulude vahel on uuemas rahvalauluski ebamäärane, kuid siin domineerib jutustav alge. Meestelaulu osakaal on suurem kui vanas laulus, olgu siis tegemist kas sotsiaalse sisu ja ajaloolise temaatika lauludega (sõja- ja sõdurilaulud, ajaloosündmuste kajastused, sulase- ja moonakalaulud jms) või humoristlike lauludega kohalikest inimestest ja külasündmustest. Viimastes kajastus vahel linnaolustik (“Rakverest kui Narva sõitsin, uhke vabrik vastu paistis...”).

Näide 8.

RKM II 68, 9/10 (1)

RKM II 68, 9/10 (1) < Tallinn < Virumaa – I. Ruus (Rüütel) < Lisette Siirak (1956).

Ajalooliste sündmuste kajastused esindasid enamasti laiemalt levinud repertuaari, kuid oli ka kohalikest oludest võrsunud laule. “Seal Jõhvi mõisa ümbruses olid kohutavad lood...” kõneleb sellest, kuidas 1905.–1907. a revolutsioonile järgnenud karistussalkade tegevust kasutati isiklike arvete õiendamiseks. Uued laulude “kangelased” on varas, röövel, vang.

Virumaal nagu mujalgi Eestis olid populaarsed saksa väikekodanlikust rahvalike laulude repertuaarist pärit ja nende eeskujul loodud sentimentaalsed laulud ja ballaadid (“Kloostri neiu” jpt – vt Rüütel 1971). Suurem osa nende tekstidest levis populaarsete trükitud laulikute kaudu. On ka vanade ballaadide uusi versioone: “Siidilipp ja hõbepurjed” arendab regivärsilise ballaadi “Venna otsija” temaatikat, “Lilla istus vangitornis” on “Lunastatava neiu” uus versioon. Mõlemad tõlgiti hiljem iseseisvalt ja olid kasutusel ringmängulauludena (Rüütel 1983).

Uuematest laulumängudest olid Virumaal tuntud nii dramaatilise tegevusega ringmängud, milles etendati laulu tekstis kajastuvat sündmustikku, kui ka vahetantsuga ringmängud. Vahetantsuga ringmängudes vaheldusid aeglased laulusalmid hoogsate tantsuviisidega, mida lükiti üksikute laulusalvide vahele. Vahetantsudeks oli algul labajalg, hiljem polka, reinlender või valss.

Oli tuntud ka laiemalt Ida-Eestis esinev struktuuritüüp, kus refrääniosa moodustas viisi teine pool, mida esitati poole lühemates rütmüksustes (“Ketra, Liisu”, “Vares, vaga linnukene” jt). Mainitud laulude sünnipaigaks võib olla just Virumaa, kuigi nad olid tuntud mujalgi. Tegemist on õieti siirdevormiliste lauludega.

Näide 9.

EÜS VI 894 (93)

EÜS VI 894 (93) < Jõhvi khk – P. Penna < Juuli Õunapuu (1905).

19. sajandil levinud etendusmängude hulgas on rohkesti saksa keelest tõlgitud või nende eeskujul loodud armastus- ja kosjateemalisi laule, sh sentimentaalseid laule ja ballaade. Neis kajastuvad ka sotsiaalsed suhted. Talupojamiljööd asendab tihti mõisaolustik ja -tegelaskond.

Ka vanu regilaule kohandati ringmängudeks. Need jaotusid uuemate viisidega seostatult stroofidesse ning regivärsijoonte kõrvale sügenes uuemaid vormitunnuseid (“Hallitanud poiss”, “Vares vaga linnukene”, “Kupja kolm tütart”).

Uuemaid tegevusega laulumänge eristab vanemaist muuhulgas see, et laul saadab kogu mängutegevust ning viimane vastab laulu sõnadele, kuna vana- des mängudes esineb laul tavaliselt vaid ekspositsiooni või vahepalana (dia- loog-laul) ning tegevus, mis lõpeb enamasti mingi sportliku puändiga, toimub laulust eraldi (vanematest ja uuematest laulumängudest lähemalt vt Mirov 1998). Mõned etendusmängud muutusid hiljem vahetantsuga ringmängudeks. Viimased levisid peamiselt 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses ning tõrjusid tagaplaanile muud lõbustusvormid, taandudes lõpuks ise uuemate paaristantsude ees, mida tantsiti pilli, eeskätt lõõtspilli saatel (näiteid Virumaa ringmängulauludest vt Rüütel 1980; Rüütel 1983).

Kodu, vanemad ja lapsed on kestvalt aktuaalne teema, kuid laulude stiil ja laad on regilauludest sootuks erinev. Koduteema on enam seotud kodust (sõtta, vangi) lahkuma sunnitud või ka elumerele õnne otsima läinud noormehe mõ- tetega (vt nt Rüütel 2001: laulud 18, 26, 48, 49). Uuemate laulude kaunimate näidete hulka kuuluvad sõduri- ja meremehelaulud, mis on osalt suulise, osalt kirjandusliku algupäraga. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses oli sõjaväe- teenistuse aeg küll lühenenud, kuid kroonuteenistus viis tihti juba otse lahin- guväljale, mistõttu sõja- ja sõdurilaulud said üheks uuema laulutraditsiooni meelisteemaks. Eesti sõjamehe traagiline surm kaugel kodust ja omastest on motiiv, mis kordub erinevate sõdade ajast pärit lauludes. Lüürilisi sõdurilaule armastasid laulda samuti naised ja tüdrukud. Väga populaarsed olid näiteks Peeter Jakobsoni üle Eesti tuntud “Eesti sõduri surm Bulgaarias” ja Inglise luuleklassiku G. G. Byroni luuletuse mugandus “Jää terveks, mu kodurand”, mis Eestis oli tuntud ka sõdurilauluna (vt Rüütel 1997: 238–239).

Kui vanemais lauludes domineerivad naiste ja neidude laulud, siis uuemais on meestelaulu osa märksa suurem. Kuigi naised laulsid ka meestelaule, seal- hulgas sõdurilaule, jäid nende pärisosaks ringmängu- ja armastuslaulud.

Riimiliste laulude viisid on stroofilise ehitusega, nelja või enama värsirea pikkused, avara helidiapasooniga, funktsionaal-harmonilise alusega meloo- diad, mis tuginevad mažoori või minoori põhiastmete kolmkõladele. Lauldi ka mitmehäälselt, kuigi domineeris ühehäälnelaul. Ülekaalus on mažoorseid viisid. Meestelauludes kohtab nii regivärsilistele meestelauludele lähedasi jutustava iseloomuga viise kui ka uuematest pillilugudest laenatud tantsuviise. Võidi laulda ka pilli saatel. Sõdurilauludes, samuti lauludes sotsiaalsetest suhetest leidub lüürilisemaid meloodiaid. (Näiteid Virumaa uuematest lauludest vt Rüü- tel 1997: 223 jj; Rüütel 2001: 229 jj).

Virumaa uuemates viisides, eriti refräänides ilmneb ka vene mõjusid:

Näide 10.

RKM II 68, 11/12 (2)

(Se - da) naist ei mak - sa pi - da - da, kes
jal - gu ei viit - si ve - da - da.
Hei, he - ei, eh - ah - aa!
Mus - ta kas - si kar - vad, kir - ju so - ki var - vad,
Sui - gu Mar - di vii - sud, Tar - tu lin - na Lii - sud
kee - da kok - ku ar - mas - tu - se ro - hi.

NB! Kahele poole noodisabad näitavad variante.

RKM II 68, 11/2 (2) < Tallinn < Virumaa – I. Ruus (Rüütel) < Lisette Siirak (1956).

Vanemad rahvalaulud kuulusid talupojakultuuri. Kuigi uuemad laulud said mõjusid ka mõisatest, mõjutas neid koolide ja kirjanduse kaudu linnakultuur, mis koos muude uuemate nähtustega levis maale. Teiselt poolt töid maalt linna siirdunud linna kaasa uuemaid rahvalaule. Linna- ja maakultuur hakkasid eestlastest linnaelanikkonna kasvades sarnanema, samuti hakkas eesti kultuur hoogsalt lähenema Lääne-Euroopa kultuurile. Suur osa uue maitse kujundamisel oli kirjasõnal. Uuemate laulude sõnad võeti sageli trükitud allikatest, neid kirjutati ümber käsikirjalistesse laulukladedesse, kust nad kandusid omakorda edasi ümberkirjutustena jne. Viisid levisid suuliselt. Neid saadi teistelt rahvastelt ja uuematest pillilugudest, teisendati, arendati edasi ning loodi juurde uusi. Seetõttu pole rahvalaulu ja rahvaliku laulu piir jäik, see on suuresti interpretatsiooni küsimus. Ka uuemad laulud levisid üldjuhul anonüümselt.

Uuemad laulud olid moes, meeldisid nende meloodilisemad viisid, aktuaalne temaatika ja aktiivsem väljenduslaad. Poeetilise vormi puudused ei paistnud häirivat. Riimid olid eelkõige kõrvale, mitte silmale, nagu märkis Friedebert Tuglas. Nad olid oma aja kajastus, esindades üht etappi meie kultuuriloos, milles ei ilmne mitte üksnes uuema kunstluule ja võõraste kultuuride mõjud,

vaid ka rahva sotsiaalpsühholoogilised muutused. “Vanem rahvalaul oleks ka siis oma vormi muutnud, kui uuem kunstluule sugugi tema kulul oma võidukäiku ei oleks alanud. See teekond naiselikust lüürikast meheliku eepika poole, mille aluseks mõtlemise viisi materjalistliseks ja konkreetiliseks muutumine oli [---], algas juba sel ajal rahva hinges, kui kunstlühirika veel liiga nõrk oli, et endist luulet ära lämmatada.” (Tuglas 1912: 56)

Rahvamuusika tänapäeval

Tänapäeval on rahvalaulu ja rahvamuusika peamiseks kandjaks harrastusrühmad: lauluansamblid, tantsurühmad, pilliansamblid. Kui pillimäng on püsinud kauem järjepidevas traditsioonis, täites seltskondlikel üritustel tantsumuusika rolli ning mõningaid uuemaid laule lauldakse tänaseni seltskonnalauluna, siis regivärsilisi rahvalaule on taas elustatud vaid sekundaartraditsioonina. Neid õpitakse ülestähenduste kaudu ning esitatakse folkloorifestivalidel (Viru Säru, Kirde Killad, Baltica, lastepidu Porkuni Pillar) ja muudel kaasaegsetel pidustustel uues kontekstis ja uues funktsioonis. 1986. a toimunud Viru Säru oli esimene rahvusvaheline autentse folkloori festival Eestis, mille algataja ja peakorraldaja oli Maie Orav. Alates 6. särust 1995. aastal kuni 2008. aastani juhtis Viru Säru festivale Igor Tõnurist. Koos sellega elavnes Virumaal märgatavalt kohaliku autentse folkloori harrastus.

Teenekad regilauluansamblid Virumaal on Lahemaa Rahvamuusikud (juhendaja Viivi Voorand), Tink-Tingadi (juhendaja Kai Tingas), Kadrina Kadrid (juhendaja Kadri Mägi), neist uuem rühm on Iisaku Regilauljad (juhendaja Pille Nagel). Virumaa uuemaid meestelaule on harrastanud Viru-Nigula Mehed. Lahemaa Rahvamuusikute, Tarvanpää Seltsi ja Kadride juures on ka rahvapilliansamblid. Lisaks on tegutsenud erinevad noodist rahvamuusika seadeid mängivad kapellid ja orkestrid.

Rahvalaule ja pillimängu on harrastatud ka Virumaa koolides. Oma kaastöös esseede võistlusele “Kuidas olla eestlane 21. sajandil” kirjutas Jõhvi Gümnaasiumi õpilane Liis Proode 2001. aastal: “Me pole tavaline rahvas tavalisel maal. Seda on märganud ka meie kooli külastanud rootsi ja saksa õpilased. Oleme erilised, paistame kõikjal silma oma isamaa-armastuse ja rahvalaulu- ning -tantsulembelisusega. Mul on hea meel, et suutsime neile näidata eestlaste eestlust ning kummutada kuulujutud, et Ida-Virumaa on kehvem, venelikum ülejäänud Eestist, Euroopast. Aga võib-olla just need eelarvamused ongi Jõhvi noori meie rahvuskultuuri viljelema pannud. Tean, et maailma parim tunne on laulda Eesti rahvalaule, tantsida Eesti rahvatantsu välismaal ning tunda aplausi südamega.” (Rüütel 2008: 97)

Foto 1. Esineb ansambel Lahemaa Rahvamuusikud.

Foto 2. Kadrina Kadrid Jänedal raha särul. Avo Seidelbergi foto 2008.

Lõpetuseks

Viimastel aastatel on hoogustunud uute, kaasaegsete regivärsside loomine. Kuigi vormipuhtus jätab neis sageli soovida, on need ometi reaalseks tõenduseks regivärsi elujõust. Tähelepanuväärne ettevõtmine oli virulaste sünnipäevakink Eesti Vabariigi 90. aastapäevaks – ajakirjaniku ja kauaaegse Tarvanpää tantsija Rein Siku algatatud ja paljude eesti inimeste ühisloominguna valminud regivärsiline lugulaul “Viru regi”. 650 inimest saatsid kokku umbes kuus ja pool tuhat värsirida, toimkond eesotsas Viivi Voorannaga valis neist sobivad, täiendas omalt poolt ning liitis tervikuks. Värsse lihvida aitas ka Igor Tõnurist koos käesoleva ülevaate autoriga. Laul kanti esmakordselt ette 24. veebruaril 2008 Rakvere Kolmainu kirikus mitme eeslaulja eestütlemisel ja kirikutäie rahva kaasalaulmisel. Üritusest on avaldatud ka DVD koos tekstivihikuga.

Omapärane muusikakujundus oli Maie Orava ja Tarvanpää Seltsi korraldusel 2010. aastal Rakveres toimunud 2. meeste tantsupeol “Elementaalne” (muusikajuht Peep Pihlak, tema abi Kadri Mägi). Tantsude saatemuusikana kasutati mh mitmeid peo tarbeks spetsiaalselt loodud regilauluseadeid, mille esitajad olid nii rahvamuusikud (Kadri Mägi, Tink-Tingadi, Kuusalu poisid, Oort) kui ka tuntud popartistid, nagu Vaiko Eplik.

Foto 3. Regivärsilise rahvalaulu ansambel Tink-Tingadi.

Kirjandus

Annist, August 1969. *“Kalevala” kui kunstiteos*. Tallinn: Eesti Raamat.

Borissov 1972 = Borisov, A. G. *Ustno-poeticheskoe tvorchestvo mordovskogo naroda*. Tom shestoi. Chast' pervaja. *Erzianskaia svadebnaia poeziia*. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Gemujev 1990 = Gemuev, I[zmajl] N. *Mirovozzrenie mansi. Dom i kosmos*. Novosibirsk: Nauka.

Goršič, Matej 2011. “Suure tamme” laul – süntees. *Mäetagused* 48. Hüperajakiri. Tartu, lk 111–126 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr48/gorshitsh.pdf>, doi: 10.7592/MT2011.48.gorshitsh).

Hiiemäe, Mall 2010. Kosmogoonselise ajakäsituse ilminguid regilauludes. *Pühad ja argised ajad rahvakalendris*. Tallinn: Varrak.

Jaago, Tiit 1997. *Mis sealt tõuseb, soost sinine, / soost sinine, maast punane?* Sinise ja punase võimalikust tähendusest regilaulus. *Mäetagused* 5. Hüperajakiri. Tartu, lk 54–72 (<http://haldjas.folklore.ee/tagused>, doi: 10.7592/MT1997.05.tiit).

Kavtastkin 1963 = Kavtas'kin, L. S. *Ustno-poeticheskoe tvorchestvo mordovskogo naroda*. Tom pervyi. *Epicheskie i liro-epicheskie pesni*. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Kokare, Elza 1996. A Survey of the Basic Structures in Latvian Mythology. Kuutma, Kristin & Kõiva, Mare & Sauka, Leonardas (toim). *Journal of the Baltic Institute of Folklore* 1/1. Baltic Institute of Folklore, lk 65–91 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif1/sisu.html> – 21. märts 2017).

Kolk, Udo 1989. Haljala regiviiside tüpoloogia. Laugaste, Eduard (koost). *Vana kannel* VI:1. *Haljala regilaulud*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 45–69.

Kuusi, Matti 1963. *Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus*. Helsinki: Otava.

Kõiva, Otilie 1997. Kihnu pulmalaulutraditsioonist ja pulmakommetest. Kõiva, Otilie & Rüütel, Ingrid (koost, toim). *Vana kannel* VII:1. *Kihnu regilaulud. Pulmalaulud*. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 57–71.

Laugaste, Eduard 1977. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.

Laurinkienė 1984 = Laurinkienė, Niele I. Semantika i poetika litovskikh kalendarnykh pesen. Vil'nius.

Mirov jt 1977 = Mirov, Ruth & Rüütel, Ingrid & Tormis, Veljo. *Lahemaa vanad laulud*. Tallinn: Eesti Raamat.

Mirov, Ruth 1992. Lastemängud Ida-Virumaal. *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: Virumaa Fond, Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristikaosakond, lk 148–175.

Mirov, Ruth 1998. *Regivärsilise ekspositsioonilauluga voormängud. Tüpoloogia, struktuur, poeetika*. Eesti Keele Instituudi toimetised 2. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

- Mirov, Ruth 2009. Lüganuse regilaulud. Mirov, Ruth & Tuvi, Edna (koost). *Vana kannel IX. Lüganuse regilaulud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 85–108.
- Oinas, Felix 1999–2004. Eesti rahvaluulest. *Uurimusi Kalevipojast*. Võrgumonograafia. Tartu (<http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/kalev2/> – 21. märts 2017).
- Oinas, Felix 1985. Kandle müütiline algupära. *Uurimusi Kalevipojast*. Võrgumonograafia. Tartu 1999–2004 (<http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/kalev2/> – 21. märts 2017).
- Peebo, Kadri & Peegel, Juhan 1989. *Igal puul oma juur. Murdetekste Jakob Hurda kogust*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Peegel, Juhan 1982–1989. *Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides. Sõnastik 1–4*. Tallinn: Eesti Raamat; 5. *Täiendused. Registrid. Errata*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 15. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Pino, Veera & Sarv, Vaike 1981. *Setu surnuithud*. I, vihik 1. *Ars Musicae Popularis*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Richter, Elisabet 1982. Mõningaid arhailisi jooni setu matusekommetes. Linnus, Jüri (koost). *Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi*. Tallinn: Valgus, lk 96–100.
- Rüütel, Ingrid 1969. Muistne “Loomislaul” eesti uuemas rahvatraditsioonis. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed VI*. Tartu: Eesti Raamat, lk 102–132.
- Rüütel, Ingrid 1970. Vadja pulmalauludest ja nende suhetest eesti laulutraditsiooniga. Linnus, Jüri (toim). *Läänemeresoomlaste rahvakultuurist*. Tallinn: Valgus, lk 64–93.
- Rüütel, Ingrid 1971. Eesti uuema rahvalaulu varasemast arengujärgust. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed VII*. Tartu: Eesti Raamat, lk 11–100.
- Rüütel, Ingrid 1980. *Eesti uuemad laulumängud I*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rüütel, Ingrid 1981. *Typology of Estonian runo-tunes: experiment and some results*. Preprint KKI 18. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R. Division of Social Sciences.
- Rüütel, Ingrid 1983. *Eesti uuemad laulumängud II*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rüütel, Ingrid 1992. “Ei saa tõusta toonelasta...” (rahvalaul ja -muusika Ida-Virumaal 20. sajandi alguses). Rüütel, Ingrid (koost). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Virumaa fond, Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristikaosakond. Tallinn: Infotrükk, lk 207–258.
- Rüütel, Ingrid 1997. Ühte käivad meie hääled I. *Eesti rahvalaule Väike-Maarja kihelkonnast*. Eesti Keele Instituudi folkloristika osakond. Tallinn.
- Rüütel, Ingrid 1998–1999. Varafolkloorsetest vokaalžanridest lauluni 1–3. *Mäetagused*. Hüperajakiri. 1998 nr 8, lk 80–95 (doi: 10.7592/MT1998.08.ing); 1999 nr 9, lk 92–128 (doi: 10.7592/MT1999.09.rtl); nr 10, lk 90–105 (doi:10.7592/MT1999.10.rtl).
- Rüütel, Ingrid 2000. Lõunavepsa surnuithuviisid läänemeresoome itku- ja laulutraditsiooni kontekstis. Salve, Kristi & Kõiva, Mare & Tedre, Ülo (toim). *Tagasipöördumatus: sõnad ja hääled*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 283–296. Sama: Rüütel, Ingrid 2010. *Muutudes endaks jääda. Valik meenutusi, artikleid, uurimusi*. Tallinn: TEA kirjastus, lk 155–165.

Rüütel, Ingrid 2001. *Ühte käivad meie hääled II. Eesti rahvalaule Kadrina ja Rakvere kihelkonnast*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Rüütel, Ingrid 2008. Noored ja rahvamuusika 21. sajandil (esseekonkursi materjalide põhjal). *Paar sammukest XXIV*. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2007. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 87–112.

Sarmela, Matti (toim) 1981. *Pohjolan häät*. Tietolipas 85. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sarmela, Matti 1996. Suomalainen eurooppalainen. Laaksonen, Pekka & Mettomäki, Sirkka-Liisa (toim). *Olkaamme siis suomalaisia*. Kalevalaseuran vuosikirja 75/76. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 16–34.

Sarv, Mari 2008. *Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 26. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Tampere, Herbert 1964. *Eesti rahvalaule viisidega IV*. Tallinn: Eesti Raamat.

Tampere, Herbert 1975. *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud*. Tallinn: Eesti Raamat.

Tedre, Ülo 2000. Itku reliikte eesti pulmakombestik. Salve, Kristi & Kõiva, Mare & Tedre, Ülo (toim). *Tagasipöördumatus. Sõnad ja hääled*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 228–237.

Tšuvašov, Mihhail Ivanovitš 1977. Ersamordva itkud. Rüütel, Ingrid (koost, toim). *Soome-ugri rahvaste muusikapärandist*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 353–384.

Tuglas, Friedebert 1912. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. *Noor-Eesti IV*, lk 55–65.

Tuvi, Edna 1999. Jõhvi ja Iisaku regiviisid. Viisitüüpide loend. Kokamägi, Hilja & Tedre, Ülo & Tuvi, Edna (koost). *Vana kannel VIII. Jõhvi ja Iisaku regilaulud*. Tartu: Eesti Keele Instituut: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 117–124; 1205–1208.

Tuvi, Edna 2009. Ülevaade Lüganuse regiviisidest. Viisitüüpide loend. Mirov, Ruth & Tuvi, Edna (koost). *Vana kannel IX. Lüganuse regilaulud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 109–119; 832–835.

Vana kannel VI = Laugaste, Eduard (koost) 1989. *Vana kannel VI. Haljala regilaulud*. 1, 2. Tallinn: Eesti Raamat.

Vana kannel VIII = Kokamägi, Hilja & Tedre, Ülo & Tuvi, Edna (koost) 1999. *Vana kannel VIII. Jõhvi ja Iisaku regilaulud*. Tartu: Eesti Keele Instituut: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Vana kannel IX = Mirov, Ruth & Tuvi, Edna (koost) 2009. *Vana kannel IX. Lüganuse regilaulud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Vinogradova 1982 = Vinogradova, L[iudmila] N. *Zimniaia kalendarnaia poeziia zapadnykh i vostochnykh slavian. Genesis i tipologii koliadovaniia*. Moskva: Nauka.

Summary

Folk songs and folk music in Virumaa

Ingrid Rüütel

Keywords: folk song, performance traditions, Virumaa

The article discusses folk songs in Virumaa region, starting from their earliest forms until today. Like Estonian folk songs in general, folk songs in Virumaa are also divided into two main historic-stylistic layers: the ancient or runo verse (in Finland usually called Kalevala-metric or runosong) and the newer or end-rhymed folk songs. The former is a unique cultural phenomenon, the poetic-musical style of which is known only at Baltic-Finnic peoples, whereas the latter, by their form and music, are close to the folk songs of European peoples in the past few centuries. Between the two, there is a smaller group of so-called transitional folk songs.

Virumaa region is part of the northern Estonian linguistic and cultural area, which also covers western Estonia and the islands, and which can be regarded as the cradle of ancient classical Estonian culture. This was the region of the earliest permanent farming as well as transfer to cultivating economy, which brought about sedentary settlement, the formation of the oldest Estonian villages and patriarchal extended family. It was probably here that in the last millennium B.C. – in the later development stage of the Proto-Baltic-Finnic language – the (Kalevala-metric) runo verse folk song was born, which spread all over Estonia and also to other Baltic-Finnic peoples. The oldest types of Estonian runosong (*regilaul*) are thought to have emerged in northern Estonia.

Connection with the historical tradition of the region has persisted until today. In recent years the creation of new modern runosongs has gained impetus. Although the purity of form often leaves to be desired, they are a living proof of the vitality of the runo verse.

Virumaa rahvapillid

Igor Tõnurist

Teesid: Artikkel käsitleb ajaloolise Virumaa eesti talurahva traditsioonilisi muusikariistu ja helitekitamise vahendeid ning nende kasutamist eeskätt 19. ja 20. sajandil kogutud andmete põhjal.

Võib väita, et Virumaa rahvapillimängukultuur on osa ühtsest suuremast Põhja-Eesti rahvamuusika-alasest areaalist, mis hõlmab Harju-, Järva- ja Virumaad. Selle areaali rahvamuusikalise eripära kujundajaks on kahtlema algselt olnud põhjaeestiline regilaul, kuid iseloomulik on ka suhteliselt ühtlane traditsiooniliste muusikariistade valik. Virumaa kohalik eripära tuleb esile vaid mõne nähtuse osas. Mainime siinkohas nt *piibari* nimelist pajukoorest vilepilliliiki ja uuema kandle nimetusi *simmel* / *tsimmel* / *simbel*. Mõneti kerkib pillide valiku ja nende nimetuste, samuti repertuaari poolest esile nn *Iisaku poluvertsikute* lokaalne rahvapillimängutraditsioon, milles on segunenud vene ja eesti nähtused (sh nt pillinimetused *kannel=kusli*, parmupill *vargan*, vilepill *dutka*, trumm *puuben*). Omaette selge etnilise värvinguga pillimängutraditsiooni poolest eristusid Virumaal kahtlemata veel Peipsi põhjaranniku ja Narva jõe äärsed vene külad, kuid sealsed rahvapillid on seni veel uurimata ja jäävad antud ülevaatest välja. Virumaa põhjarannikul esines ka mõningaid ühisjooni soome rahvapilli- ja rahvatantsutraditsiooniga (mõjutused tantsuviiside repertuaaris, samuti viulimängus jms), Narva jõe alamjooksul esines kokkupuuteid sealsete isuritest karjuste pillidega (nt karjapasun *truba*).

Artiklis vaadeldakse Virumaa rahvapille lähtudes nende põhilistest pilliehituslikest näitajatest ning samuti pillide kasutussfääridest ja nende kajastumisest suulises rahvaloomingus. Virumaal fikseeritud rahvapille jagatakse liigiti nendel helitekitamise mooduse järgi puhkpillideks (nt vabad, klarnetilised ja trompetilised aerofonid), keelpillideks (kordofonideks) ning idiofonideks ja membranofonideks.

Märksõnad: aerofonid, idiofonid, Iisaku poluvertsikud, kordofonid, membranofonid, rahvapillid, Virumaa

Järgnevas ülevaates käsitletakse ajaloolise Virumaa eesti talurahva traditsioonilisi muusikariistu ja helitekitamise vahendeid eeskätt 19. ja 20. sajandil kogutud materjali põhjal.

Kuigi üksikasjalik teaduslik uurimus Virumaa rahvapillidest seni puudub, võib laias laastus väita, et Virumaa rahvapillimängukultuur on osa ühtsest suuremast, Põhja-Eesti kolme maakonda – Harju-, Järva- ja Virumaad hõlmavast rahvamuusika-alasest kultuuriarealist. Kui üldiselt on selle regiooni rahvamuusikalise eripära kujundajaks peetud eeskätt põhjaeestilist regivärslit rahvalaulu, siis Virumaal läbi aegade kasutatud rahvapillide valiku osas kohalik eripära nii selgelt esile ei tule.

Üksikuid eripäraseid nähtusi Virumaal siiski esines. Nt mängiti puukoorrest vilepille pea kõikjal Eestis, kuid *piibariks* kutsuti pikki koorrest vilepille vaid Virumaa mõnes kihelkonnas (lõunaeestiline *piipar* tähendas hoopis karjapasunat!). Mitmekesisust lisas kohalikule pillikultuurile virulaste lävimine naaberrahvastega, kelle esindajad elasid vahetult Virumaa naabruses ning ka Virumaa eestlaste endi keskel. Narva jõe piirkonnas ja Peipsi põhjarannikul suheldi sajandeid vadjalaste, isurite ja venelastega. Mainitud etnilistest rühmadest kujunes eestlastega segunedes omapärane luteriusku nn lisaku poluvertsikute kultuur, mis väljendus nt kas või rahvapillide terminoloogias (*kannel* ja *kusli*, *vargan*, *dutka* jt) või eri kandletüüpides. Virumaa piiridesse jäid ka puhtvene elanikkonnaga külad piki Peipsi põhjarannikut ja Narva jõge. Paraku on sealsete venelaste vanadest rahvapillidest teada väga vähe, rääkimata eriuurimustest nende rahvamuusika ja -pillide kohta. Kuid just nende vene asukate kaudu ulatus näiteks Virumaa Peipsi järve äärsetesse küladesse vene päritolu roopill sarvest kõlaotsikuga – *žaleika*. Praeguse Eesti alal mängisid samasugust pilli ehk *sarvõpilli* vaid setud.

Soome lahe äärsetesse eesti rannaküladesse ulatusid ka mõned soome päritolu nähtused, näiteks mitmed tantsud ja nendega seotud pilliviisid (nt Kuppärimuori, Kiigari-kaagari). Põhiliste muusikariistade valik oli Soome lahe põhja- ja lõunakaldal enam-vähem ühesugune. Tõsi küll, soomlased ei tarvitanud torupilli nii palju kui eestlased, ja on ka andmeid pärisorjuse eest Soome pakku läinud eesti torupillimeeste tegevusest Lõuna-Soome maapiirkondades (Leisiö & Tainio 1988: 9). Kas need torupillimängijad pärinesid otse Virumaalt, pole küll teada, aga võimalik see oli, kui pidada silmas soome ja eesti randlaste kauaaegseid sõbrasuhteid.

Rakveres Virumaa Muuseumis (SA Virumaa Muuseumid koosseisus asuva endise Virumaa Muuseumi kogu) on tallel kaks muusikariista, mis on ilmselt isuri algupära – vilepill ja lühike pasun (VM 139, E 11 ja VM 137, E 10) Mõlemad pillid on viie sõrmeavaga ning mähitud kasetohuribaga, mis on eesti vilepillidele võõras võte, samuti on eestlastele võõraks jäänud lühikesed, sõrmeavadega varustatud karjapasunad – *trubad*. Tohuga mähitud pillid on aga olnud iseloomulikud just vahetult Narva jõe taga elavatele isuritest karjustele

(Veneküla, Saarküla), kes on 20. sajandi alguses oma osava pasunamänguga osalenud muuseas ka Narva-Jõesuu kuurordi puhkajate lõbustamises.

Vaatleme nüüd lähemalt, milliseid muusikariistu kasutas Virumaa eesti maarahvas. Teeme seda traditsioonikandjate endi kirjelduste abil, olid nad siis pilli valmistajad, mängijad või kuulajad, olgu tegemist kirjapanekuga mäluasutuses, siinkirjutaja isiklikus arhiivis või väljavõttega mõnest trükisest.

Muusikariistu võib käsitleda lähtudes esiteks kas pilli ehitusest ja helitekitamise moodusest (organoloogiline aspekt) või siis pillide kasutus sfääridest, pillide funktsionaalsusest (nt laste-, karja-, signaal-, tavandi-, tantsu- jms pillid). Organoloogilise lähenemise puhul on oht klammerduda spetsiifilistesse pilliehituslikeks üksikasjadesse. Teise, nn funktsionaalse lähenemise puhul, mis ju omaette võetuna on üsna huvitav aspekt, võib jällegi kaduda teatud üksiku muusikariista ehituslik eripära. Loetavuse huvides on alljärgnevalt mõlemad aspektid ühildatud, mis aga tingib mõningaid kordusi tekstis. Ühtlasi on kaasajastatud arhiiviteadete kirjaviisi ning veidi lihtsustatud ka Eesti Keele Instituudi murdetekstide transkriptsiooni.

I Rahvapärased puhkpillid (aerofonid)

Virumaal on läbi aegade mängitud nn vabadel aerofonidel (puuleht, kasetoht jms), samuti on tarvitatud mitmesuguseid flöödilisi (vilepillid), klarnetilisi (roopill, torupill) ja trompetilisi puhkpille (pasunad, sikusarv).

Vabad aerofonid on pillid, mille puhul pilli korpus ei piira õhusammast. Tuntuimad neist on mitmesugused puulehed või kasetohu riba, mida mängiti neid suu ette asetades ja servale puhudes. Lehepilliks (paiguti *lehtpill*) kõlbasid hästi haavalehed (Tudulinna lõigati siis haavalehe tipulised servad sirgeks ja keerati lehe äär kahekorra); pajulehte ja muid sobivaid puulehti võis samuti puhumiseks kasutada.

Kahe pöidla vahele asetatud rohuliblega sai puhuda suvel. Selle pilli edasiarendus oli rohulible pingestamine kahe puuklotsi vahel (*uulepill* Kadrina khk Tõdva-Kõnnus). Rahvaluulekoguja Karl Voldemar Rosenstrauch iseloomustas neid mängumooduseid 1894. aastal Väike-Maarja ja Kadrina kogumisretkedel nõnda:

Oli üks laste kõige lõbusam suupill. Tuli kevade, lõi ta rohulehed ja sellega ka suupilli. Selle suupilli tegemiseks kõlbas lelapulk ja oras rohu leht. Kui aga Ei olnud aega niisugust teha, siis pandi leht kahe pöidla vahele ja puhuti – hüüdis niisama kui puust pill. Kes juba suurem oli,

võttis kõva haava lehe, keeras ta suus natukene kahekorra ja mängis siis tantsu tükkid välja kui hülge magu (torupilli) ei olnud. (H 17, 446 (104).)

Simuna kandis Kissa külas mängiti 1923.–1925. aastate paiku *simmanil* (ka: *säru*) lehepilli teistele pillidele kaasa ja siis *simmanil lasi mõni päris ilusasti ööbikut vahele* (autori üleskirjutus Haljalas 1973. aastal Leo Kaljuveelt, 72 a, pärit Simunast).

1. Flöödilised puhkpillid – vilepillid

Näib, et Virumaal eksisteeris kunagi üsna arenenud ja eri instrumentide poolest vaheldusrikas vilepillikultuur, mis tänapäeval elab edasi vaid tagasihoidlikus laste pajuviile tegemises.

Samas on aga Ruuben Kesleri – Jõhvi kihelkonna Vasavere külas elanud ja 1938. aastal Riigi Ringhäälingus heliplaadile mänginud pillimehe heatujuline “Taavetipolka” saanud vaat et vilepillimängijaist pärimusmuusikute meelislooks! Temalt pärineb ka pärimusmuusikute poolt tihti tsiteeritav ütlus, mille tol ajal märkis üles August Pulst: *Kui põllust aega saan, kohe pill kätte, teeb meelega rõõmsaks ja keha kergeks* (vrd Pulst: 7).

Suurepäraseid erinevate vilepillide ja karjapasunate tegemise kirjeldusi on helilindistatud veel 1978. aastal Simuna kihelkonna Raja külas elanud Heinrich Kasemetsalt (68 a) ja Eduard Suumanilt (60 a) Metskülast (RKM, Mgn. II 100; Mgn. II 3096–3099).

Pikem sisukas ülevaade Kadrina kandi vilepillidest on pärit taas 1894. aastast V. Rosenstrauchi sulest. See kirjeldus leiab toetusainest mujaltki Eestist. Ta kirjutas:

Vaevalt oli kevade jõudnud ja müristamine puu koored lahti löönud, kui vilede tegemine poisikeste hulgas hakkas. Igaüks katsus aga kõige esimene olla, et teine teda ära petta ei saanud. Selleks leigati üksluine paju pulk, kellel oksti ei olnud, leigati ots suu järele, tehti silm peale – üks neljakandiline augukene, keerati siis koor pealt lahti, tõmmati pulk välja ja leigati ainult veike prunt suu augu otsa. Prundil leigati pealt natukene ära ja pandi siis vile sisse. Tagumise otsa peale leigati siis veel sormised – veikekesed augukesed ja siis hakkas mängimine. Kes õppind mängija oli, mängis kohe tantsu tükkid välja. Vilesid oli mittu seltsi. Päris vile, kilk – õige peenikene ja heleda häälega, ja vene vile. Vene vile oli isemoodi. (H III 17, 430/1 (90).)

Niisiis tunti mitut liiki vilesid. Käsikirjas oleval joonisel on kujutatudki erineva puukoorest vilepill, mida ei puhutud mitte otsast, nagu tavalist vilepilli, vaid

Foto 1. Heinrich Kasemets omavalmistatud pajupilliga. Simuna khk, Raja k.
Mart Jallai foto, 1978. ERA, Foto 12268.

külje pealt, nagu üldtuntud kontsertflööti. Veidi koonusja pillitoru laiemasse ülemisse otsa oli paigutatud prunt ehk *pea*, sellest edasi oli toru peale märgitud *puhumise auk*, veel allapoole asus vileaken ehk *silm*. Pilli jätkuks oli lihtsalt *tühi koor vile* (H III 17, 430/1 (90)).

Iisaku kihelkonna Vaikla külas nimetati puukoorest (vahel ka isegi vasktorust tehtud) vilepilli *suupill*. Suupillil olnud kuus mänguava peal ning seda mängitud kuue sõrmega (KKI 20, 572 (85), (1955)).

Simuna kihelkonna Raja külas nimetatud mängimist *sõrmiliste löömiseks*, lepakoorest vilet tehes lausuti koort lahti koputades: *Hele, hele, minu vile* (RKM, Mgn. II 3098 13 ja 4b).

Eriline puukoorest vilepilliliik – piibar. Vene vileks nimetatud pajukoorest vilepill on Virumaal üldse huvitav nähtus, sest peale ilmselt selle küljelt puhutava vilepillitüübi erilisusele viitava vene vile nimetuse kasutati Virumaal mitmel pool sagedamini veel teistki nimetust – *piibar*, *piibarpill*, *piipar* (Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi, Haljala, Viru-Jaagupi, Väike-Maarja). Olemasolevad kirjeldused rõhutavad, et piibar oli tehtud pikast puukooretorust ja oli ikka külje pealt puhutav: *Minaki ise karjas käisin, siis oli piiparpill. Nii pikk (– 80 sm), seta puhusit siis külje päält. Tõised pillid olid ikke otsast puhuda* (EKI murdekartoteek: 48, Lüganuse). Kahel teisel Eesti Keele Instituudi murdekartoteegis oleval Lüganuselt pärit *piibarpilli* sedelil on toonitatud, et *piibar pilli puhutta keskelt*. Mujal Eestis pole selline pill, mida tuli *paio kuorest*

Foto 2. Taavet Murumäe mängib vilepilli. Iisaku khk, Vaikla k.
Richard Viidalepa foto, 1955. KKI 20, 685.

väänättä ja küljelt puhuda, laiemalt tuntud (on vaid paar mainingut) – seega on kirjeldatud *piibarpill* eeskätt Virumaale omane vilepilliliik.

Laskumata arutlustesse selle pilli päritolust, tuleb terminoloogilise segaduse ärahoidmiseks märkida, et Kagu-Eestis on kõlalt lähedast nimetust *piibar*, *piipar* kandnud ainult puukoorest keeratud karjapasun, st sealne piibar on hoopis teistsugune puhkpill. Soome keeles tähendas *piipari* pillimängijat ja ka pilli. Sõna *piibar* päritolu vaadeldud Ants Viires osutab, et selle termini eesti vastele on pakutud aluseks keskalamsaksa samatähenduslikku nimetust *pīper* (Viires 2003: 362).

Männikasvust vilepill. Kestvamad *vilepillid* tehti noorest *tollijämedusest* männikasvust, mille südamik puumahlade liikumise aegu välja pöörati ning saadi nõnda vajalik toru (siit ka haruldasem *pöörpilli* nimekuju). Järgnes samasuguse vileseadeldise tegemine nagu pajupilligi puhul, puhuti otsast. Kadrina kihelkonna Tõdva-Kõnnu külas nimetati sellist vilepilli 1938. aasta paiku *lorupilliks* ja sellel olnud peal vaid kaks mänguava, nagu ka Viru-Nigula *vilepillil*. Iisaku poluvertsikute juures nimetati 12 tolli pikkusest männikasvust tehtud ja kuue mänguavaga vilepilli venepäraselt *dudka*, *dudotška* (KKI 20, 576 (97), (1955)).

Kahe poolega vilepill. See on haruldane puukoorest tehtud vilepill, millele pole naabermaadest paralleele leitud. Eesti alalt on teateid siit-sealt Põhja-Ees-

tist, nt Kuusalust (*Kõnnus pajupill kahe otsaga*) ja Avinurmest (*kahe poolega vene pill*). Sellel vilel oli keskel puhumisauk, millest õhk kahele poole juhiti. Vile üks pool oli pikem kui teine ja nii sai mängida kahehäälsed kooskõlasid. Ajalooliselt Virumaalt on niisuguse pilli kohta vaid üks üleskirjutus, mis tõendab, et sellist viletüüpi siin vanasti tunti.

1928. aasta paiku teinud endale sellise pilli pajukoorest Vaivara kihelkonna Puhkova külas noor poiss Päite Villem. Keskelt puhutaval umbes 30 cm pikkusel vilepillil olnud üks ots veidi pikem kui teine ja sellel olnud vist *sõrmilised* (sõrmeavad) peal. Vile teinud puhumisel korraga kahte häält. Jutustaja meenutas ka, et mängija liigutanud veel lahtise pilliotsa ees sõrmega, kuid milleks ta seda tegi, ta enam ei mäletanud. (Autori üleskirjutus Puhkovast pärit eakalt väliseestlaselt Mart Kiiverilt Rootsis, 1979.)

Vilepill oli mängijatele nii meelelahutuseks kui ka karjuse töövahendiks.

Vanavarakoguja August Pulst kohtus 1908.–1910. aastate paiku Viru-Jaagupi mõisa u 70aastase karjuse Karja Jaakopiga, kes olnud *kirgline vilepillimängija*. A. Pulst kirjutas tema kohta, et *pill hüüdis tal lakkamatult nii söödamaadel karja juures, kui ka teel koju tulles, metsa minnes*. Kord lubanud Jaakop oma pilli A. Pulstile, kuid tuli järgmisel päeval järele – *loomad olevat rahutud ilma pillita* (Pulst: 11).

Mõningaid Virumaalt pärit ja ERA kogudes säilitatavaid vilepilliviise Lüganuselt (1915) ja Kadrinast (1910 ja 1914) on avaldatud (vt: Tampere 1975: 73; Rüütel 1992: 230).

Peibutusviled. Jahimehed on kütitavate lindude ja loomade ligimeelitamiseks kasutanud mitmesuguseid helivahendeid. Tuntuimad neist olid laanepüüde jahtimiseks ette nähtud viled ehk nn *püüviled* või *püüpillid*. Selline vile oli väike seest õõnes toruke, millel auk peal. Augu kohal oli torus kolmnurkne vahatükike, mida sai veidi liigutada ja sedaviisi vile häält korrigeerida. EKI murdekartoteegis on sõna *püüpill* seletusena talle Lüganuselt pärit tekst:

Püü pillit ja püü vile, kelleka saap kutsuta juure. Metsä põõsa alle istut maha, akkat vilistämä, kuulep, siis akkab vasta tekemä. Pilli ruokust sai tehä, kukke sääre kontist ja... teki püü äält kõhe.

Virumaa jahinduse kirjelduses 1927. aastast peamiselt Iisaku kihelkonnast on koguja Eduard Kääparin laanepüüde peibutamist vilega nimetanud *pillitamiseks*:

Pillitamist tarvitati püvede püüdmiseks. Sellejuures tegi kütt püve häält järele vastava pilli abil. Püved lendasid kaugelt pillitaja juure ja laskusid murule, kütile lähenedes. Imestanud lind ei aimanud 3-4 sammugi kaugusel hädaohtu ja sai küti saagiks. (ERM EA 13: 43; tsiteeritud: Loorits 2004: 351.)

Jahivilede tegemise puhul oli tähtis ka teatud uskumusliku iseloomuga reeglitest kinni pidada. Nõnda arvatud, et *kui püü vilede tegemist alustada püha-päeval, siis olla need väga head* (Simuna khk, 1888).

Maagiline vilepill. Peibutusvilede teemaga on seotud uskumus usside väljakutsumisest, sest selle, olgugi olemuselt maagilise tegevuse sooritamiseks kasutatakse juttudes ju konkreetseid jahimeeste peibutusvilesid (alati küll ei selgu, kas selleks oli vilepill või lihtsalt huultega vilistamine). Sellekohaseid teateid on Virumaalt Jõhvi ja Simuna kihelkonnast. Simunas on näiteks kuulnud, et mõni inimene *kutsund ussi välja vilega ja arvatakse, et küllap see vile oli niisuke, mis järele aimas emase häält ja seega siis isased kokku meelitas* (ERA II 12, 345 (46), (1928–1929)).

Folklorist Mare Kõiva on ühes uurimuses käsitlenud nn nõidkarjuseid, kes kutsusid välja hunte või usse ja ravisid inimesi. Ühe sellise nõidkarjuse Hundi Kustase kohta räägitud Jõhvi khk Ohakvere külas 1958. aastal, et tal “oli pärimuse järgi hundivile ja ussivile, kes suutis inimesele sisse läinud ussi välja meelitada, roosi arstida ja ka vitsavalu võtta. Seda vanapärast tarkust on sel sajandil vähesed targad vallanud” (Kõiva 1992: 130).

Paaniflöödi tüüpi vile. See *putkevile*na siin-seal Eestis tuntud ja eeskätt laste mänguasjade hulka kuulunud vilede liik tehti ülalt lahtisest heinputke torust, mille alumise otsa sulges looduslik sõlmekoht. Puhuti torusse lahtist otsa püsti vastu huuli hoides. 1973. aastal rääkis Simuna kihelkonna Kärü külast pärit Meeta Üllaste (70aastane) autorile, et heinaajal tehtud tema lapsepõlves *putkepille*. Need olnud erineva pikkuse ja jämedusega, seesmise *vatiga putk* ei sobinud. Kodus hoitud putkevilesid vees, et need ära ei kuivaks. Isa Hansu juhendamisel tehtud lastega heinamaalt koju tulles *marsitaktis* mängides *orkestrit*. Mingit viisi siiski ei mängitud. Laste *putkevile* kohta on Virumaalt teateid veel ka Iisaku kihelkonna Roostoja kandist Mall Hiimäelt (EKRK I 19, 354/5 (3), (1955)). Putkest tehti veel teinegi puhkpill ehk nn *heinputke pill*, millest lähemalt veidi allpool klarnetiliste pillide käsitluses.

Vile- ja lehепillide koosmängust. 19. sajandil Eesti küla- ja seltsielus levima hakanud puhk- või keelpilliorkestrite mäng andis külameestele mõnikord ideid ja eeskuju lihtsate pillide kokkusobitamiseks ja omamoodi uute “rahvapilliorkestrite” loomiseks. Kuivõrd tõsiseltvõetav oli selline koosmäng kunstiliselt tasemelt, pole teada, kuid huvitavaks faktiks Virumaa vilepillimängu ajaloos ta jääb.

1937. aastal kirjeldas Gustav Jürjev muusikaolusid Rakvere mail ning kirjutas muuhulgas järgmist:

Elus on üks kuulsamaid pillimängijaid Sõmmerneru Kohalas Jäätma külas Hans Ups. Tema mängib viiulid ja käis oma õppetud kooriga ümberkaudu koolitubades kontsertisi andmas. Kõigil olid omatehtud puust ja

pajukoorest viled ja piibarid, kuhu hulka mõned puu lehed suus ööbiku ja teisi lindude laulu lasivad... Sikusarve Siim ja Torupilli Toomas ei ela enam, mängiti ka lõetsapilli, aga see oli suur patt. (ERA II 167, 603 (13).)

2. Klarnetilised puhkpillid

Rukkipill. Kõige lihtsamat klarneti tüüpi esindab pill, millel heli tekitab eriline keeleke, mis on lõigatud pilli torujasse kehasse või eraldi torukesena – nn piu-guna juurde lisatud. Kadrina *rukki pilli* kohta on K. V. Rosenstrauch kirjutanud: *Suve jõudmisega jõudis ka see aeg kätte, kus rukkis täiealiseks saab ja temast pilli võib teha.* Sellele lisandub kirjeldus nelja mänguavaga (*sõrmused ehk klahvid*) varustatud rukkipillist, mille ülemine ots, mis suhu võetakse, jäetakse lõikamata jätkusõlmega kinniseks. Sellest kohast veidi allapoole on rukkikõrre sisse lõigatud piklik keeleke, mis puhumisel võnkuma hakkab ja häält tekitab (H III 17, 451 (108), (1895)). Samasuguse ehitusega pilli sai teha pilliroost, siis oli ta *roopill*.

Peipsiveere vene žaleika. Põhimõtteliselt on roopilliga sarnane Peipsi põhjakaldal Iisaku kihelkonna piiridesse jäävas eesti-vene elanikkonnaga Kattase külas 1953. aastal fikseeritud venepärane sarvepill – žaleika. Erinevalt tavalisest eesti roopillist koosneb see pill kolmest osast: pilliroost piugust, nelja mänguavaga torust ja selle otsa kinnitatud lehmasarvest. Žaleika on naabruses Pihkvamaal olnud eeskätt vene külakarjuste pilliks ja ka Kattasel mängis seda külakarjustest noormees, kes olnud ema poolt koguni eestlane. Selle pilli esinemine Peipsi põhjarannikul

Foto 3. Villem Viirmann mängib sarvepilli. Simuna khk. Helmut Joonuksi foto, 1968. ERA, Foto 10165.

on üsna ootuspärane, kuna kohalik vene rahvakultuur on üldiselt jätkuks järve idakalda Oudova-Pihkva vene rahvakultuuri regioonile. Üks žaleikaga sarnane, kuid puust tehtud *toru pill* on fikseeritud haruldusena ka eestlasest karjusel Torma kihelkonna Võtikvere vallas ja täitsa omane on *sarvõpill* setudele (Tõnurist 2004: 88–90, vt ka joonis 3 ja 4).

Heinputke pill. Võnkuva pillikeha printsiibil häälitsetes Kadrina mail ka *heinputke pill*, mille kirjeldamisega V. Rosenstrauch jätkab eeltoodud rukkipilli kirjeldust:

Oli aga rukis kollaseks ja kõrred kõvaks jäänud, siis tuli heinaaeg [---]. Siis lõigati noorel heinputkel üks sõlmevahe ära, lõigati terava noa otsaga pikkuti üks pragu, ja hakati siis teinepoolt otsast puhuma. Hää!, mida see putk siis andis, oli väga ilus ja lõbus kuulda. (H III 17, 451 (107–108).)

Eestis on seda pilli (*jänese*)*huigi*, *putkepilli* jms nimetuste all tuntud mujalgi.

Torupill. Virumaa territooriumilt pärineb üks vanimaid eesti torupilli ja torupillimängija kujutisi. See on nimelt aastasse 1635 dateeritav pilt “Pulmasõit” Adam Oleariuse reisikirjeldusest (1996: 121). Sellest ajaliselt vanem torupilli-mängija on kujutatud Bernt Notke “Surmatantsus”, kuid selle 15. sajandisse kuuluva teose inimtegelased (seda enam veel luukerena kujutatud torupilli-meel!) on n-ö etniliselt määramatud ja eri seisustest eurooplased, seevastu Ole-

Foto 4. "Ees ratsutab torupillimees." Adam Oleariuse joonistus pulmakirjelduse juurde 17. sajandist.

ariuse pildil on kujutatud kindalt Virumaa eesti talupoegi kusagil Viru-Nigula kandis. See tähendab, et ka pulmarongis ratsutav torupillimängija on ilmselt eestlane. Tal on käes suur, kahe püstise bassitoruga ja koonilise viisitoruga torupill. Bassitorude püstise asetusega torupilli mängimist pole hiljem Eesti alal fikseeritud, kuid see on päris tüüpiline Lääne-Euroopa maades (üldtuntuim sellistest pillidest on tänapäeval näiteks šoti torupill). Püstise bassitoruga on muide kujutatud ka “Surmatantsu” luukerest torupillimängija pill. Oleariuse pildil kujutatud rahvariiete ja tavandilise pulmastseeni eestilisus on eesti hili-sema etnograafilise ja folkloorse ainetiku põhjal hästi kinnitatav, kuid torupilli mängimine esindab ilmselt mingit hiljemalt 19. ja 20. sajandi andmete põhjal eesti rahva seas käibelt ära jäänud mängumoodust. Kõik teadaolevad eesti torupillimängijad on hoidnud bassitoru(sid) all, kae otsas rippumas.

Rahvarõivaste järgi (käistega naised, tinanööpidega pikk-kuues mees) võib Põhja-Eestisse, sh eeldatavalt ka Virumaale, paigutada balti-saksa kunstniku Friedrich Ludwig von Maydelli (1795–1846) akvarelli “Torupillipuhuja” (aval-datud: Kirme 1986: tahvel VI). Kuid see torupill on kujutatud oskamatult ja eksitavalt (bassi- ja viisitorud on paigutatud tuulekotis valesti, viisitorusid on lausa kaks kõrvuti, mis tundub olevat võimatu).

Muid torupillimängijate pilte Virumaalt pole teada. Pole Eesti muuseumides ka täpselt ja kindlalt Virumaa kuuluvusega torupille (paari pilli virumaaline päritolu ERMi kogudes on küsitav, vt ERM A 296:29 ja ERM 16159).

Kohaliku Virumaa torupilli võib ilmselt taastada olemasolevate kirjelduste ja naabruses Harjumaal Kuusalu kihelkonna rannakülades lausa 20. sajandi algukümnenditeni kestnud torupillitraditsiooni põhjal. Viimaseid Viru toru-pillimehi mäletati veel isegi 20. sajandi keskpaiku, niisiis võib arvata, et nad tegutsesid 19. sajandi lõpuveerandil, mil see pill lõplikult aktiivsest kasutusest ära jäi. Üksikjuhtudel mängiti seda veidi kauemgi. Lüganusel Purtse-Liiva kõrtsis mängitud torupilli veel 1906. aasta paiku (ERA II 128, 127/8 (1)). Pillimees *mänginud laua peal, tantsitud ümber*. 1925. aastal kirja pandud mälestuste järgi tehti Haljalas torupilli tuulekott ehk *lõõts*, mis tuli enne mängimist täis puhuda, *harilikult hülgemaost, kui polnud, [siis] ka suurte loomade rakkust [põiest]*. Õhku puhuti kotti läbi erilise torukese – *suunaputi*. Viisitoru – *esimik* oli viie [mängu]auguga, selle esimiku otsas, st tuulekoti sees, andis õhusurvel häält *roost* või *hanesulest* tehtud piuk – *pill*. Torupillil olnud kaks bassitoru (ERM EA 10: 305).

Toodud kirjeldus on üsna tüüpiline üldeestiline torupilli kirjeldus. Kuid lausa erakordne on 1925. aastast pärit teade Simuna kihelkonnast, kus toru-pilli mängitud kõrtsis veel umbes 1885. aasta paiku. Selle torupilli tuulekott oli nimelt ilvese nahast, *millele jalad ja pää külge jäetud* (ERM EA 10: 739).

Jõhvi kihelkonna lõunaosas Edivere külas on A. Pulst 1938. aastal üles kirjutanud Maria Lulla (78 a) mälestuse umbes 60 aastat tagasi nähtud torupillist, mida *koerad kartsid*, sest see oli tehtud koeramaost, millel torud olnud küljes. *Pillimees lõi kõrtsis kaikaga vastu magu*. (Pulst: 872) Kuidas see kaikaga löömine tegelikult võis toimuda, jääb siiski selgusetuks. Samast Illuka ümbrusest on 1937. aastast olemas ka 87aastase Hindrik Õunapi seletus, mis eelmist teadet toetab: *Torupill üürgas pulmas ühtepuhku. Sie õli kueramaost tehtud, sarved [mängutorud?] külles. Rahvas lasivad labajalavaltsi. Mehed vahest lasivad kükakille ka* (ERA II 166, 346/7 (26)).

Ka Iisaku poluvertsikute seas on mängitud torupilli. Rahvaluulekoguja Alli Vetekaja kirjeldas seda nii, mainides veel mingit *sia põiest pilli: Matuška vanamees mängis veel “tudkat”* [muusikariist], *seda puhus suu pial. Meie Taavet rääkis, et sie oli tehtud veikese koera vai kassi nahast ja täispuhutud. Aga võib-olla ka ta valetas* (ES KT 173, Iisaku khk, 80–81). Pole kahtlust, et jutt on torupillist. Ka *tudkale* leiame seletuse. 1930. aastal kirjutas Karl Leichter Jõuga külas poluvertsikust Muri Peetrilt, et 65 aastat tagasi oli *torupill* (õyda). Duda on muide üsna tavaline torupilli nimetus Valgevenes ja Ukrainas (Tõnurist 1985: 103–104), ka Lätis ja Leedus.

Torupillimängu kohta on mälestusi üle Virumaa. Eriti tihti mainitakse torupilli seoses tantsimisega pulmades ja kõrtsides, samuti talgutel ja mardiskäimise juures. Kuid kohalikke torupillilugusid on üles kirjutatud väga vähe, avaldatud on vaid üks Viru-Jaagupist Roela valla Tudu külast pärit torupillimehelt Gustav Alaverilt pärit lühike “Sõjalugu”, mis on P. Penna poolt fikseeritud 1905. aastal (Tampere 1975: 81, nr 27; kaks samas avaldatud nn torupillilugu, nr 28 ja 29 on ette lauldud).

Kadrina kihelkonna põhjaosas Võhma külas mäletati 1938. aastal, et pulmas oli vanasti mängitud erilisi tavandilisi torupillilugusidki, nt noorpaari laudaistumise, pruudi põlle lappimise ja pruudi tantsitamise puhul. *Siis oli ike torupil lil ka lugu selle järele, ega ta siis iga tükki lüend* (Lahemaa lugusid 1989: 197).

Jõhvi kihelkonna Rausvere külast on 1939. aastast kirjeldus, et

50 aastat tagasi olnud kuulus terves Jõhvi vallas [---] “Lutrus Mart”. Tema õiget nime paljud ei teagi. Elas saunas, käis vallakorda, oli kuulus torupillimängija. Pühapäeva õhtuti mängis noortele. Talvel panid noored tema kelgule ja viisid 70aastase vanamehe endile pilli mängima. Eriti palju tööd oli mardipäeva ajal, kui sandid viisid “Mardi” endaga kaasa pillimängijaks. “Vallakorda” käies lõi Lutrus Mart alati torupilli hüüdma, mille oli ise endale teinud. (ERA II 215, 291/2 (6).)

Järgmine teade on Lüganuse kihelkonnast:

Püssi mõisas talgul torupill mängind. Varja külas old Pilli-Madis, old suur mängija. Teda on kutsutud pulmadesse ühtelugu. Pulmas on ikka ka torupilli järele tantsitud. Minu lell rääkis, et Pilli-Madis käind pulmades mängimas. (ERA II 128, 130/1 (1), (1936).)

Ajapikku hakkas torupill Eestis tantsupillina uuemate moepillide – viiuli ja löötspilli eest taanduma. On üksikuid teateid, nt Pärnumaalt, et vahel on torupilli mängitud kokku viiuliga. Sellist koosmängu tõendava huvitava fakti Virumaalt pani kirja rahvaluulekoguja Helmut Joonuks Simuna khk Kissa küla pulmakombestikku kirjeldades. 1947. aastal mäletas sealne elanik Juhan Rääk (76 a), et *Vahest torupill ja viiul mängisid viel kokku* (RKM II 15, 174 (1)). Toredal moel on soomlase vaatevinklist iseloomustatud virulaste torupilli ühes naljandis: *Soomlane näinud Virus torupilli. Läinud koju, rääkind: "Oi pagan, seda Virulase pilli! Säkki süles ja aisad külles, ise nõnda ülbune pe-rassa!"* (D. Pruhi Haljalast, vt <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/nali1/sisu.html>)

3. Trompetilised puhkpillid

Nende muusikariistade puhul hakkab õhusammas võnkuma mängija enda pingutatud huulte abil. Tuntumad eesti maarahva (sealhulgas ka Virumaal kasutatud) trompetilised pillid olid puukoorest ja puidust eri pasunad ning sarv. Need olid tähtsad töö- ja signaalivahendid karjanduses, olles külakarjuste lahutamatud kaaslased, omamoodi ametisümbolid, mistõttu neid pille on nimetatud mõnikord ka karjapasunateks või -sarvedeks.

Pasunad. Karjapasunaid oli kahte liiki: lihtsamaid – lepakoorest tehtud, ja puust õõnestatud pasunad. Lepapasunaid kasutati talukarjades mõnes kohas veel kuni Teise maailmasõjani, puupasunad ja hiljem nende kõrvale ilmunud plekkpasunad kadusid tarvitusest koos küla ühiskarjade ja neid hoidnud külakarjuste institutsiooni kadumisega Eesti külas.

Lepakoore lindist pika tuutuna kokku keeratud pasun oli rohkem poisikeste mänguriist. See polnud kauakestev pill, sest kuivas kiiresti kokku ega kestnud tavaliselt üle ühe päeva. Et pasuna iga veidi pikendada, tuli see ööseks vette likku panna. Pilli laiem ots kinnitati haralise pulgaga, kitsamasse otsa püüti keerata koorest midagi väikese süvendi taolist, mis moodustas puhumist kergendava huuliku. Mõnikord tehti Kadrina kandis sinna lausa puust huulik: *Peenemasse otsa leigeti veel üks veikene kaunis suure auguga puuprunt ja pandi peenemasse otsa, et ots kõvem suu järele oleks ja siis hakkas tuttav karjapasuna lugu* (H III 17, 449/50 (107)).

Foto 5. Lepa koorimine karjapasuna valmistamiseks. Simuna khk, Metsküla. Mart Jallai foto, 1978. ERA, Foto 12255.

Kadrina kihelkonna Tõdva-Kõnnu külas teinud üks karjapoiss 1930. aastate lõpus teistsuguse heliseadeldise ehk *keele*, mis valmistati lõmastatud lepakoore tükist ja torgati pasuna ülemisse otsa – sinna puhudes hakkas n-ö oboe-tüüpi *keel* torus kärisema. Karjapoiss lõiganud lepatuutule isegi mitu mänguava peale, kuid nendest olnud vähe kasu (autori üleskirjutus 1972. a). 1973. aastal seletas 57aastane Leo Tubli autorile Viru-Nigula

Vasta asunduses (end Nugeri), et oma *lepapasuna* ülemisse otsa on ta karjapoispõlves pannud helitekitajaks pajupulgast tehtud torukese, millele oli piklik keeleke sisse lõigatud.

Et niisugune lepapasunamäng pole veel rahva mälust kustunud, tõestas 2005. aastal Iisaku laadal umbes 70aastane Jüri Kuusk (pärit Avinurmest), kes oli teinud rohkem kui meetri pikkuse lepapasuna, sellele mingi heliseadeldise otsa pannud ning puhus seda laadaliste lõbuks.

Külakarjusteks olid tavaliselt täiskasvanud mehed, kellele pikk *pasun* (Iisaku poluvertsikute seas nimetati haavapuust pasunat ka *truba*) oli kohustuslikuks tööriistaks, millega külarahvale vajalikke signaale edasi anti. Nõnda äratati varahommikul perenaisi, hiljem kutsuti kari kogunemiskohta, karja hoides peletati pasunapuhumisega metsloomi ja rahustati oma karja, õhtul teatati puhumisega karja kojutulekust (Viru-Jaagupi khk kohta vt nt ERM EA 25: 185). *Oli ilus iga omiku kuulata karjamehe pasunat ja lõuna ka ja vahel mängis õhtugi. Nüüd see uus aeg on kõik karjaskäimised ära kadund, räägiti 1937. aastal Simuna Avanduse vallas (ERA II 149, 732 (1)); tsiteeritud Loorits 2001: 96 järgi). Rakke kandis räägiti sedagi, et Pasunaga anti märku, siis perenaised akkasid lehma lüpsma (KKI 12, 233 (4), (1950)).*

Kus õitsilkäimise tava kauem säilis, seal on mõnikord märguandeks samuti pasunat puhutud. Viru-Nigulas Nugeri külas elanud 66aastane Jüri Veski meenutas 1940. aastal, et oli käinud õitsil veel 1888. aasta paiku:

Ikke sai enne metsas hõisata, et need, kes järele tulid, teadsid ka sinna tulla, kus esimesed olid. Pasun ikke ka oli, ise omatehtud pasun. Oli kaks küünart pikk ja mõnel pikem. Siis ikke õhta, kui läksime, puhuti. See oli märguandmine, et ma lähen jo. (ERA II 287, 178 (1); tsiteeritud Loorits 2001: 201.)

Pikki karjapasunaid tehti Haljala, Viru-Nigula, Lügänuuse ja Iisaku kihelkonna kirjapanekute järgi lepast, haavast, jämedast kuuse- või kadakajuurest, mis pikuti pooleks lõhestati, seest tühjaks õõnestati ja taas kokku pandi. Mõnikord mässiti puidule peale veel kasetohtu. Selline on näiteks Lügänuuse kihelkonna Rääsa külast pärit 118 cm pikkune kadakajuurest karjapasun, mida säilitatakse Eesti Rahva Muuseumis (ERM 17518). Kaks Virumaalt pärit toredat kuusejuurest ja haavapuust pasunat on hoiul Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis. Need tegi A. Pulsti tellimisel 1938. aastal Haljala kihelkonna Vainupea külas Joosep Akker (79 a). Pärast Vainupea uute pasunate proovipuhumist ja pillide pildistamist kirjutas A. Pulst nukralt: *Kas äsja kostnud pasunahelid*

Foto 6. Kaksikvennad Antsovid puhuvad omavalmistatud karjapasunaid. Iisaku khk, Tudulinna k. Richard Viidalepa foto, 1956. KKI 21, 343.

siin Vainopääl veel kunagi korduvad, või jäävadki viimasteks? (ETMM, 234/TA 2: ta 3. lk 116).

Õnneks on vana karjapasuna puhumise oskust Haljala mail siiski alles hoidnud pillimehed kohalikust rahvamuusikaansamblist Lahemaa Rahvamuusikud.

Vana tava järgi oli üle kogu Eesti karjapasunate ja muude karjas kasutatud puhkpillide puhumine enne jüripäeva keelatud, sest enneaegne pillimäng võis karjale kurja teha. Kadrina khk Palmse kandis usuti, et *üleüldse ei tohi enne jüripäeva metsas hõisata, kõvasti laulda ega kisendada, sest "mets magab"* (E 44740 (1903)). Rakveres usuti, et enne jüripäeva ei tohi karjane alletada ega laulda, muidu tuleb hunt talle suvel külaliseks (Eisen 1925: 32). Kadrinas pidanud karjane puhuma esimesel päeval pasunat iga nelja tuule poole, siis seisnud suvel kari hästi koos. Iisakus nõutud koguni, et karjane toogu surnuaialt kolm päeva enne jüripäeva mulda, käigu ümber karja ja puhugu pasunat (Eisen 1925: 21, 14).

Vilepillide käsitlese juures oli mainitud nõidkarjuseid, kes vilega usse ja hunte välja kutsusid. Seda on Virumaal vahel tehtud ka karjapasunaga. 1910. aastal jutustati, et Simuna kihelkonnas Vägeva raudteejaama lähedal Selli külas elanud kunagi karjane Jaan, keda süüdistatud, et too oli kättemaksuks ühe talu karjale murdjad hundid peale saatnud. Peremehe nõudmise peale hakanud karjane Jaan *pasunat puhuma ja puhund terve poole päeva ja sellega aand kõik hundid aina rias sealt minema*. Sestsaadik polevat Vägeval ühtegi hunti nähtud (EÜS VII 646 (9)).

Eesti pasunalugude viise on vähe üles kirjutatud, kuid Simunast (1908) ja Viru-Jaagupist pärit kaks lugu on trükitud siiski avaldatud (vt Tampere 1975: 91). Viru-Jaagupi Roela vallas kuulnud lool, mille viisi pidas meeles A. Pulst 1937. aastal, oli koguni pilliviisi imiteeriv sõnaline tekstki olemas: *Taavetile tanguputru, hapupiima kua!* (RKM III 5, 213 (1)).

Sikusarv (sokusarv). Teine karjandusega tihedalt seotud trompeti tüüpi puhkpill oli Virumaal siku (soku) õõnsast sarvest tehtud ja sõrmeavadega varustatud *sarv*. Sarve peenem ots puuriti piki sarve läbi ja kujundati huulikuks. Oma tähenduselt oli sikusarv karjuse käes võrreldav puupasunaga ja sellele laienesid kõik viimasega seotud tavad. Paiguti mäletati sikusarve Virumaal hästi veel 20. sajandi esimestel kümnenditel. Kolm ainulaadset sarveviisi mängiti rahvaluulekogujale viimati 1913. aastal Haljala kihelkonna Aaspere vallas. Iisaku kihelkonnas Metskülas nähtud loomasarvest tehtud *Sirkase härja sarve* veel 1924. aasta paiku. Üks naine andnud siis heinalistele sõrmeavadeta sarvega signaali kojutulekuks (autori üleskirjutus väliseestlaselt Mart Kiiverilt Rootsis, 1979).

Kindlalt on Virumaa päritolu kolm Eesti muuseumides leiduvat sikusarve – üks Jõhvist, kaks Kadrinast. Neljas pill võis eeldatavasti pärit olla Väike-

Maarjast. Ühel Kadrina kihelkonnast pärit sikusarvel (ERM 16 209) on sisse lõigatud aastaarv 1818 ja pillil on neli mänguava. Teisel sarvel (ERM 19 300) on 7 mänguava ja puhumisava sisse on pandud vasktoruke. Kõiki neid ja teisigi Eestis leiduvaid sikusarvesid on analüüsinud ja nende heliread CD-le mänginud Juhan Suits (2004).

Sarv oli karjusele samasugune signaalinstrument nagu pasunadki. Sellega sai külarahvale edasi anda erinevaid viise mängides vägagi vajalikku teavet. Pillilugude selline funktsionaalne kasutus on põhimõtteliselt tuntud karjuste seas mujalgi Euroopas, kuid 1913. aastal Haljala kihelkonnas Aaspere vallas Rõmeda külas K. Viljakule üleskirjutamiseks esitatud lood on ikkagi väga väärtuslike mängijapoolsete selgitustega nn programmilised sarvelood ja Eestis sellistena lausa ainulaadsed. Need mängis kohalik käsitööline ja rahvaluulekojuja Viilip Klaas (50 a). Kolm V. Klaasi sarvelugu (EÜS X 1420/1, 1457 (1913)), avaldatud H. Tampere poolt (1975: 94–95) on järgmise kommentaariga:

1. *Puhuda, kui loomad ilusasti rahulikult söövad.*
2. *Puhuda, kui loomad paha peale läinud. Tempo kiirem [kui nr 1], rahutu: loomad on paha peale läinud. Puhuti mõnikord seks, et kodustele märku anda, et nad appi tuleksid loomi paha pealt ära ajada aitama.*
3. *Puhuda, kui loomad kiili jooksvad. Kiire tempo: loomad jooksevad kiili. Ka mõnikord kodustele signaaliks. Et õnnetus tulla võib.*

Siin-seal on Eestis sikusarvede puhul mainitud, et nendega püüti mõnikord isegi tantsumuusikat teha. Samasugune teade on Virumaaltki: aastal 1829 kuulis Christian Hieronymus Justus Schlegel Kloodi kõrtsi juures viiuli kõrval tantsuks mängimas ka sikusarve (Viires 1959: 266). Teadaolevad Virumaa sarvelood (neid on veel üks Kadrinast ja kolm *lutusarvelugu* Viru-Jaagupist) pole siiski tantsuviisid, vaid iseloomult pigem signaalid. Neid viise on avaldatud ka trükis (Tampere 1975: 95) ning muusikaliselt läbi uuritud (Haasma 1986). Lisaks on avaldatud ka kogujale *suuga ette lauldud* Lüganuse kolm sarveviisi (Rüütel 1992: 230–231).

II Idiofonid

Idiofonide puhul on helitekitajaks pilli materjal oma jäikuse või elastsuse tõttu, nt lokulaud, parmupill jms.

1. Lokulaud (Virumaal ka *kola*) kuulub nn löödavate idiofonide hulka. Lokulaud koosnes põikpuu küljes rippuvast puulauast, mille vastu löödi vaheldumisi kahe puuvasara või nuiaga erinevaid rütmilisi signaale. Iga kindel rütm tähendas kindla sisuga teadet, mida ümberkaudne rahvas üheselt mõistma pidi.

Virumaal löödi vanasti lokku (Erna Ariste lokulauauurimuse järgi – Ariste 1934: 17, joonis 7) eeskätt “tööliste kojutulekuks”, siis “karja kojutulekuks” ja “tulekahju teadaandmiseks”. 1930. aasta seisuga sedastas E. Ariste, et “Põhja-Eestis on peaaegu ainukeseks ülesandeks tööliste kojukutse” (samas: 18). Kõige rohkem kasutati lokulaudu nähtavasti mõisates, kus see 19. sajandi lõpus juba kaduma hakkas, mõnes kohas asendas seda aga rippuv kell. Üks selline on praegugi Virumaal Sagadi mõisa väravas alles. Mõnes kohas võeti puust loku asemele tarvitusele raudsed lokud – adrahõlm, rööpa tükk jms (Virumaalt on teateid Vaivarast ja Väike-Maarjast).

Lokulöömise iseärasuste ja kõla kohta leidub Eestis teateid vähe ning sellel taustal on üsna huvitav detail Kadrinast, kus kahest löögivasarast “teine vasar on pehmemast, teine kõvemast puust, teine heledama (kõrgema), teine tumedama (madalama) kõla jaoks” (samas: 6).

Virumaalt teada olevad löömisrütmid on erinevalt Lõuna-Eestist olnud E. Ariste uurimuses lk 9 esitatud kaardi järgi suhteliselt lihtsad. Jõhvis, Viru-Nigulas ja Kadrinas löödi (löökide täpne rütmika pole kahjuks teada) “ühe käega üks, teisega kaks lööki”, Jõhvis veel “ühe käega üks, teisega kolm lööki”, Haljaslaas “kummagi käega vaheldumisi üks löök”, Viru-Nigulas “ühe käega üks pikk, teisega üks lühikene löök”. Need on vaid juhuslikud teated. Muidugi oli igas ümbruskonnas oma kindla tähendusega rütm, mida kõik kuuljad üheselt mõistsid. Vahel aitasid rütme meeles pidada onomatopoeetilised või värsilised kõlaimitatsioonid, nt Kadrinas: “Kila-kola. Plaga-plaga”, Simunas: “Parra-parra, mürin” või “Tulge kokku!”

Mõnikord on meile aga endisaegse lokulöömise peen märgiline tähendus raskesti mõistetavgi. Mida arvata näiteks Simunast pärit teate kohta? “Kui löödi kola [st lokku] üks kord, siis pidi tulema toast välja peremees, kui 2 korda, siis kõik täisealised, kui 3 korda, siis ka perenaine” (samas: 14).

Nagu märgitud, olid üheks loka kasutuskohaks mõisad, kus loku või kella löömisega teoliste teateid edastati. Sellel taustal on tähelepanuväärne, et ainult Virumaalt Jõhvi kihelkonnast on teada ka vastavat fakti kajastavad regilaulud (Vana kannel VIII: 401–403). Üks näide laulutüübist “Kubjas, lase lõunale!”:

*Meie kulla kupjakene,
armas aida Jaanikene!
Löö keppi, kelista kella,
lase lapsed lõunaella,
õigel ajal õhtaella!*

[---]

(H III 1, 96 (4) < Jõhvi khk, Türsava v (1888).)

Et sõnade *löö keppi* puhul on ikka tegemist lokuga, tõestab ka värss teisest lauluvariandist: *Lüe lokko ja kelista kella!* (Voka v, 1908).

2. Parmupill kuulub mõne muusikariistade klassifikatsiooni järgi idiofonide, teisalt aga ka puhkpillide sekka. *Parmupill* (Virumaal veel *suupill*, *pöupill*, *konnapill*) oli kogu Virumaal tuntud metallist muusikariist (Tõnurist 1996b: 117, joonis 15). Harva mängiti seda siin 20. sajandilgi, kuid üldiselt hakkas pill kasutuselt taanduma juba 19. sajandil. Parmupillimängija oli Viru-Nigula kihelkonnas Pada vallas sündinud Leonhard Laks (1922–2008), hilisem Sonda kooli kauaaegne õpetaja ja Virumaa tuntud kultuuritegelane. Oma pilli saanud ta Sondas külakooli tööle asudes kohalikult sepalt. 1930. aastate lõpus heliplaadistas Jõhvi kihelkonna Vasavere külast pärit vile- ja parmupillimängijat Ruuben Keslerit (1878–1965) Riigi Ringhääling. Mõlema mehe parmupillimäng on avaldatud noodis ja CD-l (Jaago 2011).

Tavaliselt tehti parmupille vanasti ise või tegid neid külasepad, kuid 20. sajandi algukümnenditel on Esto-Muusika vahendusel neid ka poest ostetud. Endel Metsa kirjapanekus on aastast 1941 olemas Jõhvi kihelkonnas Kohtla külas elanud Toomas Lauri (66 a) jutustus parmupillist:

Paarmupill, see tehti vikati seljarauast või siis mõnest jämedamast traadist. Keel tehti vikatist ehk terasplekist. No raam võeti siis huulte vahele ja ise uriseti lauluviisi ja siis sõrmega tõmmati seda keeleotsa ikka “pirra, pirr, pirra, pirra”. Kui mina poisikene olin, siis oli mõnel veel see pill, no

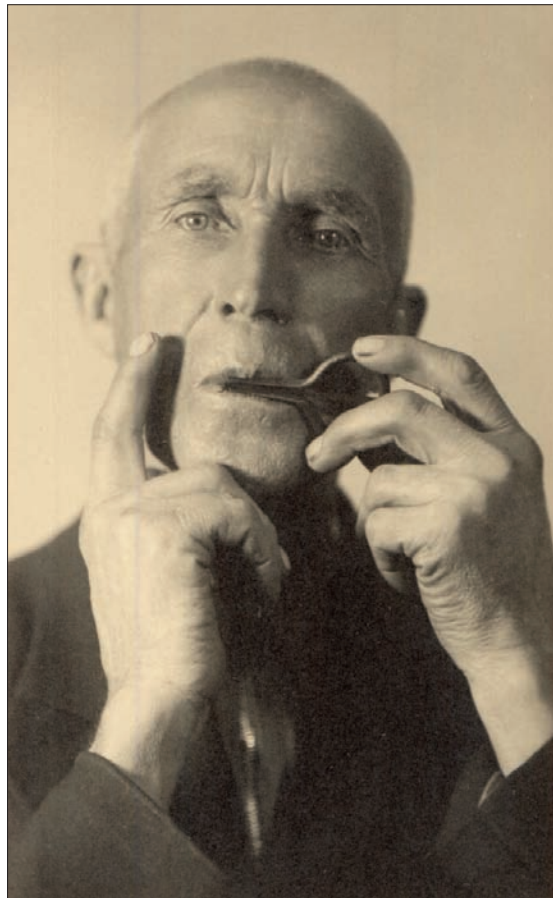

Foto 7. Pillimees Ruuben Kesler parmupilliga. Jõhvi kkk, Vasavere k. Foto: Parikas 1938. ETMM foto, ERA fotokogus 851.

nõnda aastat viiskümmend tagasi. Ennevanasti tantsiti ka selle pilli järele kõrtsis. (ERM KV 56, 239.)

Kammi- või parmupilli on parema tantsupilli puudumisel tantsuks mängitud ka Viru-Jaagupi Küti vallas (ERA II 119, 15 (7), (1934)).

Aino Källo on 1962. aastal kirjeldanud Lüganuse kandi vanu pille, sealhulgas ka *põupilliks* kutsutud parmupilli ja pajukoorest pikka *piibarit*: *Põupill oli üks traat kõvera kieretu, üks õts ku muna, tõine õts lahtine, varras käis läbi, põupilli vardal konks, sene külga lei, ois suu ies, õhutas, sis pöu-pöu-pöu mängis* (EKI KT 189, 166–167). Põupilli-sõna juures on tal märke “*paupill?*”.

Iisaku poluvertsikutelt on 1937. aastal fikseeritud ka parmupilli venepärane nimekuju – *vargan*, vrd vene *варган*: *Õlgedel mängiti [joulude aeg] vargani (parmupill)* (ERA II 166, 290 (82)).

Kogu Eestis populaarseks on väikekandlemängijate seas osutunud Viru-Nigula kandi muusikategelase ja rahvaluulekoguja August Krikmanni poolt 1947. aastal noodistatud üks labajalavalsiline “Parmupillilugu” (A. K. noodivihikud: ETMM, M 122 – 1).

Parmupillimuusika kõlab üsna omapäraselt ja selles õiget viisi tabada on kuulajal mõnikord üsna raske, mistõttu laulnudki 1930. aastal 82aastane Juhan Treilmann Tudulinna (Iisaku khk) Karl Leichter fonograafide humoorikalt, kuid rõhutatult monotoonset, sõnu vaid kahel noodil intoneerides: *Tuna, tuna, tuna, tuna, tunna-tu, tunna-tu, tunna-tu*. See olnud tema “*Parmupilli (suupilli) lugu*” (ERA III 6, 26 (32), Fon. 306 d).

Tore humoorikas on Kadrinast pärit “Ärjapillilugu”, koos viisiga on ka sõnad, kusjuures kolmes vārsireas imiteeritakse parmupilli-*suupilli* (vōis ehk olla ka: torupilli?):

*Ämm pūu, pūu, pūksid jalga,
ka, ka, ka, kalits kõrva,
ma-ma-ma, mammud sisse,
Kolga mõisa tiule
sitket sitta tõstma,
kōva kesa kündma.
(EÜS VII 242 (59), (1910).)*

3. Muudest rahvapärastest idiofonidest on Virumaalt vaid üksikteateid ning pole alati selge, kuivōrd laialdaselt mõnda neist ühes vōi teises piirkonnas tunti ja kasutati.

Luuavars. Mōneski Eesti piirkonnas on rütmi- ja mūrapiillina ülemeelikus meeolus kasutatud pikka keppi, millega tõmmati rütmis kraapides mōōda pōrandat vōi pinki, millele vajadusel tuhka peale raputati. Selliseks käepāraseks kepiks oli kōige sagedamini luuavars.

Simuna kandis Kissa külas mängis aastate 1922–1925 paiku külasimmanil orkester, mis koosnes kandlest, viiulist, vahel oli ka luuavars abiks, kusjuures sellega *tõmmati, et tol m käis üle pea*, parmupill mänginud ka kogu aeg kaasa, vahel löödud labakäega vastu tooli põhja. Viisipillideks olid viiul ja kannel, *ühel äärel tõmmati kõik see lugu, luuavars passiks vastu põrandat möuh ja möuh*. Kui põrand oli liiga kuiv, visati vett maha, luud toodi otse köögist, vitsad otsas. (Autori üleskirjutus Haljalas 1973 < Leo Kaljuvee, 72 a, pärit Simunast.)

Pangem ülaltoodud jutust tähele, et tantsurütmi mängiti ka toolipõhja pihta käega lüües.

Umba – “Tõmba-Jüri”. Tundub, et üle-eestiliselt külakapellides nüüdisajalgi laialt kasutusel olevad loogakujulised metallkõrinatega varustatud rütmipillid umbad (saksa *Bumbass*) või jauramid polnud Virumaal vanasti eriti levinud. Mõnevõrra levisid nad Eestis vist alles 20. sajandi algupoolel (Tõnurist 2007: 306–307). Sellel taustal väärib tutvustamist üks naljatlevalt “Tõmba-Jüriks” nimetatud umba põhimõttel rütmi andev löökpill, mida nähti 1930. aastate paiku Vaivara kihelkonnas Puhkova külas. Ilmselt oli pilli konstruktsioon kohalik ühekordne leiutis. See oli tehtud 1,2 m kõrgusest, ülal kaheharulisest sarapuust. Harude külge olid kinnitatud kuljus ning lusikalabast ning vikskarbi kaanest ja põhjast tehtud helistid. Harude vahele oli seotud pingul nöör, mille vastu löödi sirge pulgaga (u 30–40 cm pikk). Pilliharude jala otsas olnud midagi vildist tomбу sarnast. Tantsuloo ajal löödi 1. rõhulisel taktiosal “Tõmba-Jüri” jalaga vastu maad, rõhutul 2. osal löödi pulgaga vastu nööri. Tantsuks mänginud viiul, vahel kaks viiulit ja mõnikord isegi klaver. Selle rütmipilliga olevat mängitud isegi Merikülas tuletõrjeseltsis (autori üleskirjutus Rootsis Eesti Metsakodus eakalt Mart Kiiverilt, 1979).

Algeliste umbade hulka kuulus ilmselt ka *põiega pill*, mida 1973. aastal mäletas Karl Väinsalu (77 a) Altja külas. Ta näinud seda Vergis, kus sellist pilli tegid vahel *Soomes käinud mehed* – 1–2 korda mängitud ja siis visatud minema. See pill koosnes kepest, selle peal olnud põis, mille üle tõmmati keeleks traat. Tõmmati teistele pillidele kaasa, teinud *torts-torts-torts* ning *krigises ja krägises*. Oli randlaste pill ja maa poolt ei tea, et neid kasutatud oleks. Paraku jäi märkimata, kuidas seda *torts-torts* tehti (autori üleskirjutus 1973. a).

Rahakorjamise kulp. Üht haruldast tavandilist helivahendit, mida küll muusikariistana ei mängitud, on kasutatud Iisakus Kuremäe lähedases Sootaguse külas – see oli kellukesega puukulp, millega pulmas tseremoniaalselt raha korjati.

Alice Moora on seal 1953. aastal üles tähendanud järgmise seletuse:

Teine ommik suuresööma ja lahjade päeva hakkas pruut põrandat pühkima, peen raha visati järjest õlgedesse, pruut muudkui pühkis ja korjas raha [---]. Isamees pannud esimesena raha kulbi sisse – see olnud

ämmale. Kulbile seotud kell külge ja kõlistatud siis külaliste ees, kes siis kulbi sisse ämma tarvis raha panid (peigmehe emale). (AI ET 4, lk 76–77, 2016. aastast asub see endise Ajalooinstituudi endise etnograafiasektori käsikirjaline etnograafiliste teadete kogu (ET) Eesti Rahva Muuseumis.)

Nõnda on kellukesega kulbi sisse korjanud ande ka Kihnu kadrisandid ning Saaremaalgi on Mustjalas pärast tanutamist pruudile kinga sisse raha korjatud kepi otsa seotud kellukesega (pikemalt niisugusest rahakorjamise viisist ja selle eeskujust vt Tõnurist 2007: 295–296).

Noorpaari voodikell. Lüganuselt Purtse-Liiva külast on pärit huvitav kirjeldus tavast, millel võis olla ka sigivusmaagiline tagapõhi:

Õhtul jälle, kui pruut peigmehega magama läinud, siis sidund isamees ehk mõni teine nende voodi külge kuhugi kella, kas lamba tillukese või suure lehmakella. Seda tõmmatud siis kustki kaugemalt nõõrist ja isamees laulnud:

Ai, till, till, till!

Minu pruudil kell

ja ise tema voodis teki all

(ERA II 287, 67 (10), (1940).)

Mardiisa kelluke. Jõhvi mail on kirjeldatud, et *mardiisal oli aisakell käes ja kaelakott kaasas [---] Esmalt kõlistab isa akna taga ja palub sisselaskmist* (RKM II 106, 645/6 (7)). Tegemist on mardisantide rituaalse kellahelistamisega, mis Eestis mujalgi tuntud oli (Tõnurist 2007: 297–298).

Traditsioonilised helilised märgid. Eestis on nii mõneski maakohas mingil erilisel tseremoniaalsel viisil märku antud pulma lõpetamisest. Selliste märkide juurde kuulus rituaalne kolistamine või kraapimine. Iisaku kihelkonnas Taga-Varesmetsa külas on vanainimesed 1953. aastal Alice Moorale rääkinud:

Viimasena antud pulmas süüa “isamehe putru”, siis oli teada, et pulm lõpul ja külalised sõitku koju. Teiseks märguandeks oli veel see, et pulma pererahvast läks keegi õue ja kraapis millegagi kõvasti väljaspoolt seina nii, et see sisse pulmalistele oli hästi kuulda. Siis teati, et pulma lõpp. (AI, ET 2, lk 267.)

Nõnda on tehtud mõnel pool mujalgi. Lüganusel Purtse-Liiva külas rääkinud üks Järva-Jaani päritolu mees, et *pulmade lõpu märgiks olnud kapsasupp ehk hernesupp, mõnel pool taotud ka kiviga vastu seinu* (ERA II 287, 69 (10), (1940)).

Omamoodi ainulaadne on aga Kadrina-Ilumäelt Palmse kandist pärit tava, millest rahvaluulekoguja Johannes Sõsterile rääkis ema, 1842. aastal sündinud Madli Sõster. Seal oli nimelt puunoti tagumisega teatatud kogukonnale heinatöö lõpetamisest.

Kõige rohkem lauleti heina lõpetusel. Siis kilkas suur ja veikene. Kui heinalau uks “kinni tauti”, siis tehti niisugust kära, mis kõikidele küla heinamaadele pidi kuuluma. Lau ukse kinnitagumine oli nii, et kes viimse lau ukse ette noti pani, sellesama notiga vähemalt kolm korda kõigest jõust vasta lauseina palkisid virutas, nii et mets kajas. Siis pandi viimne ukse nott ette. Lukku ei panda veel tänapäevgi heinalau ukse. Kära järele teati, kes pere oma heinategemise lõpetanud. (EÜS VII 220 (1910).)

Idiofonide hulka kuuluvad veel kolmnurksed **trianglid**, mida Virumaal teiste pillide saateks löödi, ning mitmesugused signaalse, vanasti kindlalt ka maa-gilise tähendusega **puust ja plekist lehmakrapid**, **hobuste metallist kae-lakellad** ja **aisakellad** ning **kuljused**.

III Membranofonid

Helitekitajaks on pinguldatud membraanid, mis on tehtud nahast, kilest jms materjalist. Virumaal kasutatud membranofonidest on teateid trummi, kam-mipilli ja põsepilli kohta.

Kammipilli on siin-seal kasutatud, eriti külanoorte poolt, kui mõnda teist sobivat muusikariista ei juhtunud tantsuks mängima. Viru-Jaagupis Küti vallas *Kui pillimehi ei leidunud, siis lauldi tantsu jaoks ehk mängiti kammipilli või parmupilli.* (ERA II 119, 15 (7), (1934).)

Ka Haljala kihelkonnas Altjas mängitud *kui muud ei olnud, siis kammipilli.*

Trumm. Trummide kasutamise ja trummitüüpide kohta on konkreetseid teateid väga vähe. Vanadel pulmapiltidel võib siiski näha väiksemaid, enamasti ühepoolseid, kõrinatega varustatud ja tamburiini meenutavaid raamtrumme, mida ühe pulgaga löödi ja nõnda löötspillimängule rütmisaadet tehti.

Viru-Nigula kihelkonna Vasta külas olnud 1920. aastail ühes musikaalses peres teiste pillide seas ka väike *trumm*, kahe poolega, *pisike nagu sõel*, löödi käega.

Põsepill. Kuigi selle pilli moodustab inimese keha, täpsemalt põsed, võib tinglikult ka niisugust helitekitamismoodust muusikariistana käsitada.

Jõhvi kihelkonna Vasavere külas elanud rahvapillimehe Ruuben Kesleri (1878–1965) mängitud nn *põsepill* jääb lausa kogu Eesti taustal ainulaadseks nähtuseks, sest muid ülestähendusi sellest pillist mujalt pole. Põsepilli män-gu heliplaadistati 1930. aastail Riigi Ringhäälingus. Põsepilli resonaatoriks on mängija enda pinguldatud põskedega suukoobas. Heli tekitamiseks pidi vastu oma põski sõrmeotsi nipsutama, kuid pikapeale *jäänud põsed kibedaks*. R. Kesler oli põsepillimängu õppinud karjapoisipõlves vanematelt meestelt (vt ka Pulst: 817–819).

IV Keelpillid

Kannel. Põhiliseks vanaks keelpilliks oli Virumaal, nagu mujalgi Eestis, ilmselt kannel. Algul oli see tehtud seest õõnestatud puutükist, kuid 19. sajandi jooksul asendus muistne väheste keeltega (kuus ja veidi enam) väikekannel uuetüübilise psaltritest ja tsitritest mõjustusi saanud uue kandlega, mille suur, trapetsikujuline kõlakast tehti tavaliselt kokkuliimitud lauakestest ning keelte arv ulatus vähemalt paarikümneni. Uus kannel kandis Põhja-Eestis, sealhulgas Virumaal, koguni võõrapärast nimetustki – simbel, simmel (tsimmel):

Simmel, hiljem oli see Wanemuise kannel, simlimängu tehti ikke. Iljem olid kanded, topeltkeeltega, klaffid peal, ilusad pillid. [...] Simmel oli kõige lihtsam simmani pill, ise tehti. (autori üleskirjutus 1973. a Haljalas Leo Kaljuveelt, pärit Simunast.)

Tõenäoliselt rahvuslikkust rõhutada püüdes hakati mingil ajal 20. sajandi esimesel poolel Eestis simbli-simli võõrapärast nimetust kirjakeeles vältima ja valitsevaks sai Põhja-Eestiski vana termin, kuid algselt hoopis teistsugust pillitüüpi tähendanud *kannel*.

Vanapärase ehitusega, seest ühest puutükist õõnestatud kannelt pole Virumaalt muuseumidesse jõudnud. Mälestus sellise muinaskandle imepärasest tegemisest säilis aga regivärsilises rahvalaulus “Kannel”, millest Virumaalt on üles kirjutatud üheksa varianti (Eesti rahvalaulud I: levikukaart lk XXXVII ja tekstid lk 1–5). Ülo Tedre ja Veljo Tormise koostatud “Regilauliku” (1973: 21–22) kaudu sai just Lüganuse kihelkonnas ülestähendatud regilaul üle kogu Eesti väikekandlemängijate seas enim lauldavaks lauluks kandle tegemisest kolme eri kalaliigi luudest. See tekst on ka ainuke, milles mainitakse vana eesti kandle keelte väiksemat arvu: *ei saand kannel kaikumaie, kuuekeelene kumama*. Mis kandle nimetusse puutub, siis kõigis Virumaa üheksas regilauluvariandis on see kindlalt *kannel* (eri käänetes: *kandle, kandela, kandel, kandelile, kandelale, kannelile*).

Ühest puust õõnestatud kõlakastiga pilli kohta oli aga säilinud mälestus pärast viimast maailmasõda USAsse emigreerunud kanneldaja Walter Raudkivi-Steini perekonnatraditsioonis. Tema tütre Lilian Esopist on hiljem saanud USA Baltimore’is suur eesti kandlemängu edendaja.

W. Raudkivi-Stein (1902–1980) sündis Virumaal Haljalas asunud veskikohas ja elas ning kanneldas hiljem Viru-Jaagupis. Haljalas kodumaja seintel olevat rippunud ühest puust õõnestatud kõlakastiga kannel ja sellel olnud peal 12 keelt. Selle kandlega seoses räägiti peres lugu, et seda pilli on aastakümneid varem, 19. sajandil, mängitud möldri tütre pulmas. Mängija oli leitud hiljem kõrtsis surnuna ja arvati, et selle kandle jättis just tema Raudkivide perele

Foto 8. Kandlemees Rudolf Maamets. Rakvere raj, Viitna k/n, Hõbeda k.
Herbert Tampere foto, 1969. ERA, Foto 8828.

kuulunud veskisse. Lastel pole lubatud seda pilli isegi puutuda. Kui Walteri vanem tütar soovis kannelt mängima õppida, muretses isa talle kandle, millel oli 28 pillikeelt ja mis meenutas uuemaid tsitri-tüüpi kandleid (andmed pärinevad Carl Rahkoneni ettekandest “The Estonian Kannel in Baltimore” teisel rahvusvahelisel kandleajaloo teaduslikul konverentsil Vilniuses 16. novembril 1994, käsikirja koopia on artikli autori valduses). Hiljem on W. Raudkivi kujunemist kandlemängijaks ja -meistriks eesti keeles lähemalt käsitlenud USAs elav rahvapilliuuriija Ain Haas oma 2016. aastal ilmunud artiklis “Rahvapilli-pärandi säilitamine Eestis ja välismaal” (Haas 2016: 104–106).

20. sajandi algupoolel kogutud mälestused kandlemängust tõendavad, et uuemat tüüpi kanded ehk siis juba tegelikult *simlid* kinnistusid Virumaa rahva-traditsioonis peamiselt 19. sajandi viimase veerandi jooksul. Kõige suurem Virumaa simlite kollektsioon on Eesti Rahva Muuseumis (Viru-Nigula,

Lüganuse, Jõhvi, Viru-Jaagupi, Iisaku). Nähtavasti kõige varasema dateeringuga (“1897”) 17keeleline raudpulkadega Virumaa kannel (Mart Torpani pill) asub aga hoopis Peterburis Peeter Suure nimelises Antropoloogia ja Etnograafia muuseumis (Kunstkamera) ja pärineb Vaivara mõisast Repniku külast.

Uuemat tüüpi simlid olid mõnikord üsna väikese, lauakestest kõlakastiga ja ka väheste keeltega. Nii on Viru-Jaagupist pärit kandle pikim külg vaid 34,5 cm pikk ja lühim 20,5 cm, pilli laius on 17 cm, kõrgus 6 cm ning peal on vaid 11 keelt. Selle pilli nurgeline kõlakast on kokku löödud lauakestest (ERM A 604:258). Väike on ka Lüganuse külast pärit 1906. aastal tehtud samasuguse kujuga kannel (pikim külg 57,5 cm, lühim 24,3 cm, laius 25 cm), millel on 17 keelt.

Lauakestest kokku liimitud kõlakast ongi uuema kandletüübi tähtis tunnus. Sellise kõlakasti kokkuliimimine nõudis suuremat puutööoskust ning harva on uuemate pillide kõlakasti tehtud lihtsamalt, õõnestades seest sobiva kujuga laia lauajuppi, millele kõlakaas peale pandi. Just nii on tehtud omamoodi haruldane, õõneskorpusega, pealmise kõlakaanega ja 21 keelega kannel Viru-Nigulast (ERM A 499:7). Vaatamata arhailisele tegemismoodusele on see pill moodsa kaarjajoonelise viltuse pikiküljega, kusjuures üks kahest kõlaaugust on südamekujuline (see vastas ka tolle ajastu vaimule, mil lauludes valitses armastus ja sentimentaalsus). Niisuguse õõnestatud korpusega uuemaid kandleid on tehtud muide ka Võrumaal.

Varasem mängutehnika oli uuematel kannedel nn katmistehnikas mängimine, mille juures vasaku käe sõrmed katavad teatud keeli ning paremas käes oleva tikuga tõmmatakse üle vabade keelte (rahvapäraselt *tikuga mäng*), saades niimoodi ka vajalikke akorde. Sellist siblivat mängumoodust nimetati mõne teate järgi *kraapimiseks*. Kraapimisega mängu puhul olnud kannel tavaliselt süles põlvedel või laual lühemate keeltega mängija poole. Selle tehnika puhul ei kasutatud saatebassegi (*ilma bassikeelteta mängitakse liüies* – Rakvere). Ühe tüüpilise arhailises tehnikas akordilise kandleloo mängis 1951. aastal *siblikes* Aino Korts (37 a) tolleaegse Väike-Maarja rajooni Kärü külanõukogus (Simuna khk), nagu Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi viisikartoteegis B. Kõrveri noodistuse juures märgitud on.

Tihtilugu olnud simlil ka kolm bassikeelt. Juba 19. sajandi lõpus hakkas levima näppetehnikas mängimine ehk nn harfipärane mängutehnika, mille juures parem käsi mängis üldjuhul viisi ja vasakuga tõmmati saateks bassikeeli kaasa. Mängimine toimus ikka lühemate keelte poolt nagu tikumängu puhulgi.

Juhtus ka nii, et kraapimiselt, tikuga mängimiselt uuele tehnikale üle läinud simlimängijad mängisid viisi harjumuspäraselt ikka vasaku käega. Tihtilugu pöörati aga uue tehnika puhul pill siiski teistpidi – pikemate keeltega, sh bassidega, mängija poole. Nii on juhtunud tavaliselt nooti tundvate mängi-

jatega, kellele saatepartii nootide nägemine oli vasaku käe partiina loogilisem (vrd klaverimäng), nagu on mõned vene ja soome kandleuurijad väitnud juba 20. sajandi alguses.

Isevärki kannelt mäletas 1973. aastal Haljala khk Altjas pillimees Karl Väinsalu (77 a, ta jutustas ka katmistehnikas tikuga mängitavast *simlist*), kes näinud 8-9aastase poisina Sagadi mõisas kandletaolist keelpilli, mis olnud nagu laud, neljakandiline, kaas peal. Keeled olid topeltkeeled. Kui lugu olnud minooris, siis keeranud mängija *paar keelt teise tooni peale*. Pill olnud nii suur, et väljas sellega ei käidud. Mänginud seda keegi eestlane (autori üleskirjutus Karl Väinsalult Altjas, 1973). Üks selline "laud-kannel" on toodud ERMi Lüganuselt, kusjuures see lõpuni viimistlemata ja pillina kasutamata jäänud kannel avastati alles siis, kui kõõgilauda lammutama hakati ja lauaplaat lahti tõsteti. Niisugused suured lauakujulised kanded on Eestis mujalgi kasutusel olnud (Tõnurist 1996c: 25).

Paralleelselt uuema kandle (simli) leviku ja kinnistumisega rahva seas hakkasid mõnevõrra levima ostupillid – mitmesugused nn tsitrid, enamasti välismaa vabrikutes või pillitöökodades toodetud. Neid sai 19. ja 20. sajandi vahetusel osta ka tellimisel. Eestis oli tuntud pillimüüja Avelinius Tõnissoni pilliäri Türis, kust sai osta hulga erinevat tüüpi tsitreid, sh nn *tuleviku kandleid*, *Wanemuise kandleid*, ning lõõtspille ja teisigi pille (Tõnurist 1996a, foto lk 53).

Mõnel edasiarendatud tsitritüübil olid peal klahvid, mille abil sai akorde mängida, esines ka eraldi pillikooridesse seatud saateakorde (sh minooris akordid, mida rahvapärastel kannedel-simlitel polnud). Selliseid uuendatud "kandleid" sattus Virumaalegi, nagu näiteks kleebisega "Kronen-Zither-Reform" *tuleviku kannel* Iisaku khk Oonurme külas (ERM A 600:67). Samasuguste uuenduslike tsitrite hulka kuulub Virumaa Muuseumis hoiul olev "Reicher Pianokochordia", mille kinkija abikaasa oli lasknud tuua 20. sajandi alguses Saksamaalt. Mängija elanud tol ajal Kundas ja käinud selle pilliga pidudel mängimas kuni 1943. aastani (VM 1242).

Uuemaid kandleid-simleid mängiti tihtilugu tantsuks, kuigi nende kõlajõud polnud kuigi suur. Kuidas pillihäält tugevdati? Meeleoluka jutustuse endisaegsest pillimängust Jõhvi khk Kohtla külas pani kirja Endel Mets 1956. aastal:

Pillimees oli Sompas. Ja säält siis käidi kutsumas nagu linatalgule ja pulmide. Kas tuli siis ise, vai tuadi obusega. Tasu ei maksetud, aga viina nindapidi kui jõudasid juua. Kõige rohkemb oli ikka kannel, nagu talgul. Sie pandi tõrre põhja päälä, siis iast kõmas. No oli ärmuanikas kaa, mõlemid mängis, aga kannel ikke oli rohkemb. (ES KT 147, 13.)

Ka Aino Källo kinnitas 1961. aastal Lüganuse olude kohta, et *ku kannelt mängiti, sie õligi enne tantsupill, torupilli järälä tantsiti* (ES KT 189, 166).

Just tutvustatud uuema kandle ajalugu silmas pidades, saab mõistetavaks 66aastase jutustaja kinnitus kannelde ja lõõtspillide üheaegsest mooditulekust Jõhvi kihelkonna Kohtla küla ümbruses (jutu pani kirja Endel Mets 1944. aastal):

Ennemast jua suured kiikked ehitedi [---], sis kui imu sai õtsa, siis männiti rinngi ja lauleti pera, siis tulivad kannled ja ärmanikad, siis tanttsiti kaa. Mõnel õli paarmupill tasskus, sene järälä mõnikörd tanttsiti kaa, ninndat midagi ei öld... (ES KT 80, 7.)

Iisaku kihelkonna Varesmetsa külas jutustas 81aastane naine 1955. aastal:

Kiige juures lauldi palju. Poisid laulsid pilli järgi, meie laulsime pillita. Poisid laulsid kandle järele ja vene pilli – lõõtsa järele. Suuremp jägu oli ikke kannel, kandle järele sai tantsida. Laulsime hulgakesi koos. Poisid käisid küll. Kannel oli kaelas, aga laulsid vähe. (KKI 20, 332 (8), see praeguse Eesti Keele Instituudi käsikirjaline folkloorikogu asub nüüd Eesti Rahvaluule Arhiivis.)

Vene kannel-gusli Alutagusel? Huvitavaid fakte eesti ja vene kandletraditsiooni ristumisest Iisaku poluvertsikute juures võib leida 1955. aasta üleskirjutustes Iisaku kandist. Kuna selle situatsiooni detailide mõistmiseks on tarvis teada üldjoontes eesti kandle ajalugu, on selle probleemi tutvustamine paigutatud Virumaa kannelde käsitluse lõppu. Seda situatsiooni kirjeldan oma ühe varasema uurimuse põhjal (Tõnurist 1985: 103–104).

1955. aastal elas Vaikla külas kandlemees Taavet Murumäe (varem vene-päraselt Štšelkin), kelle mängu juba 1930. aastal fonografeeris Karl Leichter. Niisiis, 1955. aastal seletas T. Murumäe kogujatele, et *kannelt siin ei olnud, aga tuli siia külasse (umbes 70 aastat tagasi) Koldsem, vankrirattameister. Tema tegi puupulkadega ja vaskkeeltega. Aga pärast tehti raudpulkadega ja teraskeeltega. Gusli kutsuti enne, pärast nimetati kannel* (KKI 20, 577). Aasta hiljem seletas Lemmaku külas 84aastane Eduard Mölder, et *vanasti õli ikke kannel sie mänguriist, õigati ka kusli. Sie on kandletaoline, aga keeli õli vähem. Sie pill on Nõmmel, Tudulinna Härjakarjatse talus piab pill alles õlema... [---] Viulit õli väga vähe, ikke kannel ja kusli* (KKI 21, 357/8 (8; 10)).

Kannel ja gusli on põhimõtteliselt sama liiki pillid, kuid gusli oli puupulkadega ja vaskkeeltega ning vanem, arhailisema ehitusega, kannel aga raudpulkadega ja teraskeeltega, seega uuem pillikuju. Iisaku poluvertsikute külates kohtusid niisiis kaks traditsiooni, ühe pilliliigi kaks stadiaalselt erinevat erikuju – vanem arhailine vene gusli ja uuem eesti kannel-simmel (arhailisele guslile vastav arhailine kannel kadus eestlastel varem). Taavet Murumäelt fonografeeritud kandlelood olid Iisaku etnilistele oludele iseloomulikud: üks

ilmselt venepärane tantsulugu – *pljaska* (kasatšokk), teine meenutab aga eesti “Viru mageda” viise (ERA III 6, 39 (52) ja 39 (53)). Küllap oli kogujagi K. Leichter pilli “rahvuse” määramisel kimbatuses, kui ta noodivihikus märkis *Гусну. Kannel (simmel)* (sammas). Lisame veel, et vanapärased nn labaga guslid olid Peipsi järve idakaldal Oudovamaa venelastel kasutusel kuni 20. sajandi keskpaigani. Eesti asunike vahendusel levisid aga sealsete venelaste keskel ka eesti uuemad kandlel-simlid, mida venelased nimetasid ikka *gusliks*.

Viul. Tõenäoliselt 19. sajandi jooksul levis üle kogu Virumaa uus keelpill – viul. Tasapisi asendas see tantsumuusikapillina vana torupilli. Üleminekuajal mängitud neid vahel kokkugi, nagu torupilli käsitluses juba mainitud sai (teade Simunast). Mõned torupillilood elasid aga veel kaua aega edasi kohalike viuldajate (EÜS X 2543 (2) ja 2507 (2)) ning lõõtspillimängijate repertuaaris.

Viulimehi oli külapillimeeste seas, kuid pilli tarvitati ka koolimuusikas ja maal tegutsenud muusikaseltside orkestrites. 1915. aasta paiku tegutses oma viulikoor näiteks Haljala kihelkonnas Liiguste koolis. Kuni Esimese maailmasõjani tegutses viulikoor Rakvere kihelkonnas Sõmeru vallas Raudvere külas, kusjuures selles mängitud ka vanu *labajalavaltse* ning polkasid. 1930. aastail tegutsenud Viru-Jaagupi kihelkonnas Kulina asunduses ansambel, kus kokku mänginud kaks viulit, neli kitarri, kannel ja kaks *akordsitterit* (Pulst: 870 ja 879). Samas kihelkonnas Küti vallamajas peol mänginud tantsuks 20. sajandi esimesel kümnendil ansambel viulist, kandlest ja mandoliinist (sammas: IV).

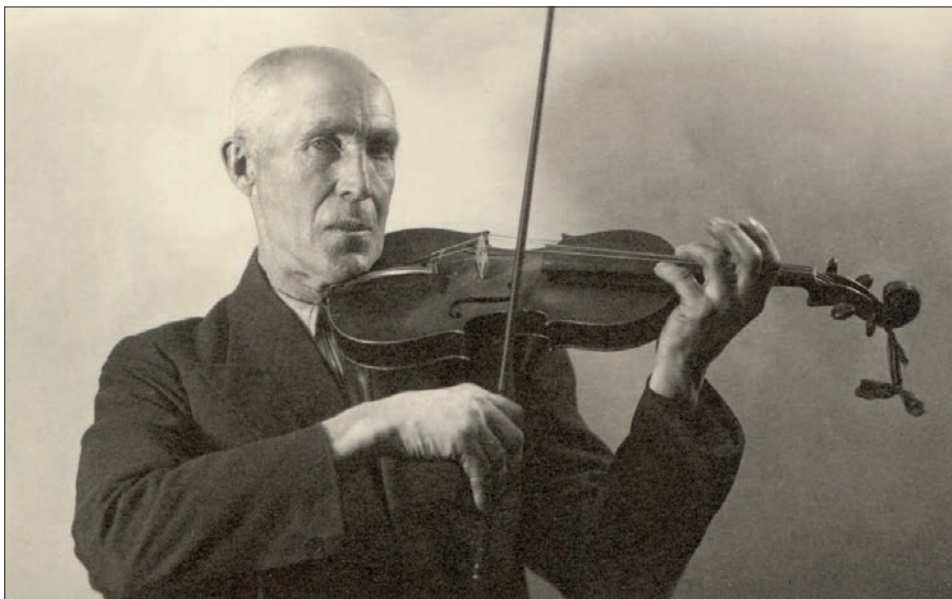
Üksikteateid on vaimuliku muusika esitamisest. Jõhvi kihelkonna Kohtla külas mänginud Käärde Juri kodus *jumalasõnalaulusid*. *Mängis viijuli ja naine laulas* (ES KT 147, lk 14).

Viuli kohta kirjutas Viru-Nigula kihelkonnas tegutsenud kauaaegne rahvaluulekoguja ja seltsitegelane August Krikmann 1946. aastal, et

*...vanema aja mehed “sügasivad” oma tehtud viiuleid. Valged, värvimata “puukarva” viiulid, nn “võigud” (alias – voigud) rippusid talu tagakamb-
ris naela otsas seina peal. Kamfoliks kasutati vahest toorest kuusevaiku.
“Lambakints” oli meile kihelkonnas armsamaid kaaslasi talu peredes.
Isegi tütarlapsed mängisid. (ETMM, M 122–1, sü 6, lk 2.)*

A. Krikmanni poolt Viru-Nigula ja Rakvere mail 19. sajandi lõpuveerandil ja 20. sajandi algupoolel üleskirjutatud viuli- ja ka paljude teiste rahvapillide lugusid on rohkesti talle ERAs ja ETMMis. Paraku nõuavad need materjalid tõsist allikakriitilist analüüsi, kuna tihtilugu segunevad neis autentsed üleskirjutused ja koguja enda rahvapärases stiilis muusikaline omalooming.

Igas maakohas leidis kohalikke külameestest viuldajaid, keda ümbruskonnas tunti ja austati, kuid paraku pole nad Virumaal folkloorikogujate vaatevälja jäänud ja trükiste jm väljaannete kaudu nii tuntuks saanud kui Pärnumaa või

*Foto 9. Pillimees Ruuben Kesler mängib viiulit. Jõhvi khk, Vasavere k.
Foto: Parikas 1938. ETMM foto, ERA fotokogus 852.*

mõne teise piirkonna viiuldajad. Viiulit on mänginud, isegi üheaegselt koos suupilliga, korduvalt mainitud Ruuben Kesler Jõhvi kihelkonna Vasavere külast. Kuna tema esituses heliplaadistati just vile- ja põsepillimängu, siis ongi ta kuulsaks saanud nimelt nende pillidega. Toredaid *labajalavaltse* on kogujatele mänginud 1913. aastal viiuldaja Grooman (eesnimi teadmata, 75–80 a) Kadrina kihelkonna Imastu külas (avaldatud lugusid vt Tampere 1975: 152–153). Oma “Arju torupilli” nimelise tantsuviisi õppinud ta otse ühelt Väike-Maarja torupillimehelt.

Mollpill. Virumaalt on andmeid *mollpilli* (ka *mollipill*) kohta pea igast kihelkonnast. Mollpill on 1829. aastal loodud rootsi päritolu muusikariistpsalmodikon, mida soovitati luterliku kirikulaulu õpetamiseks ja toetamiseks orelita palvemajades ja koolimajades.

Mollpill on pika kitsa kõlakastiga muusikariist, mis väliselt meenutab küna – moldi, sellest ka nimetus moll(i)pill. Pillil on peal tavaliselt üks soolest pillikeel (harva ka 2–3 keelt), selle all asub pügalatega näppelaud, pilli mängitakse poognaga. Rangelt võttes pole mollpill kuigi vana eesti muusikariist, kuid kuna ta oli väga tihedalt seotud eeskätt talupoegliku koduse vaimuliku musitseerimisega ja pillegi tehti ise, siis on Eestis seda pilli traditsiooniliselt vaadeldud koos rahvapillidega (Tõnurist 1996a: 127, 135). Mõnikord on moll-

pilli rahva seas kutsutud *laulukandleks* (nt Kadrinas) või ka harmoonikaks. Simunas Rakke koolis nimetanud õpetaja (aastad 1861–1881) Jüri Brehn laulu õpetamisel kasutatavat pilli *harmoneeriks*, õpilased aga mollpilliks (Rannap 1972: 86).

Mollpilli aktiivsema kasutamise aeg jääb enamasti 19. sajandi teise poolde, üksikjuhtudel mängiti seda hiljemgi. Veel vahetult enne Esimest maailmasõda mänginud just *mollpillil* laupäevaõhtuti sirelite keskel oma *pikkalised jumalasõna laulud* Haljas Esku kiriku kellamees, kes osanud ka viiulit ja harmooniumi mängida ning tundnud nooti (autori üleskirjutus Karl Väinsalult (77 a) Altja külas 1973). Ilmselt just see mollpill, mis kannab aastaarvu 1867, on juhtumisi säilinud ning hoiul Virumaa Muuseumi kogudes ja sellel on pilli otstarbele sobiv kirigi peal: "*Laulage kauniste mängides, Issandale ommas süddames.*"

Laupäeviti mänginud kodus oma mollpilli ja laulnud ise koraale kaasa Peterburi kubermangus Ljolino eesti asunduses käesoleva ülevaate autori vana-vanaisa Kristjan Malt, kes oli sinna välja rännanud 1883. aastal Vaivara mailt.

Mollpillil koraalide mängimist on harrastanud ka Vaivara Peeterristi vanas kabelis koos käinud vennastekoguduse üksikud liikmed, kuid pole teada, kas seda just kabelis palvetunnis tehti või mängiti ainult kodus (jutustaja mollpillimängijast isa olnud pärit Soldinost, vt <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Vaivara&id=329>).

Muudest keelpillidest võeti 19. sajandi lõpupoolel ja/või 20. sajandi algupoolel kasutusele kitarrid (*kitarre*) ja mandoliinid (sh mandoolad).

Pärast Esimest maailmasõda mänginud Altja külas, samuti Vösul ja Vergis, kahest viiulist, *kitarrest* ja mandoolast koosnenud ansambel (autori üleskirjutus 1973. a Altja külas). Palju keerulisema koosseisuga oli nt Simunas Haridusseltsi Muusikaringi tantsuorkestri koosseis: kaks kitarr, kaks viiulit, mandoliin, kaks *truba*, tšello, kontrabass, ksülofon ja trumm.

IV Lõõtspill

Lõõtspilli (*lõõtspill*, *loets*, *kortspill*, *harmoonika*, *ärmuanikas*, *karmoška* jms) levik algas Virumaal, nagu mujalgi Eestis, 19. sajandi teisel poolel, eriti aga 1880.–1890. aastail. See uus moepill leidis talurahva seas kiiresti suure poolehoidu, kuna sobis oma valju ja mahlaka kõlaga eriti hästi tantsupilliks, mis kostis hästi üle peomelu. Lõõtspill sai peagi tõelise rahvapilli tähenduse.

Tavaliselt kasutati ostupille, enamasti Lääne-Euroopast, kuid liikus ka Venemaalt pärit karmoškaid. Kodust lõõtspillitegemist, erinevalt muudest pillidest, harrastati külas palju vähem ja juhuslikumalt, sest uue keerulise

Foto 10. Heinrich Kasemets „vene garmoškaga”. Simuna khk, Raja k.
Mart Jallai foto, 1978. ERA, Foto 12272.

ehitusega lõõtspilli tegemine nõudis mitmeid eri oskusi, mida lõõtspilli moodituleku algaegadel tuli alles omandama hakata. Tavaliselt osteti kahe- ja kolmerealisi lõõtspille. Mõnel pillil olnud ka kaks kellukest juures. Võib siiski eeldada, et vanasti tunti mõnel määral ka lihtsamaid ja algelisemaid üherealisi lõõtspille. Näib, et Virumaal kasutati ja kasutatakse tänini kõiki kättesaadavaid lõõtspillitüüpe ja mingist erilisest, ainult Virumaale omasest lõõtspillist, nagu võrokeste Teppo-pilli puhul, ei saa rääkida. Väärib märkimist, et teenekas virulasest lõõtspillimängija Taavi Teinbas pole juhtinud oma lõõtspilliraamatus mingit tähelepanu Virumaa eripärale (Teinbas 1994). Ilmselt väljendus lõõtspilli eripära Virumaal siis pigem repertuaari tasandil.

Esimese maailmasõja aegu võis hea lõõtspill maksta 15 rubla või enamgi. Igas ümbruskonnas kujunesid ajapikku oma tunnustatud lõõtspillimängijad, kes mängisid mitmesugustel külaüritustel, eriti aga pulmades, talgutel ja simmanitel. Kujunes välja omaloomingulise muusika tegemine ja ka meeste laulmine lõõtspilli saatel. On teateid, et lõõtspilli mängitud tavaliselt üksinda, kuid mõnikord kasutati seda väikestes külaansamblites koos viiuli ja kandle-simliga, vahel lisati veel triangel. Omamoodi hea näide sellest, kuidas hinnati lõõtspilli, mis seostus külaintelligentsi silmis ennekõike külameeste bravuuritseva lõbutsemisega *simmanil-särul*, ning peenemaks peetava haridusseltsi tantsuõhtu orkestriga, on säilinud Viru-Nigulast. Pada kooli õpetaja (aastad 1909–1918) Kaarel Kruusimägi kirjutas oma mälestustes Viru-Nigula Haridusseltsi tegevusest ja seltsi korraldatud eeskavaga pidudest: *Piletite hinnad olivad I pl. 50 kop., II pl. 35 ja III seisuplats 25 kop. Tantsu ajaks olid eri piletid 25-35 kop. Selle järele, kas mängis tantsuks harilik "lõõtsmoonik" või siis puhkpilliorkester* (ETMM Mo 226, sü 9, lk 1).

Enne Teist maailmasõda hakkasid Virumaal moodi tulema bajaanid ja akordionid, mis mõnikord toodi Rootsist, eriti rannakülades. Tänapäeval on akordion kogu Eestis peamine harrastusmuusikute pill.

Foto 11. Pillimehed (Heinrich Masing pojaga) Kadrina khk, Kõrgemäe k jaaniõhtul.
Mall Proodeli foto, 1969. ERA, Foto 8833.

Virumaal traditsiooniliselt kasutatud muusikariistade ülevaate võiks lõpetada väljavõttega Haljas üleskirjutatud regilaulust “Kündja põgeneb”. Laulus kirjeldatakse ülemeelikut rõõmupidu, mida põgeneja näeb metsa veerel. Kuna mujalt pole seda regilaulumotiivi Eestis fikseeritud, siis tunduvad need värsid Virumaal sündinud olevat:

*Siis nägin vainul tantsuparved,
metsa ääre mängutropid.
Sial oli viisi viiuliida,
sial oli kaks kannelida,
tosin toista torupilli,
enam muida musikanti.
(Vana kannel VI: 1, 1989: 371.)*

Arhiivilühendid

Ajaloo Instituudis (AI):

AI ET – endise Ajalooinstituudi etnograafia sektori käsikirjaline etnograafiliste teadete kogu, mis asub nüüd Eesti Rahva Muuseumis

Eesti Keele Instituudis (EKI):

ES KT – Emakeele Seltsi korrespondentide tekstid

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA):

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKRK – Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

RKM, Mgn – Riikliku Kirjandusmuuseumi magnetofonilintide kogu

Eesti Rahva Muuseumis (ERM):

ERM A – Eesti Rahva Muuseumi arhiiv

ERM EA – ERMi etnograafilise arhiivi käsikirjade kogu

ERM KV – ERMi korrespondentide vastused

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis (ETMM):

ETMM Mo – Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi muusikaosakonna kogu

ETMM M – Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi muusika kogu

Pulst – Pulst, August. *Mälestusi muusika alalt*. Käsikiri Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis, 1960. aastad. M 234: 1.

Virumaa Muuseumis (VM, SA Virumaa Muuseumid koosseisus asuva endise Virumaa Muuseumi kogu):

VM E – Virumaa Muuseumi etnograafiline kogu

Kirjandus

Ariste, Erna 1934. Lokulaud. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat VIII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 1–27.

Eesti rahvalaulud I = Eisen, Matthias Johann & Krohn, Kaarle & Alava, Vihtori & Kallas, Oskar & Anderson, Walter & Grünthal-Ridala, Villem (toim) 1926. *Eesti rahvalaulud. Esimene köide: dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest = Estonum Carmina popularia. Volumen primum : ex d:ris Jacobi Hurt aliorumque thesauris*. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused 21. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Eisen, Matthias Johann 1925. Karjane. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat I*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 9–34.

Haas, Ain 2016. Rahvapillipärandi säilitamine Eestis ja välismaal. *Mäetagused* 63. Hüperajakiri. Tartu, lk 89–128 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr637haas.pdf> – 2. veebruar 2017, doi: 10.7592/MT2016.63.haas).

Haasma, Urvi 1986 = Khaasma U. Estonskie naigryshi na koz'em roge. Riutitel, Ingrid (koost). *Muzyka v obriadakh i trudovoi deiatel'nosti finno-ugrov*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 70–100.

Jaago, Cätlin 2011. *Eesti parmupill*. Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Kirme, Kaalu 1986. *Eesti sõled*. Tallinn: Kunst.

Kõiva, Mare 1992. Loitsud ja rahvaarstid. Rüütel, Ingrid (koost, toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: AS Infotrükk, lk 117–131.

Lahemaa lugusid = Must, Mari (koost) 1989. *Lahemaa lugusid*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Leisiö, Timo & Tainio, Juha 1988. “Pisti pillit säkkihinsä”. *Ajatuksia säkkipillistä Suomenlahden rantamailla*. Arkki 13. Tampere: Tampereen yliopisto, kansanperinteen laitos.

Loorits, Oskar 2001. *Endis-Eesti elu-olu IV. Lugemispalu karjakasvataja elust*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Loorits, Oskar 2004. *Endis-Eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Olearius, Adam 1996. *Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta, mis toimunud Holsteini saatkonna lähetamisel Vene tsaari ja Pärsia kuninga juurde...* Saksa keelest tõlkinud, kujundanud ja eessõna: Ivar Leimus. Tallinn: Olion.

Pulst, August. *Mälestusi muusika alalt*. Käsikiri Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis, 1960. aastad. M 234: 1.

Rannap, Heino 1972. *Muusika eesti perekonnas ja rahvakoolis*. Tallinn: Eesti Raamat.

Regilaulik = Tedre, Ülo & Tormis, Veljo (koost) 1975. *Regilaulik*. Tallinn: Eesti Raamat.

Rüütel, Ingrid 1992. “Ei saa tõusta toonelasta...” Rahvalaul ja -muusika Ida-Virumaal 20. sajandi alguses. Rüütel, Ingrid (koost). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: AS Infotrükk, lk 207–258.

Suits, Juhan 2004. *Eesti sikusarvede ehitus ja heliread*. Diplomitöö. Käsikiri. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia, Rahvamuusika õppetool.

Tampere, Herbert 1975. *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud*. Tallinn: Eesti Raamat.

Teinbas, Taavi 1994. *Lõõtspillidest, lõõtspillimängust ja -mängijatest*. Tallinn: Eesti Rahvakultuuri Arenduskeskus.

Tõnurist, Igor 1985. Eesti ja Pihkvamaa etnomuusikalised suhted. (Rahvapillid). *Ema-keele Seltsi aastaraamat* 31, Tallinn: Eesti Raamat, lk 98–107.

Tõnurist, Igor 1996a. Mollpill Eestis. Tõnurist, Igor. *Pillid ja pillimäng eesti külaelus*. Scripta ethnologica I. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 127–137.

Tõnurist, Igor 1996b. Parmupill Eestis. Tõnurist, Igor. *Pillid ja pillimäng eesti külaelus*. Scripta ethnologica I. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 114–126.

Tõnurist 1996c = Tõnurist, Igor. *Pillid ja pillimäng eesti külaelus*. Scripta ethnologica I. Ajaloo Instituut. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Tõnurist, Igor 2004. Setu sarvepilli lugu. *Setumaa kogumik* 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn: Ajaloo Instituut & MTÜ Arheoloogiakeskus, lk 81–93.

Tõnurist, Igor 2007. Eesti idiofonid – traditsioon ja “juhuslikkus”. Kõiva, Mare (koost). *Paar sammukest*. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat XXIII (2006). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 273–324.

Vana Kannel VI:1 = Laugaste, Eduard (koost) 1989. *Vana kannel VI:1. Haljala regilaulud*. Monumenta Estoniae antiquae. Tallinn: Eesti Raamat.

Vana Kannel VIII = Kokamägi, Hilja & Tedre, Ülo & Tuvi, Edna (koost) 1999. *Vana kannel VIII. Jõhvi ja Iisaku regilaulud*. Monumenta Estoniae antiquae. Tartu: Eesti Keele Instituut.

Viires, Ants 1959. Chr. H. Schlegeli “Reisen in mehrere Russische gouvernements” etnograafilise allikana. *Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 249–274.

Viires, Ants 2003. Pillid ja pillimäng rahva keeles ja meeles. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 362–365.

Summary

Folk instruments in Virumaa

Igor Tõnurist

Keywords: aerophones, chordophones, folk instruments, idiophones, Iisaku *poluvertsiks*, membranophones, Virumaa

The article gives an overview of the traditional musical instruments and sound making devices of Estonian peasants in historical Virumaa, as well as their usage on the basis of data collected mainly in the 19th–20th centuries.

Folk instrument playing culture in Virumaa region is part of the common north-Estonian folk music area, which covers Harju, Järva, and Viru counties. Undoubtedly, the idiosyncrasy of folk music in this area has mainly been shaped by the northern Estonian *regilaul* (runosong); yet, the relatively similar choice of traditional musical instruments is also characteristic. Local peculiarities of Virumaa stand out only in the case of a few phenomena, such as *piibar* (a flute-like whistle made of willow bark) and names for the newer type of psaltery (*simmel/tsimmel/simbel*). In the choice of instruments, their names, and repertoire the so-called Iisaku *poluvertsiks*’ (Lutheran Russians) local folk instrument playing tradition can be distinguished, which mixes Russian and Estonian phenomena (incl., e.g., names of instruments: psaltery – *kusli*, jew’s harp – *vargan*, willow whistle – *dutka*, drum – *puuben*). Russian villages on the northern coast of Lake Peipus and along the Narva River had their own explicit ethnic playing tradition. The northern coast of Virumaa had some common features also with Finnish folk instrument and folk dance traditions (influence in the repertoire of dance music, violin-playing, etc.), while at the lower course of the Narva River contacts occurred with local Izhorian herdsmen and their instruments (e.g. large herdsman’s trumpet *truba*).

Folk music instruments in Virumaa can be divided by their sound-making mode into wind instruments (e.g. clarinet-type and trumpet-type aerophones), string instruments (chordophones), idiophones, and membranophones.

The article approaches folk instruments in Virumaa on the basis of their main building indicators as well as spheres of usage, and their mentions in oral folklore.

Virumaa kalendritavad ja nende piirkondlik omapära¹

Mall Hiimäe

Teesid: Rahvakalendri aluseks on ajaarvamine ning sellega seotud uskumuste ja kommete kogum, mis vastavuses looduse rütmidega on välja kasvanud lähtuvalt põhielatusaladest. Tavandis on oluline koht eri tähtpäevade juurde kuuluval ennetaval maagial eriti seoses suuremate töösüklite (nt lõikusaeg, kalapüügihooaeg) alustamise ja lõpetamisega, aga ka keeldudel ja soovitustel seoses koduste toimetustega. Pikaajaseks välja kujunenud kalendaariumi tähendussisus on koha leidnud nii pereliikmeid kui ka suuremaid kooskondi hõlmavad ühistegevused: ohverdamistoimingud, meelelahutuslikud kooskäimised jne.

Artiklis toon esile Virumaa kalendrikombestiku seoseid põhielatusaladega avalikus ja privaatsfääris ning püüan välja selgitada kultuurisuhteid (soome, vene, vadja-isuri), pidades silmas nende olemevust rahvastiku konfessionaalsest kuuluvusest. Eeldan, et sotsiaalmajanduslikud olud ning kultuurikontaktid on Virumaa regionaalsete erijoonte kujundamisel kõige olulisemad mõjurid.

Märksõnad: elatusalad, funktsioonimuutused, integratsioon, konfessioonikuu-luvus, kultuurisuhted, maagia, Virumaa

Vaimse kultuuri osana on rahvakalendri käitumisjuhised oma hoiakutelt konservatiivsed: püüti juhendada esivanemate põlvest põlve edasi antud tõekspidamistest. Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis hõlmab see aines ajajärku alates 1880. aastatest, informantide mälu arvesse võttes ning trükiste (nt Eesti rahvakalender I–VIII) abil saab võimalikuks vaadata ka kaugemas minevikku.

Läbi aastasadade on Virumaa läänepoolse osa Pandivere kõrgustiku kultuurimaistu põllumajanduspiirkonna (Kadrina, Rakvere, Väike-Maarja, ka Viru-Jaagupi khk) 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguskümnendite töödekalendris kõige olulisemal kohal olnud põlluharimine koos karjakasvatusega. Teisalt on idapoolse osa suured Alutaguse metsamassiivid (Vaivara, Jõhvi, Lüganuse, Iisaku khk) soodustanud väga vanade elatise hankimise viiside – küttimise ja koriluse – kauast püsimist, ning Soome lahe ja Peipsi järve rannikuala elanik-

konnale on elatist andnud kalapüük. Tänu majandustegevuse mitmekülsusele on ka rahvakalendri tavand värvikam.

Oma geopoliitilise asukoha poolest on Virumaal ilmseid ühisjooni põliste kultuurikontaktide näol teiste läänemeresoome hõimudega, nt põliste vadjalastega, ning alates peamiselt 16. sajandist siia, eriti Peipsi äärde elama asunud venelastega Iisaku ja Vaivara kihelkonna piires. Soomepoolseid mõjustusi ilmneb põhjarannikul Kadrina, Haljala, Viru-Nigula, Lüganuse ja Vaivara kihelkonna külates. Vaivara kihelkonna kirdeossa ning Narvatagusele asus soomlasi 17. sajandil, lisandus ka vadja ning isuri algupäraga, osalt venestunud asukaid. Muinasskandinaavia maaviiljeluskultuuri mõju ulatub Jõhvi kihelkonda, täpsemalt: Pärnu–Narva liinini, hõlmates ka Iisaku ja Vaivara kihelkonna põhjapoolset osa.

Omapäraseid ja unikaalseidki kombestikunüansse on kujunenud erineva usukuuluvuse pinnal. Ristiusk konkretiseeris muistseid aastajaotustähiseid kanoniseeritud pühakutähtpäevadega, ent see protsess oli aeglane. Rudolf Põldmäe (1940: 1) kirjutab: “XVI saj. lõpul oli hooletussejätud eestlane väga lähedal täielikule võõrdumisele ristiusust. Endiselt austati pühi hiisi, puid, mägesid, kive, allikaid ja ohvriaedu. Kuna katoliku kirik oli teadlikult püüdnud endistesse pühapaikadesse asutada kabeleid, püstitada riste, sambaid, pühakute kujusid jne, et neile üle kanda rahva usulisi sümpaatiid, siis püsis ka Rootsi ajal katoliiklike mälestusjäänuste austamine. Hulgaliselt käidi koos hävitatud kabelite varemeil, viidi sinna ohvreid ja palvetati. Üheks seesuguseks ohvrikohaks Põhja-Eestis oli näiteks Maarja kabeli vare Viru-Nigula khk.” Protestantliku kiriku organisatsioonide kujunemisega Põhja-Eestis 17. sajandil taandus ka katoliku pühakute kultus. Rahvakalendris püsikohta leidmata olid paljud pühakutähtpäevad rahvaluulekogumise algaegadeks oma tähenduse juba minetanud. Kirikute püüdlused oma mõjuvõimu tugevdada leiavad kajastumist kurtmistes rahva ebausuliste kooskäimiste kohta. Jõhvi pastor on oma 1652. aasta ettekandes võrrelnud rahvakogunemisi Kuremäe Lähtepea kabeli juurde rukkimaarjapäeval, 15. augustil samasuguste ebausuteenistustega Viru-Nigula lähistel Maarja kabeli juures heinamaarjapäeval, 2. juulil. Kreekakatoliku kabelist Kuremäel leidub teateid 1608. aastast, veneõigeusu nunnaklooster asutati siia 1892. aastal, suurpühaks taas rukkimaarjapäev (Jumalaema uinumise püha 15. (28.) august, rahvapäraselt *bogoroditsa* ja *kuremäepäev*).²

Virumaa kaguosas Peipsimaal on segaasustusega külates toimunud ajapikku nii elanikkonna eestistumist kui venestumist (vt Moora 1964: 36–89). Huvitavaid regionaalseid erijooni võib siinses rahvakalendri tavandis täheldada seoses veneõigeusku elanike siirdumisega luteri usku ning üleminekuga vene keelelt eesti keelele. Nn pooleusuliste – poluvernikeute e poluvertsikute³ kohta

on O. W. Masing kirjutanud juba 1821. aasta 12. jaanuari *Marahva Näddala-Lehes* (nr 2, lk 11): “Tarto ja Narwa wahhel, sure Peterpurri tee äeres, on Isako kirrik, mis Jõhwi kirriko kabbel on, kuhhu õpetaja kolme nädala taggant jutlust tulleb piddama. Selle weikese kihhelkonna rahwas on muist Poolwernikud, se on makele: poleusso rahwas. Nemmad on kül meie usku, agga käivad wenne ridis; rägiwad kangeste ma-, ja parremaste wenne keelt; kannawad ka ristikessi kaelas, löwad nenda, kuida wennelaesedki, risti enneste ette, ja kui wenne kirrikusse juhtuwad: siis seal pühhade kujude ette küünlaid pannewad, ja nende ette kummardawad. Sellepärrast, et nemmad nenda kahhe wahhe peäl, neid Poolwernikuks, ehk poleusso rahvaks kutsutakse.” Samasugust ebamäärase halduse ja usukuuluvusega rahvast võib leida ka Tudulinna, Rannapungerja ning Kauksi mail, lisab O. W. Masing.

Virumaa talupojakultuuri esindavas rahvakalendris kuuluvad 19. sajandi lõpu- ja 20. sajandi alguskümnenditel Eesti Rahvaluule Arhiivi andmete järgi kõige olulisemate tähtpäevade hulka tõnisepäev (17. jaanuar), küünlapäev (2. veebruar), vastlapäev, paastumaarjapäev (25. märts), lihavõtted, jüripäev (23. aprill), jaanipäev (24. juuni), mihklipäev (29. september), mardipäev (10. november), kadripäev (25. november) ning aastavahetus jõulupühade (25.–27. detsember), uusaasta (1. jaanuar) ja kolmekuningapäevaga (6. jaanuar). Regionaalsete, enamasti vastastikuste kultuurimõjustuste tulemusel kujunenud erijoonte poolest väärib esiletoomist kolmekuningapäeva, paastu-, heina- ja rukkimaarjapäeva, jüripäeva, hingedeaja, kadripäeva ning tabanipäeva (26. detsember)⁴ kombestik.

Vene õigeusu kirik tähistab pühi vana (Juliuse) kalendri järgi ega tunnista üleminekut uuele (Gregoriuse) kalendrile. Ka on mitmed eesti rahvakalendris populaarsed tähtpäevad, nagu tõnisepäev, mihklipäev, mardipäev ja kadripäev, õigeusule orienteeritud kogukonnale võõrad või vähetuntud. Venepärane on külapühade pidamine kiriku- või kabelipühaku mälestuspäeval suguvõsa kooskäimise, vastastikuste kostitamiste ja meelelahutusega, mis kestavad enam kui ühe päeva. Nt Remnikus on külapühaks jüripäev (23. aprill / 6. mai), Agusalus kevadine nigulapäev (9./22. mai), Vasknarvas ning Skamja k teispool Narva jõge eelijapäev e *ilja* (20. juuli / 2. august), Smolnitsa k *makavei* (1./14. august)⁵, Kuremäel *uspensk* (15./28. august), Alajõel *bogoroditsa* (Neitsi Maarja sünnipüha, 8./21. september), Uuskülas *pokrov* (1./14. oktoober)⁶, Karoli ja Kuru k *midrusk* (26. oktoober)⁷, Katasel kaasani maarjapäev e *kasansk* (22. oktoober / 4. november)⁸, Jaama k talvine nigulapäev (6./19. detsember), Karjamaa e Vögana k Kristuse sünnipüha (25. detsember / 7. jaanuar). Õigeusu kiriku seos elatusaladega on üldse tugevam kui see on evangeelse luteriusu kiriku sätetes.

Järgnevas keskendun olulisematele kalendritavandi teemavaldkondadele ning toon esile Virumaa kohalikke eriarenguid.

Aastajaotustähised

Aasta liigendamise süsteemidest on esile tuua enam kui üks. Päikesekalendris on silmaganähtavaks orientiiriks päikese asend taevavõlvil: kõige kõrgema päikeseseisu tähiseks sai jaanipäev, kõige madalamat seisu märgivad jõulud. Maaviljelus sai põhimiseks elatusalaks I aastatuhandel m.a.j, siitpeale võime arvestada majandusaasta jaotusega aktiivseks ehk suvepooleks ja passiivseks ehk talvepooleks. Üleminekukohta märgivad vastavalt jüripäev ja mihklipäev, mõlemad on juurutanud baltisaksa mõisnikud seoses töölepingute sõlmimisega talurahva seas. Aasta suvepool on niisiis pikem kui talvepool: *Rahvas loeb praegu töö tarvis aega isemoodi – suvi 23 nädalat, talv 29 nädalat. Suvi jüripäevast mihklipäevani* (Haljala, 1917). Pööripäevad jagavad tsiviilkalendri aasta neljaks veerandiks, ent rahvakalendris pakuvad veerandaasta tähistena neile tugevat konkurentsi paastumaarjapäev, jaanipäev, mihklipäev ja jõulud. Seoses 1. jaanuari kehtestamisega aasta alguse päevaks 1691. aastal kujunesid eeldused ennetava maagiaga seotud jõulukombestiku kandumiseks vana-aasta õhtule.

Aastajaotuses leidub jälgi veel koguni ristiusueelsest ajast, aluseks talve keskpäika märkiv talihari (14. jaanuar), põllutööde alguse tähis künnipäev (14. aprill), taliharja suvepoolne vastasdaatum ja rukkikesa künni tähis karusepäev (13. juuli), ning taimevegetatsiooni lõppemist märkiv kolletuspäev (14. oktoober). Taliharja tähendus kandus Põhja-Eestis tõnisepäevale: *Tõnisepäev on talve harja päev* (Simuna); *Tõnis murrab talve seljaluu katki, see on: pool talve on siis mööda* (Vaivara). Virumaal on sellesisuliste vanasõnade kirjapanekuid rohkem lääne- kui idapoolsetest kihelkondadest pärit rahvaluulekorjandustes, Lõuna-Eestis on talve poolitajaks küünlapäev. Künnipäevaga seonduvad traditsioonid kandusid rahvaluulekogumise algusaegadel jüripäevale, karusepäeva pole Virumaal nähtavasti tuntudki ning kolletuspäeva tundmine on pigem oletuslik.

Sügisese lehelangusega algav üleminek talvele toob endaga hingedeaja mõiste, kuid Virumaal see aastajaotusega ei seostu. Küll aga on kalendrilise määratluse saanud põhjarannikul Kadrina, Haljala, Viru-Nigula ja ka Lüganuse khk ajalõik “üheksa päeva enne marti”, mis kannab jaguaja nimetust. *Jägu ajad on 9 päeva enne mardipäeva, 1. novembrist 9. novembrini. Sel ajal on Aljalas alati vagane, mitte tuule lehku. Vali sügisene loodetuul akab pärast jägu aega idapõhjast puhuma* (Haljala, 1917). Kujutus jaguajast on ühine soomlastega, oluliseks on peetud ilmavaatlust eelolevaks talveks ja Kadrina khk Eru k isegi suveks. Mida rohkem ida poole, seda enam on teadmised jaguajast tuhmunud, nt Viru-Nigula khk Lahe k: *Jägu aeg oli ilmade muudu aeg, sügisepoole ikka oli* (1930). Lüganuse khk Rõusa k anti jaguaja kohta seletus, et *untidele anneti*

siis üks kord aastas jagu, ülevalt anneti (1931). Tegelikult võib jaguaja mõiste olla välja kasvanud kuukalendri ja päikesekalendri ühitamise vajadusest.

Nädal ja nädalapäevad

Nii nagu kuude (lunatsioonide) arvestus, lähtub ka nädalate arvestus kuu-kalendrist. Aastaring või osa sellest loendati kalendripühade kaupa, öeldes, mitu nädalat nende vahele jääb:

Vanal eestlastel, kui veel tähtraamatud puudusid, lugesid aega nädalate kaupa päheõpitud kalendri näol. Meie pool oli pidepunktiks küünlapäev. Küünlapäevast loeti seitse maarjapäeva, 25. märts, maarjapäevast neli jüripäeva, 23. apr., jüripäevast üheksa jaanipäeva, 24. juuni, jaanipäevast seitse lauritsapäeva, 10. aug., lauritsapäevast seitse mihhklipäeva, 29. sept., mihhklipäevast kuus marti, 10. nov. mardipäevast kaks kadripäeva, 25. nov., kadripäevast neli jõulu, 24. dets., jõulust kuus küünlapäeva. Ja oligi ring täis aasta 52 nädalat. (Haljala khk, Läsna k, 1982)

Lugunädalate variante on palju, loend võib alata nt mihhklipäevast, ning just küünlapäevast alustatavates loendites võidakse kasutada tagurpidijärjestust ning kujundlikke tunnussõnu:

Nii oli küünlapäevast nädalaid: “Kümme kündi, üksteist jürgi, üheksa härjaörina, kaheksa karjalasku, seitse siusse ja kolm kukevõtme.” – Kolme nädala pärast, s.o madisepäeval pidi siis kukk juba võtme kätte saama, nii et ta võis väljas käia. Temale järgnesid seitsme nädala pärast sead ja kaheksa nädala pärast kariloomad. (Rakvere khk, Mõdriku k, 1970)

Tava lapse sündimise nädalapäeva järgi tema tulevikku ette arvata ei tuleks tõsiselt võtta. Nimelt määrab siin sõnavaliku algriim. Väike-Maarja khk Porku-nist kirja pandud tekstis ennustati: *Kes esmaspäeval on sündinud, see on edev, teisipäeval – tegev, kolmapäeval – kade, neljapäeval – ninakas, reedel – rikas, pühapäeval – püüdlik* (1935). Samahästi võib kesknädalal sündinust saada kena, neljapäeval sündinust nobe või näljane, reedel – riiakas, laupäeval – laisk inimene.

Märksa asjalikum on nädala toidukordade arvestus: *Vanasti on olnud kindlad söögid igal päeval. Esmaspäeval kartulisupp, teisipäeval hernesupp, kolmapäeval tangupuder, neljapäeval kapsasupp, reedel kiisel, laupäeval kartulipudru, pühapäeval kapsasupp* (Simuna, 1939). Toitude järjekorrast peeti rohkem kinni talvel. Kolmapäev ja laupäev olid kindlalt pudrupäevad ning neljapäev ja pühapäev lihaga keedetud kapsasupi päevad.

Ühtlustatud tsiviilkalendris kuufaasid enam nädalapäevadega seotud ei ole, kuid osa väga vanu kuukalendrist lähtunud usundilisi kujutelmi näib olevat tänini püsinud. Nädalapäevade seas on esmaspäeva peetud tööde alustamiseks sobimatuks. Simuna khk Paasverest on kirja pandud kinnitus, et isegi parun Schilling sellest käitumisjuhise kinni pidas. Hoiduda tuli uude kohta kolimisest, reisileminekust, laevaga merele sõitmisest, kaubalepete sõlmimisest, ka ei tohtinud esmaspäeval raha käest ära anda. Nädala alguspäeva peeti teiste nädalapäevadega võrreldes õnnetuks päevaks.

Nädala teist päeva on soositud kui paarisarvulist päeva. Tööde alustamiseks on teisipäev sobiv. Õeldi, et kui paarispäeval herneid külvata, kasvavad paaris kaunad, Ranna-Virumaal eelistati kalale minna nimelt paarispäevadel. Kolmapäev nii hea mainega pole, seda on veel 19. sajandil loetud halvaks päevaks.

Neljapäev on olnud vägagi oluline, selle pühitsemist peeti kaua aega tähtsamaks kui pühapäeva pühitsemist. Üldine oli koduste tubaste tööde keeld, selle asemel aeti juttu, mindi ka teistesse peredesse aega veetma. Iisaku khk eestistunud külades käisid tüdrukud *suprekal* (vn *супрядки*) – ühistel käsitööõhtutel. Ka kodudes oli teenijatüdrukutel luba enda tarbeks käsitööd teha. Kadrina, Rakvere ja Jõhvi teadetes on neljapäeva nimetatud kosjaskäimise päevaks. See päev sobis maagilisteks toiminguteks, nt varandusevedaja (pisuhänna e tondi) tegemiseks. Kadrina kihelkonnas on mainitud ka ohverdamist hiies. Veel 1984. aastal viis Viru-Jaagupi khk 82aastane naine neljapäeva seosesse kuufaasiga: *Saunavihad tuleb teha jaanieelsel vanakuu neljapäeval, muidu hakkab nakk sügelema, kui viheldi.*

Reede on õnnetu päeva maine pooldest kõrvutatav esmaspäevaga, ka keelud on samad. Puhuti on oluliseks peetud kuufaasi, nimelt kas vana või noore kuu reedet (teateid on Haljala, Rakvere ja Jõhvi khk).

Laupäeva on üksmeelselt peetud kõige sobivamaks aeganõudvate tööde alustamise päevaks. Usuti, et töö läheb siis ladusalt ning jõuab kiiresti lõpule. Rakvere khk ja Narva pärimusteadete järgi pidi laupäevane vihmasadu pühapäeval jätkuma. Laupäeva öösel vastu pühapäeva nähtud unenägu pidi täide minema (Kadrina, Väike-Maarja, Rakvere khk). Kui jüripäev 20. sajandil oma sotsiaalse tähenduse minetas, hakati karja välja laskma seda enam laupäeval kui kõige õnnekamal päeval.

Sellest kombest me pidasime veel kolhoosis kinni ja ikka lasksime tingimata laupäeval loomad välja. Sie pidi hea päev olema. Meil oli vahepeal selline ülemus, ajas peale, et pühapäeval karja välja saata. Üks lüpsja ütles talle kohe, et küll sa näed, õnnetus tuleb. – Oh, mis seal tulla saab! See on vana ebausk! – Ja üks lehm ometi hüppas üle aia ja murdis jala. (Viru-Jaagupi, 1984)

Pühapäeva pühitsemine kujunes reegliks alles 19. sajandil kiriku abiga. Lüganuse khk on pühapäevase töötegemise karistusest mitmeid hoiatusjutte:

Pühapäivä pühitsetakse Lügänüse kihelkonnas ualega. Kes pühapäiv tüöd julgeb tehä, sedä saab Jumal ise nuhtlema. Ka kõige kiiremal eina aal ei tõhi keägi einäle mennä, sest nie einäköksi, midä pühapäiv kokku pannase, muudab Jumal kivis. (1888)

Nii pühakupäevade töökeelde, pühapäeva pühitsemise nõuet kui uskumusi nädalapäevade erineva kvaliteedi kohta on Peipsi põhjaranniku vene külades tõsisemalt võetud kui Virumaal keskmiselt.

Näide ööpäeva rahvapärase liigenduse kohta ajast enne kella kasutuselevõttu on pärit Haljala khk:

1. Südaöökoht. 2. Pääle keskööd ("kolm koitu enne sea sõitu"). 3. Koidu otsas, koit väljas. 4. Pääva tõusu ajal. 5. Vara ommiku. 6. Enne keskomikut. 7. Keskommiku. 8. Pääle keskommikut. 9. Pääv "noores lõunas". 10. Lõuna eel. 11. Lõuna ajal. 13. Pääle lõunat, keskõhta eel. 14. Keskõhta ajal. 15. Pääle keskõhtat, pääva veeru eeli. 16. Pääva veeru ajal. 17. Eha-valge otsas. 18. Enne keskööd. (1917)

Looduse- ja ilmavaatlus

Tähtpäevade juurde kuuluva loodusevaatlusega saadud pikaajaline kogemus on vormunud rahvatarkuseks, mida kujundkõnes, enamasti vanasõnade kujul põlvest põlve kasutatakse. Aastaajaliste muutuste toimumist tähele pannes hinnatakse neid kalendritähtpäevade toel varaseks või hiliseks, vastavalt tehakse otsustusi tööjärje, vilja- ning karjakasvu ja edaspidiste ilmade kohta.

Päevade pikenemist märgib ütlus: kolmekuningapäevast peale on päev juba kukesammu võrra pikem. Iisaku kihelkonnast kirja pandud vanasõnas on tähtsena ka tõnisepäev: siitpeale on päev ahjukütmise jagu pikem. Talvekeskme tähtsena on tõnisepäev Virumaal üldse hästi tuntud (algab teine pool talve ja karu keerab koost teise külje). Talvekeskmena jääb küünlapäev tõnisepäeva varju. Küünlapäev on rohkem kevademärkide kandja. Lüganuse kihelkonnas on öeldud, et siitpeale hakkab hunt uluma (käes on jooksupäev), Haljala ja Simuna kihelkonna teadetes paneb vares küünlapäeval esimese pesapalgi, Vaivara, Viru-Jaagupi ja Väike-Maarja teadetes hakkab kõrs juba lund vihkama. Kuigi madisepäev (24. veebruar) on Virumaa rahvatraditsioonis üsna vähepopulaarne, kuulub Kadrina ja Viru-Nigula rannarahvale ütlusi kevadtalve merejää kohta: madis jääd teeb või lahutab (ka: rikub või rakendab); kui madisepäeval lund satab, on pool lund veel taevas (Eru k).

Paastumaarjapäevast on arvestatud keskmiste temperatuuride jõudmist 0° piirile. Siia kuulub rohkesti tähelepanekuid kevade saabumise kohta: karu tuleb talvipesast välja, ronk ristib lapsi, vares paneb esimese pesapalgi (või muneb esimese muna), on sookure saabumise aeg, haug hakkab ülesvett ujuma, madu näitab ennast. Ilmaprognoos lähemateks nädalateks on järgmine: kui maarjapäeval on lumi katusel, siis jüripäeval on hanged aia ääres; kui külm lööb maarjapäeva öösel kanamuna aiaposti otsas katki, siis tuleb veel 40 öödpäeva külma aega.

Päikese mängu vaatamise traditsioonist lihavõttehommikul on enam teateid Põhja- kui Lõuna-Eestist. Vaatluste kohta leidub rahvaluulearhiivis üsna palju kirjapanekuid: päike on rõõmus, liigub üles ja alla, lööb mitmekarvaliseks, käib ruttu ringi (kõik teated on Vaivara kihelkonnast ja Narvatagusest), käib ümber kui ratas (Lüganuse), hüppab edasi-tagasi (Simuna), kiigub (Väike-Maarja), tantsib (Kadrina). Isiklike vaatluste kestuseks on märgitud 3 minutit kuni tund. 20. sajandil leidis komme kasutust kasvatuslikul eesmärgil: öeldi, et päikese mängu saavad näha ainult head lapsed. Vene külades on rahvusvaheline uskumus päikese mängimisest seotud jaanipäevaga, päike mitte ei mängi ega tantsi, vaid supleb (vt ka Truusmann 1895: 15 (10)).

Taimekasvu algust näitav jüripäev on muutuste tähisena tulevikuennete poolest veelgi olulisem kui paastumaarjapäev. Suur osa tõekspidamistest peab silmas aega enne ja pärast jüripäeva, kuid need on sageli vastuolulised. Nii võib äike enne jüripäeva olla külma kevade, halva suve, hea või halva viljasaagi (Lüganuse khk kalasaagi) endeks. Pääsukeste saabumine enne jüripäeva tähendab Iisaku teate järgi varast kevadet, Väike-Maarja teate järgi aga külma, käo saabumine enne jüripäeva tähendab Jõhvi kihelkonnas külma kevadet, Viru-Nigulas sooja sügist, Rakvere kihelkonnas halba saagiaastat.

Kevadiste liikuvate pühade hulgas on ristipäev ehk taevaminemispüha erilise tähendusega. Võib arvata, et tegemist on ristiusueelse pühaga, mis sätestas kõigesse maast kasvavasse puutumise keelu. Kõige ehedamaid teateid sellise püha kohta on vadjalastelt, Viru- ja Võrumaa eestlastelt ja ka soomlastelt. Virumaal teati veel 20. sajandi teisel poolel, et sel päeval ei tohi lille ega oksa murda, rohigi ei kasva, Kurtna ümbruses (Jõhvi khk) öeldi see olevat nii suur püha, et Rakvere raibegi ei kasva (1985).⁹ Uskumuste leviku dominantala on Lääne-Virumaa. Kadrina, Haljala, Väike-Maarja, Rakvere kihelkonnas on märgitud taimekasvu muutust: ristipäevast *läheb sool rohusse*; idapoolses osas, Jõhvi, Iisaku, Lüganuse, Viru-Nigula, ka Väike-Maarja kihelkonnas on enam tähelepanu pööratud praktilisele poolele: siitpeale *pannakse heinamaad kinni*. Üle poolte Põhja-Eesti päritoluga kirjapanekutest on Virumaalt. Haruldane teade mitme järjestikuse risti(nelja)päeva teadmisest pärineb Simuna kihelkonnast, need on tuule-, lehe-, linnu- ja suur ehk harilik ristipäev.

Jaanipäev kui suveaja kõige suurem püha on, nagu jüripäevgi, uskumustes looduse fenoloogilise arengu näitaja. Õeldi, et kui enne jaani ühe parmu maha lööd, tuleb veel üheksa asemele, aga kui pärast jaani parmu maha lööd, kaob üheksa vähemaks. Looduse imejõu andjaks peeti õist jaanikastest, mida tuli koguda silmarohuks ja iluraviks (Haljala, Väike-Maarja, Viru-Jaagupi, Simuna khk). Tulevase kaasa ennustamisest lillepärja viskamisega vette, lille torkamisega seinaprakku, ravimtaimede korjamisest on enam teateid Iisaku ja Vaivara kihelkonnast ning Narvataguselt. Kui kägu kukkus kaua pärast jaanipäeva, isegi heinamaarjapäevani, pidi tulema pikk ja soe sügis.

Eesti rahvapärimuses on eelijapäev üsna tundmatu, seevastu vene külades on Ilja-prohvet kardetud äikesetegija. Jakobipäev, 25. juuli on eestlaste seas laiemalt tuntud suvepoolitaja: vesi jaheneb – *külm kivi visatakse vette*; rohi puitub – *raudnael on rohus*; *kaste ei kao kannu äärest*. Kui peale jaagupipäeva üks tilk sajab, tuleb maast üheksa juurde (Haljala, 1936). Maasikate söömise keelust põhjendusega, et sööja jääb uniseks, on pooled kirjapanekud Virumaalt (Simuna, Viru-Jaagupi, Iisaku), neid marju on nimetatud unimaasikateks. Leidub ka teine põhiliselt Virumaa levikuga uskumus, et pärtlipäevaga (25. august) käib kaasas pärtliraju. Teateid on kuuest Virumaa kihelkonnast, mujalt Eestist vaid Kuusalu khk ja veel Saaremaalt. Vene-õigeusu kalender jakobipäeva ega pärtlipäeva ei tunne.

Joonis 1. Teated pärtliraju kohta.

Sügise saabumise esimesi märke on madude maassepugemine. Sobivat nimetust ussimaarjapäev kannab Neitsi Maarja sünnipüha, 8. september. Enam-vähem samasugused uskumused on venelastel seotud *vissenjapäevaga* (14./27. september).¹⁰ Sellal on maod liikvel ja lausa ründavad, seepärast ei tohi metsa marjule minna. Sügisesel madisepäeval (21. september) oli alati merel tormi oodata (Kadrina khk, Läsna k). Mereäärsetes külates jälgiti hoolega tuule suunda nii mihklipäeval kui ka jaguajal: kui meri oli tormine, arvati, et kogu sügis tuleb tormine; kustpoolt tuul neil tähenduslikkudel päevadel puhus, sealt usuti seda puhuvat talve alguseni või koguni kevadeni. Ilmaolude vahelduvust ja talve järkjärgulist tulekut jälgiti tähtpäevade järgi: *Enne talist pühi on vanarahva ilmakuulutamine järgmine: "Märt määtäp, kadri kusep, simun tiep silda, niklus niedip kinni, toomas tore mies sõidap."* (Narva-Kreenholm, 1893) Kõige pikemaks ööks pole peetud mitte pööripäeva ööd, vaid luutsipäeva (13. detsember) ööd: siis kukub kotkaski (või ronk) puu otsast alla, jaksamata nii pikalt magada.

Vene vanasõnas *Jüri külmetab, Mikol naelutab* on talvetoojaks jüripäev (26. november / 9. detsember) ja nigulapäev (6./19. detsember), eesti vaste on *nigulas needib, toomas tõukab takka*. Jõulud ja uusaasta on aastajaotustähistena kohased pikaageks prognoosiks paljudel Euroopa rahvastel. Kui on ilus ilm, tuleb hea suvi, pilves ja udune aeg kuulutab tõbesid, härmatis head teraviljasaaki. Uskumus, et tähine taevas kuulutab ette rohket noorkarja sündi, on venelastel populaarsem kui eestlastel.

Põllundus

Kolmekuningapäeva juurde kuulub idaslaavi komme pakkuda külmahaldjale *kutjaad*, et külm suvel vilja ära ei rikuks. Külmataadi kostitamisest on teateid Iisaku kihelkonna Uhe, Soompea, Tammetaguse, Liiva, Vaikla, Smolnitsa, Nürme ja Kauksi külast. Mitut liiki viljast – hernestest, ubadest, odratangudest ja kartulist keedetud putru pandi õue aiaposti otsa sõnadega: *Külm, külm, söö nüüd herneid, aga mitte suvel* (Truusmann 1895: 14 (4), Tampere 1965: 222–224). Külmale on selliselt toitu pandud ka muudel tähtpäevadel, nt Uhe ja Kauksi k puistati igat seltsi vilja õuele vana-aasta ööl ja Soompea k küünlapäeval. Mujalt Eestist sellise ohverdamiskombe kohta teateid ei ole.

Kuigi madisepäev kevadekuulutajana Virumaal oluliste hulka ei kuulu, on sellel päeval tuule suunda jälgitud, et teha õigeid otsustusi kevadiste külviaegade valikus. Kui tuul puhus samast kandist, kust madisepäevalgi, ei sobinud hernest külvata; mõnel pool hoiduti madisepäeva tuulega ka teravilja külvamast. Et kasvaks pikk lina, söideti vastlapäeval hobusega külla.

Et jüripäeval, suvepoolaasta alguse päeval oleks tingimata tulnud põllutööga alustada, selle kohta teated puuduvad, kuid taimelavas põletati prahti. See töö võeti ette jüripäeva hommikul:

Igalt poolt suits tõusis, siis oli taimelaba kütistamine. Puud pandi kraa-vimuodi kaevatud õõne peale põiki ja õled peale ja siis lepa-aud kubudega (lahti tehtud ja õled peal). Siis muld veel peale. Sääl ta siis audus ja põles. Järgmine ommik aeti laiali, põletati järgi jäend pulgad. Pärast aeti laiali, tipiti kapsa- ja kaalikasiemned piale. Taimed olid ilusad. (Kadrina khk, Ojaveski k, 1969)

Iisaku khk Sälliku k olevat enne kuuma tuha sees muna küpsetatud ja siis kapsaseemned sooja lavasse külvatud (1959).

Veel 1970. aastatel osati Virumaa läänepoolses osas arvestada kohaseid külviaegu külvinädalate järgi. Nädalaid loendati enamasti jüripäeva nädalast kahanevas järjestuses kokku kümme. Kõige enne külvati kaer ja oder. Kaunvilja külviks oli volbripäev (1. mai) kõige kohasem. Seejärel võeti ette suvinisu ja linaseemne külv ning kartulipanek. Loodusemärkidest on kõige enam jälgitud toominga õitsemist. Kuuendat külvinädalat peeti rohunädalaks, sellal tuli külvitööst hoiduda, et põld ei rohtuks.

Sootuks teistsugused külviorientii rid on veneõigeusu kalendri järgijatel. Venelaste tavandis ei ole külvinädalaid ega volbripäeva, jüripäev aga on pühendatud karja õnnistamisele ning esmakordse väljalaskmise askeldustele. Põldude kaitsjaks ning saagiõnne andjaks on Mikol. Kevadine nigulapäev on konkurentsitult tähtis põllutööde alustamise päev, sobivaks on peetud ka aega kolmel päeval enne või pärast seda. Kui ilm oli halb, oli karta kehva saaki.

Nelipühadeks püüti külvitööd ära teha. Jaanipäevaks pidi olema sõnnik põllule veetud, rukkikesa küntud, kartul mullatud. Siitpeale algas heinaaeg, mis kestis jakobipäevani. Kuid rukis kui talivili oli erilise tähelepanu all juba varakevadest. Öhtune tulevalges töötamine tuli paastumaarjapäevast lõpetada, hoiatati, et muidu tuli paistab orasele ja kasvab vilets rukis. Jüripäevaks pidi rukkioras juba varese ära katma: märk sellest, et vili on kasvujõus. Maagilisest viljatulu saamisest jaaniööl on teateid Virumaa idapoolsest osast – Vaivara, Iisaku ja ka Viru-Nigula kihelkonnast, tegemist näib olevat vene rahvausundis populaarse ettevõtmisega. Nimelt võttis peremees jaaniööl ette käigu võõrale rukkipõllule ning noppis sealt viljapäid põue, et vilja tulu niimoodi endale saada. Kasuks pidi olema ka rukkikörte kokkupõimimine. Seda, et Venemaal niimoodi tehakse, meenutati Remniku külas veel 1975. aastal. Järgmine tekst Lemmaku, Kuru, Sälliku ja Porskovo (Vaikla k) poluvernikutel kohta on Jakob Hurda rahvaluulekogusse saadetud 1889. aastal:

Jaania lauba üese vastu jaanipäeva õhtast üed läks sie, kes omale palju vilja tahi saada, valges riides teise peremehe rukkipollu piale, leikas sial ühe pihutäie siit, teise sialt, ja nōnna mitmest kõhast, jättis aga nīd rukkīd sinnasama maha, ja kes õige ahne õli, sie leikas mitme mehe põllu pialt. Sie pidi siis tāmale mõeduma ja teise mehe vili tāmā aita tulema.

Pärast jakobipäeva koondus põllumehe tähelepanu jälle rukkile. Kesakünd pidi tehtud olema, seemne saamiseks tuli rukkirehi üles panna (Väike-Maarja, Viru-Jaagupi, Simuna). Teiseks tärminiks, lauritsapäevaks (10. august) pidi seemnerehi üleval olema (Viru-Nigula, Rakvere), ka pool rukkimaad ette valmis-tatud (Jõhvi). Külviorientiirid on lauritsapäev, rukkimaarjapäev ja pärtlipäev olenevalt sellest, kas külv tehti vana või uue seemnega.

Põllutööde lõpu päevaks loeti mihklipäeva. Keelust kapsaid mihklipäeva nädalal koristada ja ka hapnema panna (läheb kibedaks, ei kee pehmeks) on teade Kadrina khk. Lõikustänupühal sügiseandide kirikusse õnnistada viimise-st on teateid Virumaa läänepoolsest osast, kuid märksa vähem, kui pikkade käsitsi pekstud rukkiõlgede rehetuppa toomise kombest jõuluajaks. Järgmise aasta viljaõnne ennustati kõrte lakkeviskamisega:

Jõulu ja uue aasta laupa õhtu kantud palju õlgi tuppā ja võetud kubust pihutāis õlgi ja visetud nōnda õtsekōhe ülespoole, et õlede tähed üles vastu lage käisid. Kui nüüd palju õlgi lae külge rippuma jäid tähtede pidi, siis õli head rukkilõikust loota. (Jõhvi khk, Päite k, 1889)

Iisaku ja Vaivara khk lõunaosa eestistunud külades see komme kodunenud pole.

Foto 1. Rukkilõikus lauritsapäeval Jõhvi khk Kohtla k. Foto Endel Mets 1949. ERA, Foto 2267.

Karjakasvatus

Talvepoolaastal jagus karjale enam tähelepanu kui lume all puhkavale põlule. Loomatoiduvarude ülevaatamise tärminina oli Virumaal küll tõnisepäev esmatähtis, kuid küünlapäeval tuli ette võtta iseäralik toiming, mida nimetati härja sarvede kõrvetamiseks. See on olnud üsna piirkondlik tava, teateid on nimelt Iisaku ja ka Jõhvi ning Lüganuse kihelkonnast, üksikuid veel Laiuse, Maarja-Magdaleena ja Viljandi kihelkonnast. Noortel härgadel kõrvetati sarvede ümbert karvu, et need ei jääks ikke alla tüliks, et sarved kasvaksid tugevaks ning et noorloomadest sirguksid prisked, tugevad töötegijad. Kuna künniloomadeks on härgi kasutatud juba vähemalt 17. sajandist ja vadja, isuri ega vene traditsioonist analoogiaid teada pole, on H. Tampere (1965: 233) sarvede kõrvetamist pidanud eesti algupäraga kombeks. Ometi kerkib küsimus, miks on teadete põhimiseks päritolukohaks ida poolt sisserännanud rahvastiku asualad – Kauksi, Sälliku, Kaidma, Edivere, Tammetaguse k.

Rahvakalendris võib üks ja sama uskumus seostuda eri tähtpäevadega. Nii saab kanadele võtme andmise tähiseks olla peale madisepäeva ka tõnisepäev (Kadrina, Lüganuse) või vastlapäev (Narva, Simuna). Seajalakontide viimine lakapeale pidi küll toimuma vastlapäeval, et oleks hea põrsaõnn (Kadrina, Väike-Maarja, Rakvere). Iisaku khk Raudi külast pärit soovitus järgi tuli tuhkapäeval laudas ämblikuvörke maha pühkida, et suvel poleks kärbsed. Järgmised õpetused on kirja pandud Vaivara khk Puhkova k vanalt karjaselt:

Suur reede ehk neljapäe homikul saivad karjatsekepid metsast toodud. Kepp pidi olema üks üksi kasvav pihlakas ja teda pidi ühe nappega maha lööma. Sui otsa pidi karjane sedasama keppi pruukima ja sügisel ta pistis teda katukse räästa. (1888)

Kõige olulisem oli karjase roll seoses karja esmakordse väljalaskmisega:

Jüripäev käib karjane rajade peal hunti kinni panemas, mille tarvis ta kolm nōela nōoriga kuuse otsa siub, igale nōõrile kolm sõlme. Mihkli-päev käib nōelu ära toomas, siis võib hunt jälle kahju teha (Iisaku khk, Oonurme v, 1889).

Hundi jälgede pööramisega – kodu poolt metsa – tegelesid sel tähtsal päeval ka perenaised, lehmajälgedest kogutud mulda aga viidi oma koju, et lehmad ikka suvel palju piima annaksid. Karjasele anti meelega head (kakuke, keedumune vastavalt lehmade arvule). Mõnel pool keelati karjasel metsas tuld teha (Kadrina, Haljala, Vaivara), keelati ka vitsa murda, et kariloomad suvel jalgu ei murraks (Haljala, Simuna). Kui karjane karjast tuli, toimus kastmistsere-moonia: talle visati kopsikuga vett, et ta kogu suve virge oleks, karjas tukkuma ei jääks ega sööks teda sääsed.

Vene õigeusku rahvastiku seas on kevadine karjalask seotud kirikuga. Kariloomad aeti jüripäeval pühakoja juurde kokku või käis preester külas palvust pidamas ning loomi pühitsetud veega pritsimas. Hobustele seoti linte laka külge, veistele põimiti lillevanikuid sarvede ümber, ümber karja kanti ikooni, loomi löödi pajuurbadega, mida oli palmipuudepühal kirikus õnnistatud.

Karjapidamisega seotuna on jüripäev Virumaal üldse märksa olulisem kui jaanipäev, eriti võrreldes Lõuna-Tartumaa ja Võrumaa traditsioonidega. Nagu ristipäeval, nii ka jaanipäeval sai karjane vaba päeva. Sellest reeglist on hoollega kinni peetud veel 20. sajandi 30. aastate lõpul. Iisaku kihelkonnast on teateid venepärasest kombest ajada jaanilaupäeval loomad lauta üle nõgeste, et kurjad jõud lauta ei pääseks. Aasta kõige olulisem karjamaagia periood lõppeski jaanipäevaga; siitpeale vähenes ka piimaandmine: jaan võtab püti, jakob teise, laurits lakub põhja.

Mihkclipäeva võeti 20. sajandi algukümnenditel karjatamisperioodi piiritähtsena vähem arvesse kui jüripäeva. Karja siitpeale tavaliselt veel lauta ei tarvitsenud jätta. Küll aga oli käes aeg mõelda talvise loomatoidu jätkumise peale: *Mihkclipäeva õhtul pidi silmas peetama, et loomad karjamaalt tulles kõrsi suus koju ei toonud, muidu töid nad loomatoidu puuduse majja* (Jõhvi khk, 1931). Virumaalgi oli komme mihkclipäeva tähistamiseks lammas tappa. Selle päeva lähistel paiknev vene õigeusu *pokrov* küll põllu- ja karjapidamisega otseseoses pole, kuid eestistunud külades on *pokrovi* pühitsemiseks tapetud kukki-kanu ning mihkclipäeva nimetust käsitatud kui *pokrovi* eestikeelset vastet.

Veel 1981. aastal on Kadrina khk Läsna k arhiivile saadetud uskumus, et Kadri on karja kaitsja ning sel päeval tööd ei tehta – see rikuks karjaõnne. Simuna khk ennustati, et kui kadripäeval tuleb majja meeskülaline, sünnivad kevadel lauta oiniktalled. Kui mujal on kadripäev üks lambaniitmise tähtsaid, siis Iisaku khk Sälliku k on valik veidi teistsugune: *Lambaid kiideti neli korda – mardipäeval, vastlapäeval, kuremäepäeval ja enne nelipühi*. (1962)

Komme kariloomadele jõulu ajal leiba viia on olnud Virumaal elujõuline veel 20. sajandi teisel poolel. Kohtla-Järve linnast pärineb soovitus kinnitada uue aasta ööseks laudaukse kohta pihlakavits, et see kaitseks karja tõbede eest.

Kalapüük

Kalendritähtpäevi kasutavad kalamehed ennekõike kalade kudeaja paikapanemiseks. Peipsi kalurite kõnepruugis hakkavat luts kudema kolmekuningapäeva aegu, ilmselt on see vana kalendriarvestuse järgi. Enamasti pole määratlemisel võrdluseks daatumid, vaid mingite fenoloogiliste nähtuste samaaegsus. Näiteks tähendab keltsanolk ja toomingahaug vastavalt jääkeltsa ajal ning toominga õitseajal kudevat haugi.

Omapärast kevadise kalapüügihooaja alguse tähistamise kommet Iisaku kihelkonna Lemmaku, Rannapungerja, Kauksi ning Kuru külas mäletati ümbruskonnas päris hästi veel 1950. aastatel. Tegemist oli algselt maagilise toiminguga. Eelmise aasta püügist hoitud suur soolatud ja kuivatatud haug valmistati toiduks nimelt paastumaarjapäeval, mil haugi öeldi Peipsist Rannapungerja jõge pidi ülesvett kudemisrännet alustavat. Särje kudeaega arvestati jüripäevaga.

Enne jaanipäeva tuli Peipsist eemal asuvates külates hoolega tuule suunda jälgida. Teati, et kui on põhjatuul, tuleb rääbis randa ning kalameestelt saab heinaajaks head leivakõrvast. Rääbise kudemisaja orientiiriks peeti mardipäeva. Kirikupühadel Peipsiäärsed kalamehed järvele ei läinud, kardeti ebaõnne. Augustis, keset tindipüügi aega kehtis range kalapüügikeeld eelijapäeval (vkj 2. augustil), et Ilja-prohvet äikesetormiga keelu rikkujat ei karistaks.

Nii nagu Peipsi kalameestelt jaanipäeva eel rääbist saadi, käidi põhjarannikul mihkclipäevaks räime – *laaritsasilku* ostmas (Haljala). Sügisel siirdusid Viru-Nigula rannast paatkonnad mihkli- ja mardipäeva vahel Narva-Jõesuu vetesse räime püüdma, soolatud silgud viidi Peterburi müüki.

Kodused tööd ja toimetused

Püüti tegutseda vanematelt inimestelt saadud õpetuste, vanasõnadeks vormunud traditsiooniliste suuniste järgi, kahjustamata majapidamist, pere ja enda käekäiku. Mitmed tõrjemaagilised toimingud olid just soovitatavad, lähtekohaks mingi analoogia. Seoses talviste ja kevadtalviste pühadega äratub tähelepanu naiste koduse käsitöö, eriti ketruse keeld kartuses kahjustada karja. Kogu jõuluajaks toomapäevast kolmekuningapäevani pandi koonladki peitu (Kadrina, Haljala, Vaivara, Simuna), ei tehtud ka *villast tööd* (Jõhvi, Iisaku, Simuna). Küünlapäeva kohta öeldi Iisakus: *Sie oli sellepärast, et untidel ja rebastel olivad siis pulmad ja suvel oleksivad neile, kes kedrasivad, palju kahju teinud.* (1959) Madisepäeval ei tohtinud kangast kududa, mürategev töö võiks suvel äikest välja kutsuda (Viru-Nigula), ketr ajal oli karta karu- ja hundiohtu, nõelujat võis salvata madu, sest madisepäev on madude ärkamise päev (Vaivara, Rakvere, Simuna, Haljala), jahu sõelujat pidid kimbutama sääsed (Rakvere, Haljala) või herilased (Simuna). Vastlapäeva üldise ketrusekeelu põhjendusi on esile toodud enam Virumaa lääneosas, kõik on seotud karjapidamisega: lambad ei püsi karjas, ei sigi, neil kasvab vilets vill; sead ei püsi aedikus, neil kasvavad kõverad jalad. Paastumaarjapäevaks pidi ketrus olema kedratud, kangad kootud ja õhtusel tulevalgel töötamisel lõpp.

Soovitus tuua tuppa puukilde seostub Virumaal mitme kevadise tähtpäevaga: paastumaarjapäeva, palmipuudepäha e urbepäeva, suure neljapäeva ja

suure reedega. Toojal pidi olema hea linnupesade leidmise õnn. Komme näib pärit olevat aegadest, mil veelindude ja kanaliste mune toiduks tarvitati.

Suurema usundilise kaaluga tähtpäeval ei söandatud midagi majast välja anda, et mitte kahjustada pere heaolu. Näiteks suurel neljapäeval ei pandud kangast välja pleekima, et nõiaseltsi inimene seda ära nõiduda ei saaks (Rakvere). Eriti ettevaatlik tuli olla jüripäeval:

Jüripäeval ei anta mitte miski majast välja, kui kua võeras piaks piibu piale tuld, ehk puutikka ammast kaevata, ehk nartsuräbalat ja lõngaõtsa sõrme kinni siduda, ehk nõnnaiütelda “sõrme nartsu” tahtma, sedagi ei anta, ega kõhutäit süia ega miski suuremat asja ei antagi. Kui miski välja antud saab, siis piab kõik aasta välja antud ja maja kahju saama.
(Iisaku khk, Tudulinna, 1889)

Kuna jüripäev on maa ärkamise tähtpäev, lähtub siit maasse puutumise keeld: enne jüripäeva palja jalaga maa peale astuda ei tohi (Haljala, Rakvere, Väike-Maarja). Seevastu ujumaskäimist enne jüripäeva on peetud tervistavaks, teateid on kõikjalt peale Vaivara ja Iisaku khk idapoolsete külade.

Sügiseste koduste toimingute seas äratav tähelepanu hingedeajale omane lahkunud omastele koduse vastuvõtu korraldamine eestistunud ja luteri usku siirdunud läänemeresoome-vene segarahvastiku asualal. Teateid sellisest esivanemate austamise kombest on peamiselt Iisaku khk (paar teadet ka Torma khk). Nimetus *midrusk* märgib veneõigeusu midruskipäeva (26. oktoober). Kiriklikult on tähistatud püha Dmitri mälestuspäeva vanemate laupäevana – siit tulenevad ka muutused kuupäeva märkimisel. Kui Mulgimaal pandi hingedele toitu välja kõrvalisse kohta ja erinevatel aegadel, siis Virumaal kaeti kadunukestele laud eluruumis. Vanemate kirjelduste järgi (vrd Truusmann 1895: 16 (21)) leidis aset nende laudakutsumise rituaal. Oma pere liikmed seisid seni vaikselt eemal, kuni peremees külalised taas välja saatis. Kas sõnad, nagu *Sõite, jõite, kõht sai täis, minge* on olnud traditsiooniline lausung, või on tegemist trükistes leviva kultuurikirjeldusliku fiktsiooniga, pole kuigi selge, ent sõnalist pöördumist teadis 64aastane informant mainida veel 1935. aastal: *Teevad mitu toitu, panevad lauale ja käivad ise ümber ja kutsuvad surnuid sööma, et sööge aga nüüd ja sööge aga nüüd. Kui arvavad, et surnud on ju söönud, siis hakkavad ise sööma* (Pärniku k). Siintoodud kombekirjeldus käib Kuru küla kohta, kus midrusk on ühtlasi ka elavaid suguvõsaliikmeid kokku toov külapüha.

Talve tulekul loeti tubast ketruse ja käsitöö hooaja algust küll mitmel pool mardipäevast, kuid sel päeval ei kedratud. Simuna kihelkonnas öeldi, et kui siis villast asja kududa, kaob lambaõnn. Põhjarannikul oli jaguajal tubase käsitöö keeld lausa valdav, põhjenduseks karjakahju. Kurjade jõudude tõrje seostub kõige enam jõulutsükliga. Eesti piirialal on see hästi märgatav ristide tõmbamises

akendele, ustele, piitadele, väravatele jne kurjavaimu, tondi, kodukäija, nõiduse, üldse kõige halva tõrjeks kolmekuningapäeval. Mida enam sisemaa poole, seda eelistatumad ajad selliseks tõrjemaagiaks on jõulu- ja vana-aasta õhtu.

Toidud ja joogid

Paljude tähtpäevatoitude näol on tegemist kunagiste ohvritoitudega või vähemasti rituaalsete toitudega, mille valmistamise otstarvet aitab selgitada tähtpäeva üldine usundiline taust. Kõige suuremad söömapühad olid ja on praegusajalgi jõulud. Jõuluajal tuli rikkalikult süüa, jõululaupäeva õhtul kogu 7, 9 või 12 korda, et toitu samuti jaguks kogu eelolevaks aastaks, Lüganeuse khk kirjapaneku järgi: õhtust ööd magati veidi, siis tõusti üles ja söödi. Rikkalik toidulaud kuulus ka mihkclipäeva, veneõigeusulistel lihavõttepühade ning külapühade tähistusse.

Kogu Põhja-Eestis oli seapea oluline jõulutoit; tervelt kolmandik teadetest on laekunud Virumaalt. Seapea keedeti enamasti hapukapsaga. Süldikeetmine on rohkem 20. sajandi komme. Ka tähtsamate kesktaalvõpühade – tõniseapäeva ja küünlapäeva toiduks on Virumaa tavandis tervelt keedetud ja üleküpsetatud seapea või pool pead. Seoses küünlapäevaga on sellekohaseid teateid rohkem Ida- kui Lääne-Virumaalt. Vastlapäevaks keedeti oa- või hernesupp seajalgadega. Komme on suutnud püsida läbi 20. sajandi, kuid põhjendus kuulub 19. sajandisse: et sead suvel koos püsiksid, tuli perenaisel seajalakondid lakka viia ning sealt paastumaarjapäeva hommikul maha tuua (Haljala, Simuna), või hoiti need alles järgmise vastlapäevani, et seakasvatus oleks edukas (Vaivara). Seajalakondist *uriluu* valmistamise põhjusi mainitud pole. Kännimehelegi on toiduks pakutud seapead (Lüganeuse, Jõhvi); seasaba sai odrakülvajale, et kasvaks ilus oder (Iisaku).

Lambaliha söödi mihkclipäeva toiduks, see on olnud lõikus- ja karjasepäeva põline traditsioon, välja arvatud vene õigeusu mõjulisel alal, kus on kombeks tähistada *pokrovi* kuke- ja kanaliha söömisega. J. Truusmann (1895: 16 (22)) märgib kanaliha söömist ka mardipäeval seoses surnutekultusega: praeti kana, et *vaimud* tulevad sööma, pererahvas lahkus seniks ruumist, toidu ülejääk söödi hiljem ise, kanaluud peideti *aampalgi alla*. Linnuliha (kana-, pardi-, haneliha) küpsetamine mardi- ja kadripäeva toiduks näikse lähtuvat põlistest soomeugri tavadest, Lääne-Euroopa mardi-kadrihane söömise komme ulatus Virumaale üsna hilja ning põgusalt.

Kõrgelt hinnatud püügikala haugi toiduksvalmistamisest oli juba juttu seoses kalastajauskumustega paastumaarjapäeval. Tegemist on Peipsi ümbruse vene kalurite kombega, mis külade eestistumisel edasi püsis. Suur haug lõigati

lõhki selja pealt, soolati ja kuivatati spetsiaalselt tähtpäevatoiduks, eeltuleval kevadel see leotati, keedeti ning tehti soust peale. Rituaalset einet pakuti ka külalistele ja seda nimetati *kuiva havi söömiseks*. Veneõigeusulistele on Peipsi kalad oluline paastutoit, eriti suure lihavõttepaastu ajal, mil toidulaud niigi varakevadiselt kehvapoolne. Jõhvist pärit teate järgi püüdsid need, kes paastu ei pidanud, ikkagi kala süüa suurel neljapäeval ja suurel reedel.

Teraviljatoitude seas on esmatähtis rukkileib. Et jõuluks valmistati eriline leib, selle kohta on kirjeldusi mitmelt poolt. Vaivara ja Jõhvi kihelkonnas on märgitud, et tainas vooliti kõrgeks pätsiks, sisse vajutati augud, Haljala khk rist. Kadrina, Haljala, Väike-Maarja, Simuna, Jõhvi, Vaivara khk nimetati sellist ka jõuluorikaks. Mõnel pool vajutati "orikale" veel sõrmusega silmad pähe ja aidavõtmega jäljend selga. Jõulusöögiks seda ei pruugitud.

Kunstipidajad aga tegivad peale muude asjade veel omale ühe suure leiva ja nimetasivad seda jõuluorikaks. See nõndanimetatud orikas seisis kõige pühade aja laua peal ilma puutumata. Kui siis pühad mööda jõudsid, siis viidi see nõndanimetatud orikas aita viljakirstu ehk salve, kus ta siis kevadeni seisis, see on selle päevani, kui kari välja lasti. Siis võeti ka orikas kirstust või salvest välja ja leigati keskelt katki. Oli nüüd orikas seest hallitama läinud, siis oldi mures, et loomadele sel suvel õnnetus saab tulema. Aga kui orikas mitte hallitand ei olnud, siis rõõmustati, et loomad heaste korda saavad minema. (Kadrina, 1894)

Narva päritoluga teates on otsesõnu öeldud, et kui leib kogu jõuluaja laual seisab, jätkub seda perele kogu aastaks ja lehmad annavad hästi piima (1892).

Idapoolse Virumaa pühadetoitude seas tuleb kindlasti nimetada pannkooke, venepäraselt pliinisid. Tähtpäevade loend on järgmine: küünlapäev, vastlapäev, tuhkapäev, lihavõtted, nelipühad, mihklipäev, mardipäev, kadripäev, jõulud. Kõige kaugemale lääne pool ulatub läänemeresoome ja ka Volgamaa sugulasrahvaste populaarne koogiküpsetamise komme seoses vastlapäevaga: Lääne-Virumaalt on teateid Simuna, Viru-Jaagupi, Rakvere ja Väike-Maarja khk. Ka tuhkakooki on söödud mõnel pool Lääne-Virumaal ja ka Põhja-Tartumaal. Iisaku kihelkonna Pagari külast pärineb meenutus, et jõululauale küpsetati kaerajahu- ja tatrakooki. Sälliku külast pärit kirjelduse järgi küpsetatud kaerajahukooke, pandud 1–2 kooki alla põhjaks, lusikaga võid vahele ja 1–2 kooki peale, keeratud siis kõik kokku ja kastetud veel või sisse. Võrreldes sisemaaga on Ida-Virus rohkem harrastatud ka *piirakate* küpsetamist tähtpäevatoiduks: kohupiimapirukad lihavõtteks, nelipühadeks ning jaanipäevaks, porgandi-, kapsa-, kaalikapirukad, soolapekitäidisega pirukad sügisesteks tähtpäevadeks, jõuluks ning külapühadeks. Magushapu- ehk peenleib, odrakarask ehk *paasik* (nimetus on tuntud Ida-Viru kihelkondades), sai, mitmesugused kuklid,

odrajahust *kokurgid* kuuluvad mistahes tähtpäevade menüüsse (vt ka Moora 1991: 107–108). Vastlakuklite küpsetamise kohta on esimene teade Rakvere linnast 1934. aastast. Jõuluks küpsetati präänikuid, jõulupiparkooke õpiti tegema 20. sajandi esimesel poolel.

Odra (kruupide, tangude, jahu) kasutamine pole Virumaal nii populaarne kui Eesti lõunaosas, kuid karjandusmaagilisest tangupudru söömise kombest loomalaudas on kõige ilmekamaid pärimusteateid Jõhvi ja Vaivara kihelkonnast. Külanoored käisid kadripäeval perest peresse, neile pakuti putru lambalaudas, et head lambaõnne tagada. Nagu paljudest maagilistest toimingutest, kujunes sellestki 19. sajandi teisel poolel pigem meelelahutus. Kirjelduses Jõhvi kihelkonna Toila külast on märgitud, et külastuste juurde kuulus laudas õlgedel olles kariloomahäälte matkimine (määgimine, ammumine, hirnumine, rõhkimine), perenaine pakkus lausa mitmeid toite ja *ka õlut õli enamiste selle jaoks pruulitud* (1892). Jõulutoiduna on tanguputru mainitud Viru-Nigula, Lügänu, Jõhvi, Iisaku ja Simuna khk päritoluga kombekirjeldustes. Siia kõrvale võib tuua teise, üldlevinud mooduse odratangude kasutamiseks – tanguvorstid. See on kõige populaarsem jõulutoit, mille valmistamise komme on maakodudes püsinud sama kaua kui seakasvatus.

Muna kui algava elu sümbol kuulub kevadisse aega, tavandis on oluline koht muna söömisel ja kinkimisel eriti lihavõtte- ja nelipühadel ning jaanipäeval. Muna keedeti kündjale esimesel künnipäeval ning karjasele esimesel karja väljalaskmise päeval. Muna kuulub spetsiaalse lihavõttetoidu – pasha koostisse; eesti peredes on tehtud munavõid nii lihavõtteks kui ka nelipühiks. Keedetud on ka munarooga:

Minu ema (Oonurme külast) tegi alati ristipäevaks munarooga. Munad klopitakse ära, pannakse piima juurde, valatakse potti. Segada kohe, kui hakkab peale tõusma. Siis paned veel tilga külma piima, katad kaanega ja las seisab, ei tohi enam liigutada. Siis ongi valmis. (Iisaku, 1962)

Piimasaadustest kuuluvad tähtpäevamenüüsse kohupiim lihavõttepasha valmistamiseks ning pirukakatteks nii lihavõtte-, nelipühade kui ka jaanipäevatoiduna. Et jõululaud pidi olema võimalikult rikkalik, seda peab silmas üks Lügänu kihelkonnast kirja pandud kujundlik argumenteering: *Kui jõulul ei olnud võid laual, siis jooksid lehmale kogu suve silmad vett, et temast ei olnud lugu peetud* (1930).

Mõningast aed- ja juurviljatoidu eelistust on märgata sügiseste põllutöö lõpu tähtpäeval, nt Kadriina kihelkonnast on teateid kaalikate küpsetamisest tuha sees mihklipäeval. Mardi- ja kadrisantidelegi pakuti kaalikaid, ube-herneid, õunu. Herneid on mardianniks antud nii toorelt kui soolaga keedetult. Ainult Virumaalt – Lügänu ja Simuna khk – on teada keeld kadripäevaks kapsasuppi

keeta, et kanad ei hakkaks kevadel kapsataimi nokkima. Veneõigeusulistele on aedvili hinnatud paastutoit, eriti on lugu peetud hapukapsast ja -kurgist ning sibulast.

Tähtpäevalaual kuuluvad joogid on õlu ja viin. Paastumaarjapäeval ostsid mehed naistele maarjapuna, siis pidi kasvama hea vili, öeldi ka, et joojal on kogu aasta põsed punased ja sääsed teda ei kiusa. Jooke pruugiti jüripäeval ja jaanipäeval, mardi- ja kadripäeval. Koduõlut pruuliti mihklipäevaks, jõuluõlu pandi käima juba enne toomapäeva (Kadrina, Haljala, Rakvere, Viru-Jaagupi) või siis peeti seda aega just liiga varaseks (Simuna). Jõuluõlle tegemine kuulus meeste tööde hulka ning nõudis vilumust:

Mehed tõivad terve külimitutäie linnasejahu, segasid need vannis ära ja panid pannide ja pottide peale ja siis kaljahauded kuuma ahju. Varsti täitis ruumi magus lõhn ja see näitas, et makid juba küpsema hakkasid. Ahjust välja võttes olid mõned pannid vedelikku üle ajanud ja need linnaste kompekid olid laste maiusroog. [...] Riistad pesti kuuma veega, loputati siis külma veega ja jäeti siis nõrguma. Olid riistad takenenud, siis seadis peremees kaljaastja jalgade peale ja paigutas astja põhja puuresti. Selle peale pandi õlekord kahekihiliselt risti. Nende peale tulivad kinnituseks sarapuupulgad ja kõige üle veel harv takune riie. Nüüd lauti kuumad hauded sinna peale ja siis juba peale kuum vesi. Varsti lasti sealt virre välja ja kui see oli rõõsa sooja piima taoliseks jahtunud, lisati sinna pärm juure. (Rakvere khk, Mõdriku k, 1970)

Meelelahutus, kooskäimised

Nuudipäeva¹¹ pühitsemine pärast kolmekuningapäeva jõuluaja lõpu pühana on Virumaa põhjarannikule jõudnud kultuurilaenuna Soomest. Tähtpäeva nimepühakuks on Taani hertsog Knud. Kui Loode-Eestis käisid mehed nuudipäeval õlest keeratud nuutidega perest peresse õlleankrutelt punnisid maha peksmas, siis Haljala kihelkonna Vergi külast kirja pandud teate järgi pandud seal õlleankur kelgu peale ja mindud õlgnuutidega peredesse *iivanuuti peksma*, et ankrusse õlut saada. Lüganuse pärimusteate järgi mindud kõrtsi, õletuustid peas, vanad luuad ja vihad seljas, *pühasid välja ajama* ning mehed peksnud kõrtsis üksteist nuutidega. Niisuguse jõululõpetuse kohta on soomlastega ühine vanasõna: *Hea toomas toob jõulud, paha nuut viib*.

Kevadtalviste kõrtsiskäimiste kohta on tähtpäeva tähendusest lähtuvalt muidki kujundlikke seletusi. Tõnispäeval murdsid mehed *talve selga katki*, küünla-maarjapäeval käisid Väike-Maarja kihelkonna naised kõrtsis *lüpsikuid turbutamas*, et lehmad palju piima annaksid. Kadrina kihelkonna Ojaveski

külas mäletati veel 1969. aastal, et Viitna kõrtsis käidud *talve selga pooleks tallamas* küünlapäeval. Jõhvi kihelkonna teate järgi käisid perenaised liugupäeval kõrtsis viinaga *lina juuri kastamas*; mida kaugemal käidi, seda pikem pidi kasvama lina. Liulaskmise seostamine linakasvuga kestis Teise maailmasõjani. Skarjatina külas kogunesid noored mehed *maslenitsa* e võinädala ajal kooskäimiskohtadesse tüdrukuid passima, neid leivalabidaga tagumikule patsutades öeldi, et see on *pliinide küpsetamine*. Koos lauldi, tantsiti ja lasti liugu kogu võinädala kestel. Jõhvi kihelkonna Saka külas kogunesid noored merejääle jalaliugu laskma.

Teateid tuhkapäeva viguritest on Simuna ja Viru-Jaagupi kihelkonnast. Nimelt püüti teise peresse üle ukse tuppä kotiga tuhka visata või seda üle põranda laiali ajada. Kui õnnestus pahandusetegija kätte saada, ootas teda karistus: tal torgati käistest puukepp läbi, aeti sinepit suhu vms.

Tüdrukud, keda noormehed olid *urbipüha* varahommikul pajuurbadega urbimas käinud, pidid urbijaile kas kohe või lihavõttepühadel muna, raha või kommi andma. Venelaste seas ja eestistunud vадja-isuri-vene rahvastikuga külates oli urbimaskäimine veel 20. sajandil üsnagi populaarne. Iisaku kihelkonna Vaikla külast on kirjeldusi venepärasest andide küsimisest akende all käimisega.

Lihavõtte esimese püha ommikul enne päikesetõusu käidi kukkest. Enamasti külapoisid, aga vahest mõni naisemeeski üppas välja. Läksivad teiste omade akna taha ja “Kukeleegu! Kukeleegu!” Ega miski, pidi muna pihku panema, muidu ei jättand järele. Meni korjas nendamoodi, kui küla jõudis läbi käia, ulka mune. Aga kui päike juba nena välja pistas, oli keik kukest olemine läbi. (1959)

Ühe varasema teate järgi olnud poisid ja mehed sealjuures *seatud kuke moodi*. Kirjeldustest ilmneb, et sel viisil käies ei eeldatud, et munad oleksid juba keedetud ja värvitud, kuid kogused olid suured: poisid tõid 70 toorest muna; mune värviti silmapesukausi täis. Peipsi äärses Remniku külas meenutati, et lihavõttemunad värviti enamasti punaseks ja lapsed käisid neid 20. sajandi algukümnenditel järve kaldaliival veeretamas. Mõnel pool valmistati lastele õõnsast puust munaveeretamise *rõnn*. Virumaa munapühi iseloomustab komme kinkida teistele inimestele mune, suhteliselt kaua püsis munavärvimine ja kinkimine nelipühadeks, küllaminekul võeti kaasa mune ja saadi neid vastu. Munade värvimisest kaselehtedega jaanipäevaks on teateid pea kõigist Lääne-Virumaa kihelkondadest. Huvitavaid andmeid on kiikumise kohta. Vasknarva valla Verhnjeje Selo lastele valmistati veel 1930. aastatel lihavõtteks nõörkiik. Rohkem küll Järva-, kui Virumaal tunti omapärast lauahüppamise kommet – teine teises plangu otsas üles-alla õõtsudes. Teateid on Virumaa läänepiirilt Kadrina, Haljala ja Väike-Maarja kihelkonnast.

Foto 2. Lihavõttemunade kõksimine, Kadrina hkh. Foto Richard Viidebaum 1933. ERA, Foto 217.

Paastumaarjapäevast punajoomistki on Jõhvi kihelkonnas nimetatud lüpsikute turbutamiseks, samuti nimetati jaanipäevast Kaarli kõrtsis käimist Rakvere kihelkonna Raudlepa külas, kuid kõige suuremaks pidutsemispäevaks kujunes Ida-Virumaal venepärase naistepüha eeskujul ikkagi jüripäev. Ühe naistepeol osalenu jutustuse järgi küpsetasid Kauksi küla naised kaasavõtmiseks mitut seltsi pirukaid ning kogunesid oma kompsude ja korvidega kokkulepitud peresse, kus oli rohkem ruumi. Kui naiste seltskonda sattus meesterahvas, tõsteti ta üles. Kes viina ostis või raha andis, võeti kampa. Pill mängis, naised tantsisid. Samuti pidutseti Kuru külas, koos olid abielunaised ja mõned tüdrukud, õhtuks tulid ka mehed seda nalja vaatama (1962). Sälliku külas jutustas 84aastane naine 1962. aastal, et vanad naised küll käivad veel koos, kuid noored enam mitte.

Kõige kuulsam pidutsemispaik oli Jõhvi ja Iisaku kihelkonna piiril Illuka valla Raudi mäel. Siia koguneti mitmetest kaugematestki eesti ja eestistunud küladest *lüpsikuid turbutama*. 20. sajandi algukümnendi kombekirjeldustest ilmneb, et siin said vanemad laulunaised volilt oma regilaulurepertuaari kuuldavale lasta. Raudi pidutsemiste erijooneks oli puust mõlade ja mändadega puutünnis klobistamine võitegemislaulu “Kokku, kokku, koorekene” saatel. Kaasa võeti ka puulähkreid, milles vett loksutati. Siit tuleneb kooskäimise üks kujundlikke nimetusi *võitegemine*. Seda kommet kui läänemeresoome-idaslaavi kalendritavandi sümbioosi näidet on pikemalt kirjeldanud H. Tampere (1965: 237–245).

Jüritule tegemine pole Virumaal nähtavasti kunagi olnud nii populaarne kui Lõuna-Eestis. Kui Eesti Vabariigi aegadel hakati suvetöölepinguid sõlmima 1. maist, kujunes maituli organisatoorseks laulu, pillimängu ja tantsuga vabaõhupeoks. Maiõhtuid peeti ja nelipühadeks seati kiik korda enamasti jaanituleplatsil. Selline oli pea igas külas.

Tuntumate kogunemiskohtade seas on nimetatud Vaivara kihelkonna Sinimäe, Narva jõe äärset Olgina mäe, Jõhvi kihelkonnas oli tuli Ontikal paepealsel mererannikul, Edivere linnamäel ja Kuremäe vaatetorni juures, Iisaku kihelkonnas Koldamäel, Vaiklas jõeäärsel platsil ja Tudulinna linnamäel, Viru-Jaagupi kihelkonnas kiriku taga kaasikus, Väike-Maarja kihelkonnas Punamäel, Kadrina kihelkonnas Kallukse kiigemäel. Lüganuse kihelkonnas Aa rannas süüdati tuli rannavallil, kust olnud mereäärsed tuled näha kuni Viru-Nigula kihelkonna Letipea neemeni, üle mere paistnud isegi Tütarsaare tuli. Jaanitulelt ei hoidnud kõrvale ka härrasrahvas: Püssi krahv käskinud tule teha pargi aia taha, Kilti härra lossi lähedale veski juurde, Mõdriku härra lasknud moonakal lõkkepuid hobusega mäele vedada, Palmse krahvi korraldusel paugutatud koguni kahurit ning mindud lossijärvele sõudma. Kiigeplat-sidele ehitati tantsupõrandaid, mõnel pool seati üles värvilisi laternaide ning postide ümber vanikuid. Ringmängud ning mõisajaanituledel propageeritud jõu- ja osavusmängud vahetas ajapikku välja koorilaul, pillimäng ja paaristants.

*Foto 3. Ühisjaanituleks on kuhjatud üle 30 rm puid. Väike-Maarja kkk.
Foto Mall Hiimäe 1979. ERA, Foto 12407.*

Tantse on informandid nimetanud tosina jagu: polka, valss, labajalg, viruvalss, *viru mage*, ringitants e perekonnaavalss, *leilender*, *opsaa*, *tustep*, *krakuljak*, *padispaan*, *vingerka*.

Teateid selle kohta, et heinamaarjapäeva eelöhtul kogunesid noored küladest ühiseks murakalkäiguks Muraka raba serva – nõmmedele, rabaäärsetesse peredesse aega veetma, laulma, ringmänge mängima ja tantsima, on Muraka raba ümbrusest: Oonurmelt, Rajalt, Tudulinnast, Möisakülalt, Sahargu, Roostoja, Lõpe ja Saarevälja külast, juhtumisi ka veel Lüganuse mailt. Kalendrireformiga 1918. aastal osutus see töökeeluga päev murakate valmimise suhtes liiga varaseks, ometi püsis ühiste murakalkäimiste komme Teise maailmasõjani.

Eesti mihkclipäeva ja vene õigeusu pokrovi meelelahutuslik pool on üsna sarnane, nt Iisaku khk Kauksi ja Liiva eestistunud külades eesti tavade järgi rikkalik toidulaud, vene tavade järgi vastastikused külaskäigud rohke kostitamise, aga ka nimepäeva tähistamine ja kõrtsiskäik:

Pokrov – mihkclipäev. Teeb õlut, veini, praazdnik teeb. Isa nimi Mihkel, poeg ka Mihkel. Ennemast olid kortsid, tehti veike praazdnik, lähevad poisid-tüdrukud kortsi, tantsivad, patseerivad ja tulevad tagasi. (Iisaku khk, Vaikla k, 1931)

Järgmises kirjelduses võrdleb informant mihkclipäeva vene õigeusu midruskiga, varjamata oma suhtumist talle võõrastesse pühitsemisviisidesse:

Sie on sügiste tüüde lõpp, nigu siin ennevanast oli mihkclipäev sügiste tüüde lõpp. Ega siin [Tudulinna pool] seda põle, midruskit pietakse Kurus. Kurus oli ebausklikkusi väga palju, praegugi on viel midrusk, siitki käivad sial külapühäl. Süemine, juomine, tantsimine sial siis on. Külaline võetakse vastu. Käivad ühest perest teise, igalpuol süövad ja juovad. Kui on küla läbi, siis on pidu otsas. Poluvärtsikud on, on saand ebamõtteid, mitmet asja austavad ja pühitsevad. (Iisaku khk, Möisaküla, 1956)

Üsna hõlpsasti võtsid usuvahetajad üle mardi- ja kadriskäimise kombe, sest andide palumine perest peresse käies pole vene kombestikis võõras. Iisaku kihelkonna Jõuga külast pärit andmetel laulsid *sandimardid* ka vene keeles. Alajõel tehtud seda balalaika saatel, Uuskülas nimetatud sanditajaid *santi-marti* ja Liiva külas *santiki*. Tantsud olid samad mis jaanipäeval, pillidest on nimetatud kannelt, viulit, karmoskat, lõõtsa, balalaikat, suupilli. Virumaa lääneosas (Kadrina, Haljala, Rakvere, Väike-Maarja, Viru-Jaagupi, Simuna khk) säilisid vanad põhjaeestilised tavad – rollimäng, perekonnaks maskeerimine, loomamaskid, pulmapruutpaar, mustlased, kadritite ristimine ning toitudega järelpeo pidamine kauemini kui idapoolsetes piirkondades. Ida-Viru poolal on sanditajatele pakutud ka pannkooke.

Jõulupuukomme jõudis Virumaale nagu mujalegi Eestis mõisa ja koolide kaudu 19. sajandi viimastel kümnenditel ning kodunes peredes 20. sajandi algukümnenditel. Esimene teade mälestuskuuse viimisest kalmistule on 1934. aastast Rakvere linnast. Narva raekoja platsile püstitati *poissmeeste jõulupuu* 1939. aastal. Hobusega mööda küla sõitmised on enam populaarsed olnud maakonna idaosas. Sõitmas käidi, pill kaasas, kolmekuningapäevani, peredesse jäädi ka ööseks. Õnnevalamine ja tulevase ennustamise võtted olid kogu maakonnas ühesugused, kuigi mitte ühtviisi populaarsed.

Aasta lõpust on esile tuua üks soomemõjuline meelelahutus. Nimelt käidi Haljala ja Vaivara kihelkonna mõnes rannakülas tabanipäeval (26. detsember) *tabanit ajamas*: koguti sööki-jooki, et kuhugi tallu kokku tulla meelt lahutama ja tantsima. Haljala kihelkonna Vergi ja Mustoja külas käinud nõgiste nägudega noormehed lauldes talust tallu ja pühkinud kadakaokstega ahjuaugud puhtaks. Saadud annid söödi koos. Vaivara kihelkonna Ridaküla tabaniaajajad hüpanud ja karanud, õlest kiivrid peas ja karvupidi kasukad seljas.

Kalendritavandi muutumine 20. sajandil

20. sajand tõi põlisesse talurahva kalendrisse hulgaliselt muutusi, mille põhjustas suhteliselt stabiilse usundilise maailmapildi üha kiirem taandumine, feodaalkorra lõppemisest tulenenud sotsiaalmajanduslikud muutused, 1918. aasta kalendrireform, mitmed ühiskonnaelu vapustused: sõjad (Esimene ja Teine maailmasõda), okupatsioonid, ümberasustamised, ühismajandite loomine, repressioonid. Nõukoguliku ideoloogia kohustusliku sissetoomise kalendritavandisse lõpetas Eesti taasiseseisvumine 1991. aastal. See tõi kaasa kultuurikontaktide avardumise Lääne suunal ning vaba voli tähistada kirikuga seotud pühi.

Kui veel 1970. aastatel püsisid maaelanikkonna vanema põlvkonna mälus talupojakultuurile omased kalendritarkused, siis noorema põlvkonna elulaad nende säilimist ei soosinud. Eriti Ida-Virumaal sai mõjuriks linnastumine, tööstuse kiire areng ja migratsioon. Sajandeid aastajaotustähisena, töödekalendri orientiirina, sotsiaalsete suhete reguleerijana vägagi arvestatavad tähtpäevad, nagu tõnispäev, paastumaarjapäev, jüripäev, nelipühad, jakobi-, lauritsa-, pärtli- ja mihklipäev kaotasid oma varasema positsiooni juba 1940. aastatest ega saanud ka uut tähendust. Oma meelelahutusliku laadi poolest püsisid tähistatavate seas vastlapäev, nõukogude perioodil juurutatud naistepäev (8. märts), jaanipäev, mardipäev, kadripäev ja aastavahetuse markerina näärid.

20. sajandi lõpukümnendi kalendritavandis sai laste- ja noortepühana rahvusvahelistel eeskujudel omaseks valentinipäev (14. veebruar), nõukoguliku 1. mai kui töörahva solidaarsuse päeva vahetas eesti rahvusest elanikkonna

seas noortepühana välja volbripäev (1. mai), taaselustati emadepäeva ja isadepäeva 1920.–1930. aastatel välja kujunenud traditsioonid. Kaua unustuses olnud tähtpäevade seas leidis tähelepanu hingedepäev (2. november), ning lausa suurejooneliseks teisesenes jõuluveetmine, liites endaga nii advendiaja päkapikumüsteeriumi kui jõuluteemalised koosviibimised.

Kooliõpilaste vastustest 2007. aastal korraldatud küsitlusele selguvad nii tähistusviis kui noorte hinnangulised eelistused. Uusaasta vastuvõtu populaarseim üritus on rakettide laskmisega ilutulestik. Sõbrapäevast kirjutab Põlula koolitüdruk: *Eriti meeldib kõigile noortele valentinipäev, see on tore päev, kus saab sõpradele kingitusi teha ja nendega niisama toredasti aega veeta*. Päevale annavad sisu veel üksteisele kaartide saatmine. Valentini ja Valentina valimine, punasesse rõivastumine, lühendatud koolitunnid, mitmesugused võistlused. Valentinipäeva, vastlate, mardi- ja kadripäeva ning jõulutähistuses on esile tõstetud oma klassiga korraldatud üritusi. Aprilli on tehtud nii oma pere ringis kui koolis (Pudivere, Koonu, Assamalla k), Väike-Maarja gümnaasiumist on teade anekdootide jutustamise võistlusest. Ülestõusmispühade munavärvimised näivad teismeliseas juba vähem huvi pakkuvat. Jüripäeva puhul jürijooksu korraldamisest on juttu samuti Väike-Maarjast, nimetatud Georg Lurichi jooksuks, Iisakus oli jürijooksu võitjale auhinnaks tort, volbriõhtul tuldi koolimajast rahvamaja juurde lõkkeõhtule ühise rongkäiguga ja nõiarõivais. Kodustele jaaniõhtutele annab paljudes kirjeldustes sisu šaslkiküpsetamine ja grillimine oma perega või külalistega, võimalusel käiakse ka suurel jaanitulel: *Jaanipäeval lähme me Porkunisse ja pidusse suure lõkke äärde, teeme võistlusi ja igast sellist jama* (Väike-Maarja). Mardi- ja kadripidu on üksmeelselt nimetatud diskoks. Jõhvist saadetud ankeedivastuses on mainitud isadepäevaga seoses poistenädalat ja vastavalt naistepäevanädalat, mil toimub ka disko populaarseima poisi või tüdruku valimisega. Jõulupühadega seoses meenutatakse külaskäike, oma klassis ühiselt korraldatud jõululauda ning heategevuslikku jõululaata.

Teistest rahvustest uusasukate kalendripilt on suhteliselt ebaühtlane. Kõige valdavamalt kuulub tähistamisele uue aasta tulek. Uue regionaalse kalendripühana väärib märkimist veneõigeusu tatjanapäev (12./25. jaanuar), mida tähistatakse traditsioonilise tudengipühana Tartu Ülikooli Narva kolledžis alates 1990. aastate keskmeest. Selle püha põhiliini moodustavad initsiatsiooniiriituse elemendid esmakursuslaste tudengikspühitsemise, ühise rongkäigu ning pidutsemisega. Vanapärase elulaadi säilitanud veneõigeusku püsielanikkonna tugevalt kirikuga seotud rahvakalendrisse 20. sajand kuigi olulisi uusi jooni ei toonud.

Kokkuvõtteks

Virumaa rahvakalender kuulub Põhja-Eesti kultuurivaldkonda, kuid muistsele Põhjala maaviiljeluspiirkonnale omased ühisjooned kas pole ulatunudki Virumaa idapoolsetele aladele või on hakanud aastasadadega taanduma ja naaber-rahvaste – peamiselt läänemeresoome ja ida-slaavi – kultuuri ning erineva kirikliku kuuluvuse mõjul segunema. Kombestikuelementide võrdlusel ilmneb, et mõtteline eraldusjoon kulgeb Virumaal piki Viru-Nigula ja Lüganuse khk vahelist piiri ning ulatab Avinurmeni.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on seotud HTM uurimisprojektiga “Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad” IUT 22-4.
- ² *Bogoroditsa* (vn jumalasünnitaja), ka *uspenije*, *uspensk* on veneõigeusu kirikukalendris Jumalaema uinumise püha, eesti rahvakalendris rukkimaarjapäev.
- ³ *Poluvernik*, *poluvertsik* (vn poolusklik), rahvakeeles kasutatud eri kultuuridest mõjustatud isiku kohta.
- ⁴ Tabanipäev – roomakatoliku kiriku kalendri püha Stefanuse mälestuspäev.
- ⁵ Makavei – õigeuskirikus märtritest vendade Makabeide mälestuspäev.
- ⁶ Pokrov – õigeuskiriku kalendri Jumalaema kaitsmise püha.
- ⁷ Midrusk – õigeuskiriku kalendri suurmärter Dmitri Solunski surma mälestuspäev e vanemate laupäev (tähistatakse laupäeval enne 26. oktoobrit).
- ⁸ Kaasani maarjapäev e kasansk – Kaasani Jumalaema ikooni päev, tähistab Moskva vabastamist 1612. aastal.
- ⁹ Rakvere raibe – harilik tõlkjas, Põhja- ja Lääne-Eestis tavaline umbrohutaim.
- ¹⁰ Vissenja – õigeuskalendris ristiülendamise püha (püha risti päev).
- ¹¹ Nuudipäeva on Virumaal tähistatud 7. jaanuaril. Taani hertsog Knudi surma-aasta on 1131.

Kirjandus

Eesti rahvakalender I–VIII. I: 1971 (koost Selma Lätt); II–VIII: 1983–1995 (koost Mall Hiimäe). Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.

Moora, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Moora, Aliise 1991. *Eesti talurahva vanem toit II. Joogid, leib ja leivakõrvane*. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Valgus.

Põldmäe, Rudolf 1940. *Rootsi aja kajastus Eesti rahvamälestustes*. Äratrükk Eesti Ajaloo III köitest [Eesti ajalugu III. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts]. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Tampere, Herbert 1965. Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I. (Kommentaare J. Truusmanni üleskirjutistele Iisakust 1886. a.) Moora, Harri & Jaanits, Lembit (toim). *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost*. Artiklite kogumik. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Keele ja Kirjanduse Instituut, Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, lk 205–262.

Truusmann, Juri 1895 = Trusman, Iurii. *Isakskie poluvertsy v Estliandskoi gubernii* II. Revel: Estliandskii gubernskii statisticheskii komitet.

Summary

Calendrical rituals in Virumaa and their regional peculiarities

Mall Hiimäe

Keywords: confessional belonging, cultural relations, functional changes, integration, magic, sources of livelihood, Virumaa

The article gives an overview of calendrical rituals in Virumaa region, Estonia, mainly on the basis of customs descriptions preserved in the folklore archives of the Estonian Literary Museum since the last decades of the 19th century. Calendrical themes are complemented by proverbs, narratives about working prohibitions, etc. The influence of ancient Scandinavian agriculture that has persisted in northern Estonia for centuries, shows signs of weakening in the eastern part of Virumaa; in general, emphasis is laid on nature observations, as well as weather and crop-related omens in connection to calendrical holidays. The most important ritual foods are pork and mutton, barley and rye, as well as dairy products.

The northern coast rituals reveal common features with Finnish calendrical traditions; there are also some common holidays unknown in the inland. Indoor jobs were prohibited in the period from All Saints' Day (November 1) to Martinmas (November 10); in this period preferable activities were riddle-guessing and story-telling, not to inflict harm on cattle. St Stephen's Day (December 26) was a public holiday related to horses; on this day men rode on horseback to other households to drink beer.

In the south-eastern part of Virumaa County there is the historic indigenous Votic area, with additional Russian population. This area is influenced by Orthodox calendrical traditions. The celebration of St George's Day (April 23) – the day when cattle were first let into the open – adopted features of an Eastern Slavic women's feast. The souls of the deceased were treated at homes according to the Orthodox calendar – on Parents' Saturday; in other regions of Estonia food was left for ancestors' souls in the autumn, during a longer period.

Loitsud ja rahvaarstid Virumaal

Mare Kõiva

Teesid: Virumaa näitel vaadeldakse loitse, millega reguleeriti kommunikatsiooni inimeste ja vaimumaailma vahel ning arstimissõnu. Vormiliselt kirevad arstimissõnad kasutasid palvete, piibli ja lauluraamatute kirjakohti, põhinesid legendilisel ainestikul, allusioonidel ja müütilisel maailmapildil. Artiklis iseloomustatakse a) suulise ja kirjaliku traditsiooni vahekorda loitsutraditsioonis, seoseid fiktsionaalsete ja reaalsete tarkuseraamatutega; b) keelekoodi vahetusi; c) sõnamaagilise käitumise reeglistikku; d) arstimissõnu ning sotsiaalseid suhteid, majapidamist ja loodussuhteid reguleerivaid sõnu.

Artikli teine pool vaatleb muutusi rahvaarstide ravitraditsioonis. Viimase saja aastaga on rahvameditsiini võttestikku integreeritud teadmisi erinevatest koolkondadest, tähtsustusi alternatiiv- ja komplementaarmeditsiini suunad (jooga, hiina meditsiin, ajurveeda, muusikateraapia jm), millest enamik on kosmopoliitsed suunad. Seega saame üldistada, et regionaalse meditsiini kõrvale on astunud kosmopoliitne rahvameditsiin. Teise olulise suunana eendub kohaliku rahvameditsiini tähtsustamine, mis rõhutab põlisväärtusi ja loob kultuurilisi uustõlgendusi. Muutuste iseloomustamiseks tutvustatakse nelja ravijat poolmüütilisest nõidkarjusest kuni meditsiinivõtete ja kohaliku kultuuri uuendajate-ravijateni.

Märksõnad: alternatiivmeditsiin, arstimissõnad, kosmopoliitne rahvameditsiin, loits, nõiaaramat, rahvaarst, rahvameditsiin, suuline ja kirjalik pärimus, Virumaa

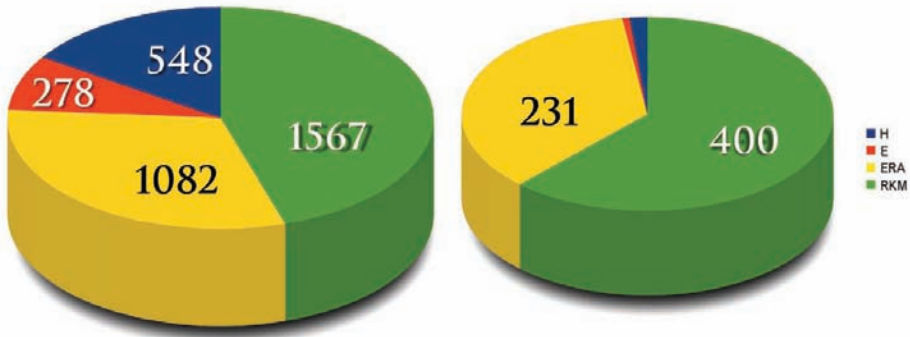
Sissejuhatus

Virumaa on tunnistatud rahvaluule ja mütoloogia unikaalsete motiivide tõttu eriliseks piirkonnaks, mida on mõjutanud kontakt- ja naaberkultuurid (Loorits 1932). Usundis on tugevaid mõjutusi lähtunud lisaks veel naabrussuhetest pärimuserikka Harjumaaga, rääkimata idaslaavi kultuuri mõjudest, mis saabusid lähedal asuvast Peterburi linnast ja selle ümbruskonnast ning Virumaal paiknevatest vene ja vanausuliste küladest, hiljem suvitajatelt, samuti lähiümbruskonna sugulasrahvastelt – läänemeresoomlastelt. Virumaa

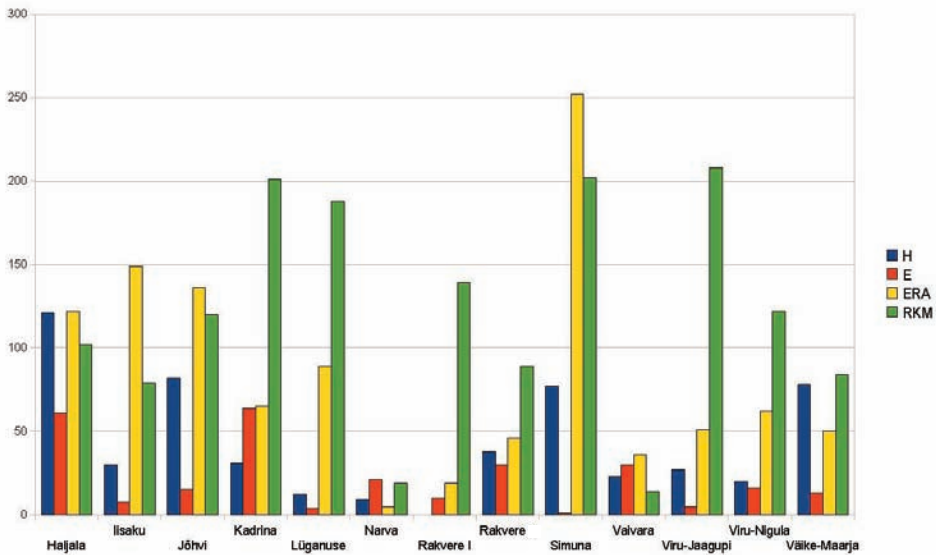
ja lähedase Ingerimaa laulukultuuri peeti kogu kuulsa soome-karjala runolaulu ja eesti regilaulu hälliks, sealt pärinevad paralleelid eesti sünnisõnadele (Krohn 1924). Sellisena ei ole Virumaa üksnes unikaalse pärimuse piirkond, motiivide ja usundiliste praksiste ülekandumise ala, vaid ka moodsate kosmopoliitsete rahvameditsiinivõtete ja kontseptsioonide kese.

Artikkel valgustab Virumaa loitsupärimust, vaadeldes lähemalt loitsude struktuurseid erinevusi ja funktsioone. Loitsud ehk nõidussõnad (rahvapärane termin *sõnad*) olid kirjalikult ja suuliselt levinud tekstid, millel usuti olevat üleloomulik jõud, et mõjutada inimeste vahelisi suhteid, ennetada ja ravida haigusi, edendada töid ja majandustegevust, tõrjuda metsloomade ning loodusnähtuste põhjustatud kahju ja suhelda üleloomulike jõududega. Nõidussõnad kuuluvad sõnamaagia hulka ja olid maagia vanema liigina ümbritsetud kindlastest normidest ja piirangutest sõnade kasutamise ja edasiandmise, aga ka neid saatva rituaalikompleksi kohta. Loitsimise juurde kuuluv tavand oli samuti läbi põimunud rangete usundisüsteemist toetatud nõudmistega, mille juures oli keskne sümbolite ja märkide kasutamine ja usk sõnade mõjuvõimu. Tihedalt seotud usundi ja sotsiokultuurilise kontekstiga, muutusid nõidussõnad koos üldise kultuurisüsteemiga, samas säilisid käsikirjades vanemad kihistused ja sotsiaalsed mudelid vastavate esindustekstidena (vitsasõnad, saksasõnad).

Artikli teine pool esitab ülevaate viimase saja aasta jooksul Virumaa rahvarstide kohta jäädvustatud teabest. Ravijad integreerisid oma ametiteabesse uusi võtteid erinevatest allikatest, nad olid kaua esimene ja ainus kättesaadav professionaalne abi. Komplementaarmeditsiini raviviisid (siia kuulub rahvapärane ravimine oma mitmekülsuses) on muutunud ametliku, institutsionaliseeritud meditsiini arengute toel, kusjuures mõjud on olnud vastastikused, kuivõrd süsteemid toimisid sama kultuuri lähedastes sfäärides. Viimasel poolsajandil on Virumaa ahvatlenud meditsiiniabi otsijaid teistest Eesti piirkondadest, ravijate juurde sõideti abilootustega üle kogu Eesti. Põhja-Eesti rahvameditsiin on olnud avatud linnadest lähtunud uuendustele. Mõjulinnadest (Tallinn, Narva, Rakvere) saabus ravijaid seansse andma, ja see tava pole muutunud tänini. Samas ulatusid siia gastroleerivate Peterburi/Leningradi piirkonna ravijate ja selgeltnägijate visiidid. Hilisemal ajal on rändmedikuid saabunud maakera eri paikadest, Euroopa kõrval Aasiast ja Ameerikast. See lubab viidata, et patsiendid, haiguste käes vaevlejad, kes ei saanud vajalikku diagnoosi ja ravi lähiümbrusest, liikusid seda otsides ringi, samuti nagu oma sotsiaalse elu probleemidele lahenduse otsijad. Sama tava oli juurdunud ravijate ja selgeltnägijate seas, kes (eriti viimastel kümnenditel) osalevad globaalses teadmisterändes. Virumaa oli avatud 20. sajandi olulistele esoteerika ja alternatiivmeditsiini koolkondadele, ent see teema jääb artiklis lähemalt käsitlemata. Teises osas iseloomustatakse jäädvustatud pärimuse põhjal pikemalt nelja kohalikku ravijat.

Joonis 1. Nõidussõnu on suuremates rahvaluulearhiivi kogudes (vasakpoolne joonis) rohkem kui teateid ja jutte rahvaarstidest (parempoolne joonis). Erinevuse põhjus peitub kogumistaktikas: juba Jakob Hurt pidas loitse tähtsaks liigiks, rahvaarstid hakkasid uurijatele hiljem huvi pakkuma. See on üks rahvaarste puudutava materjali arvukuse põhjus ERA (1927–1944) ja RKM (1947–1996) käsikirjades.

Joonis 2. Rikka pärimusega kihelkonnas oli loitsude kogumine edukas ka 20. sajandil.

Virumaa loitsud

Suuline ja kirjalik loitsupärimus

Loitse kasutati juba vanades kultuurides suuliselt ja kirjalikult ning sama tendents iseloomustab ka eesti nõidussõnu. Tihedam intertekstuaalsus on teine loitsude tunnusjoon: loitsude sisu on seotud müüdimotiividega, kuid tekstid on allusioonide ja assotsiatsioonide kaudu seotud pühakirjaga; piibli ja lauluraamatute kirjakohti ja tekste kasutati loitsuna või laenati neist katkeid loitsuteksti. Arhailiste uskumuste kohaselt on vanad käsikirjad ja raamatud suuremas kokkupuutes pühadusega, sest neis on säilinud algne sõnum. Näiteks usuti, et varasemad lauluraamatute tekstid ja varased piibli väljaanded sisaldavad väekamaid tekste (vrd Wheelock 1987), mistõttu neid hinnati ka loitsudena kõrgemalt.

Vanade liikide puhul põimuvad omavahel tihedalt fiktsioonid, uskumused ja tegelikkus. Väidetavalt loitse sisaldavatest ja vähemalt osalt nende jõul toimivatest raamatutest on tuntum pärimus Kuuendast ja Seitsmendast Moosese raamatust. Piiblisse olevat algselt kuulunud seitse Moosese raamatut ja neist kaks viimast raamatut olevat sisaldanud juutide ja Egiptuse salateadmisi, loitse ja tarkusi, mille Mooses sai Siinai mäel otse jumala käest oma rahva vabastamiseks Egiptuse vaarao vangipõlvest. Pärimus omistab kõiki seitsset Moosese raamatut sisaldavale piiblile erilise väljanägemise: see on punase ja mustaga valgele paberile või valge ja punasega mustale (paksule) paberile kirjutatud käsikiri või trükitud raamat. Eesti rahvajuttude järgi olnud seitsmel Moosese raamatul nahk- või puukaaned ja lukk saladuste kaitsmiseks asjasse mittepühendatute eest. Valitsus/mõisnikud/kirikuõpetajad lasknud väärtuslikud piiblid eestlaste käest ära korjata: neid käidud kodudes otsimas, leitud raamatud viidud minema ja hävitatud. Üksnes mõned peidetud eksemplarid jäänud alles, mida kasutatud ravimisel või nõidumisel.

Kui folkloristile meenutab raamatu välimuse kirjeldus keskaegseid majusklitega ilustatud raamatuid ja maagiakäsikirju (Kõiva 2011a, 2011b, 2011c; Cunningham 1999), siis keeleteadlaste arvates on juttudel seoseid tegelike ajaloosündmustega. Nimelt otsis kirjakeele reformija pastor Eduard Ahrens (1803–1863) rahva käest piibli esmatrükke ja võttis mõned neist endaga kaasa. Ahrensit kannustas õpetlaslik huvi piibli leviku vastu, millest sai ärgitust rahvapärane käsitlus tarkuseraamatu eestlaste käest äravõtmisest. Vandenõuteooriaid meenutavad umbkaudu samasse aega kuuluvad uskumusjutud mõisnikest, kes mürgitavad kaevusid või külvavad sinna koolera- ja katkupsikuid eestlastest vabanemiseks (vt Hiiemäe 1997).

Tõepära on selles loos niipalju, et 1739. aastal trükitud täispiibli osa eksemplare oli varustatud puukaante ja lukuga, mis on vastavuses rahvajutu seletustega. Uskumusjuttude sisu põhjal võib üldistada, et Seitsmes Moosese raamat oli universaalne: temaga sai ravida ja samas põhjustada peaaegu kõiki haigusi, surnuid ellu äratada ja vaimabilisi kutsuda, püssikuul ei tabanud raamatut ega selle omanikku.

Rahvalikel uskumusjuttudel tarkuseraamatust on reaalsusega sidet hoidvaks toeks sajandeid Euroopa ja viimastel sajanditel ka Eesti kultuuriruumis ringelnud trükitud maagiaraamatud, neist mitme tiitlil on kirjas nimetus “Kuues ja Seitsmes Moosese raamat”. Mõistetavalt jõudis osa neist algupäraselt võõrkeelsetest ilmumitest rahvalike isetõlkeliste käsikirjadena levida käest kätte. Mainigem, et õigupoolest ilmus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses õhuke maagiaõpetusi ja paari loitsu sisaldav tõlge kahe trükisena (“Kues ja seitsmes Moosese Raamat” 1872, 1914) ning kordustrukina 1990. aastatel (“Must piibel” 1994). Rahvaluuleteadlane Matthias Johann Eisen (1896) esitas esmase kokkuvõtte tarkuseraamatut puudutavatest rahvajuttudest juba 19. sajandi lõpus, mis kuidagi ei kahandanud praktikute huvi. Eestlased on trükisõna usku, ilmunud Moosese raamatust on endale ravisõnu leidnud vähemalt üks rahvaarst (Kõiva 1989).

Rahva fantaasiat kütnud maagiaraamatute ja loitsukäsikirjade juured ulatuvad uus- ja keskajast palju kaugemale – vanimatesse kirjakultuuri piirkondadesse ja sügavale kirja pandud teadmiste kihtidesse (vt Hiina kohta Harper 1997; Mesopotaamia kohta Cunningham 2007 [1997]). Maailma vanimad säilinud loitsud on kirjutatud papüürusele või savitahvlitele ja nad on vähemalt 4500–3500 aastat vanad (Cunningham 2007: 13; Yamauchi 2005). Loitse kirjutati juba tuhandeid aastaid tagasi vastavalt vajadusele ümber ja tõlgiti praktilise vajaduse tõttu ühest keelest teise. Sama vajadus motiveeris tuhandeid aastaid hiljem eestlaste kohmakaid tarbetõlkeid. Ka muistsete loitsude funktsioon (kurja peletamine, arstimine) ja võtted (analoogial ja võrdlustel põhinev rituaal) sarnanevad hilisemate aastatuhandete nõidussõnadele, sh Virumaal kasutatud sõnadele. Meie säilinud loitsukäsikirjade vanus ulatub üksnes 19. sajandi keskpaika ja sel ajal kirjutati sõnu lauluraamatusse, märgiti paberilehtedele, klassikalises mõttes käsikirja moodustavad 24–50 loitsu sisaldavad vihikud.

Vanad juured on ka taevakirjadel – loitse sisaldanud kristlikel pseudograafiatel, needki ulatuvad tuhandete aastate tagusesse minevikku (VanArsdale 1998–2007), kuid levisid Eestis alates 18. sajandist baltisakslaste vahendusel (Põldmäe 1938: 104). “Taevast langenud” käsikiri sisaldas lisaks neitsi Maarja unenäole ja õnnetute päevade lootelule ettekirjutusi ja õpetusi pühapäeva pühitsemise ja teiste usuküsimuste kohta, samuti valiku kaitsesõnu, mis pidid

hoidma omanikku relvahaavade, tulekahju ja verejooksu eest või abistama sünnituse kergendamisel. Taevakirjad (ja selle katked) olid sõduritel kaitse-eesmärgil kaasas kesk- ja uusajal, Esimeses maailmasõjas oli nende põues või seljakotis kandmine paljude rahvaste kaitsepraktika (vt lähemalt HDA IV: 21 jj, VII:1385). Eestlastel oli kaitsev taevakiri kaasas Esimeses maailmasõjas, samuti Vabadussõjas ja Teises maailmasõjas, küüditatutel asumispaikades ja Nõukogude vangilaagrites, maailma eri paikadesse ümberasunud eestlastel nende kodudes. Siberi-eestlastel, sh Virumaalt väljarännanud asunikel on taevakirjad tänini kasutusel ravimise otstarbel, omanikud on sinna omakäeliselt lisanud arstimissõnu (Korb 2006: 107 jj).

1921. aastal kirjutab Siegfried Lind oma kogumispäevikus:

Rahva seas on usk sõnade avitava mõju sisse praegugi veel väga suur. Sõnaarstidest peavad iseäranis vanemad maainimesed suurt lugu. Sõnaarstid on üle valla, mõned isegi üle kihelkonna tuntud. Paljudel sõduritel on Eesti vabadussõjas sõnad tuleriista eest paberile kirjutatult kaelas olnud, ehk jälle veresõnad igaks juhtumiseks taskuraamatusse kirjutatud, võib olla siin küll rohkem emade soovil ja abil. (E, StK 1, 151 (a) < Pärnumaa (1921).)

Omapärane (ja loitsudele vastanduv) oli taevakirjade levitamistrateegia – neid soovitati anda ümberkirjutamiseks, ärakirja mõju peeti originaaliga samaväärseks. Eestis on taevakirjadesse lisatud isegi vaimulikke laule.

Rahvaluulearhiivi kogunenud loitsude suulisust on keerukas määrata: neid hakati suulisest kasutusest üles kirjutama ja käsikirjadest kopeerima baltisaksa haritlaste poolt 19. sajandi esimesel poolel, kuid täpsustused esitamiseviisi kohta puuduvad. Ilmusid esimesed müütilise pärimuse väljaanded, millest tuntuima, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Heinrich Neusi koostatud ja kommenteeritud “Mythische und magische Lieder der Ehsten” (1854) tekstid on autori arendused rahvaluule ainetel. Alles Eesti Rahvaluule Arhiivi rajamisega hakati esitama täpsustavaid küsimusi, ent samas ei puudutanud need kopeeritud käsikirja, neis leiduvate maagiliste märkide kasutamist ja teksti tõlgendamist. Ilmne on, et loitsutekstides sisalduvad sümbolid seovad sõnamaagiat teiste vanemate uskumustega ning eriti arstimissõnad ja osa sotsiaalseid suhteid reguleerivatest vormelitest on ajastuspetsiifilised. Näiteks on arvukalt loitse vanapärase seletusega: äkkhaiguse lendva ravimiseks või peksuvalu vähendamiseks, mille järele otsene vajadus puudus. Lääne-Virumaa kihelkondasid (ilmekate kirjapanekute poolest paistab silma Haljala) iseloomustab loitsutekstide lähedus regilaulule ja läänemeresoome motiivistikule, paiguti ilmneb neis üsna suur sõnamängulisus. Kuna Ida-Virumaa reflekteerib kultuurikontakte läänemeresoome-slaavi lähialadega, siis iseloomustavad sealset traditsiooni keele- ja tavandikoodi vahetused (Kõiva 1992).

Keelekoodi vahetused

Mitmekeelsust kohtab rahvaluules laialdaselt, kuid igal liigil on oma spetsiifika keele kasutamise osas. Loitsudes on tundmatus keeles / võõrkeeles teksti esitamine, tähenduseta sõnad tekstis (nt *emaks, paks, maks*, mis toimivad püha keele elementidena ja lähendavad teksti kõrgemale üleloomulikule sfäärile) ja ühe keelekoodi vahetus teise vastu liigiomane nähtus. See aitas uskumuste kohaselt suhelda teisepoolsuse ja kõrgemate jõududega, mütologiseeris teksti ja rõhutas rituaalse konteksti abil tegevuse erilisust.

Keeleteadlane Crystal (1987) tõstis keelevahetuse puhul esile võimalusi: a) spetsiaalse efekti tekitamine, b) suhtlusest nende välja lülitamine, kes keelt ei oska, c) oma hoiakute edastamine, millest arstimissõnade puhul on tähtsal kohal kõik kolm aspekti. Teadaolevalt kasutasid loitsijad kesk- ja varauusajal tervendamisel ladinakeelseid palvetekste (Uuspuu 1938a, 1938b; Kõiva 1990, 2011b, vrd nt leedu materjalis Vaitkevičiene 2008). Moonutatud ladinakeelseid katkeid leidub ka hilistes üleskirjutustes, kus neil on sõnde autoriteeti kasvata ja erilist efekti loov ülesanne.

Koolejaluu vastu

Peap vanal kuul peale päävalooja hüüdma üht surnud inimest nimepidi kolm korda ja kääga tõmbama päävaveeru poolt ja koolejaluu peale vajutama nende sõnade ütlemise ajal:

*Oh vägede Jehoova, jumala isa,
saada see surnu, [nimi] pühavaimu nimel oma surnuluud ära viima.*

*Tule ja vii oma surnuluu
ja tõmba kääga ja vajuta koolejaluu peale*

[nimi] tule ja vii oma surnuluu,

[nimi] tule ja vii oma surnuluu.

Rein, Kristus, Petrus, Naman, Naman, Jesus, Maria, Jeesus.

Jumala see isa, Jumala see poja, Jumala see P[üha]v[aimu] nimel, aamen.

(RKM II 22, 528/9 (8) < Jõhvi khk, 1949–1950.)

Muudest sotsiaalkultuurilistest momentidest mõjutab keelekoodi teise keele oskus (pole põhjust tõlkida, on ka sellisena mõistetav) ja samuti humoristlik varjund, mille põhjustab keelte segamine. Omakeelne kõrgema abi palumine ja kaitseväljend võidi keelte kontaktalal asendada võõrkeelsega, nt juhtus see igapäevaste väljenditega nagu *Jumal õnnista!*, *Jumal aidaku!*, samuti võidi kasutada loitsu lõpetamisel venekeelset meieisapalvet.

Üks mees Iisakus oli viina võttand, Kubja omad nimetati. Tulid siia küla alla, siin oli heinakuhi, aed ümber. Seltsimees oli ka temaga, tuli ja pakkus

viina võttada. Tema ütles: "Gospodi blagoslovi! Gospodi blagoslovi!" Siis sai aru, et vana põlend tukk oli käes. Vist ikka saatan oli.

(KKI 20, 553/4 (44) < Iisaku khk, 1955.)

Venekeelse teksti tõlge eesti keelde iseloomustab järgnevat tuntud kütiõnnistuse realiseerimist, ütlus tagas edu jahikäigul:

"Ei sulge, ei sulevart" (= "ni puha, ni pera"), soovitatakse sellele, kes välja läheb. Mineja ütleb: "Lähen õnne peale jahile, ehk saan prae." See, kes kodu jääb, see soovib aga minejale nii õnne, et: "Ei sulge, ei sulevart!"
(KKI 26, 120 (11) < Jõhvi khk, 1957.)

Huviväärsed on segakeelsed tekstid, näiteks valusõnadena kasutatud vene-eesti segakeelsed "Varona variila", milles tegevuslikult kasutati maagilist valu leevendamise võtet – ringide tegemist –, märkimisväärselt on sõrm enne seda suus märjaks tehtud (vanemas kombestikis omistati sõlmele raviv ja valutustav roll).

*Mu mehe ema luges, kui laps nuttis:
Sarooka, varoona
ja kassit variila
ja meie lapse käsi jälle terve!
Tegi esimese sõrme sõlme märjaks, hõõrus lapse peopesa.*
(KKI 24, 104 (8) < Jõhvi khk, 1957.)

Tõlgituna kõlab venekeelne tekstiosa: Harakas, vares, ma putru keetsin...

Kui eri keeleruumides kasutatavad tekstid on sarnased, võidakse paralleelselt kasutada väljendit kord ühes, kord teises keeles. Kirde-Eestis ja Kagu-Eesti setu alal olid kasutusel slaavi kalendrikombed ja loitsud, mida kontaktaladel teati ja järgiti. Ida-Virumaalt on teada selle tava ja sõnade kasutamise juhtumeid kohalike venelaste poolt venekeelsena:

*Vaat see oli jälle üks...
Kolmekuninga talvel kiedavad herved, siis veevad välja kuhugi posti peale ja ütlevad: "Maros, maros, pai garoh!" ("pai" seletab – 'kušate'). Et siis parem herved kasvavad teine aasta. See jälle vana komme.*
(KKI 20, 574 (89) < Iisaku khk, 1955.)

Sama kommet on paarkümend aastat varem kirja pandud ka eestikeelsena:

*Uueaasta laubä üöse kiedeti herni. Viidi õue:
"Külm, säh süe herved, aga ära süe suve!"*
(E 81063 (5) < Iisaku khk, 1932.)

Ida-Virumaale välja ulatub ainult Põhja-Eestis tuntud legendiliste värsistatud loitsutüüpide levikuala, millel sõnavara ja mõistestik on soomemõjuuline (vt lähe-

malt Kõiva 2013). Näiteks verejooksu peatamiseks ja roosihaiguse arstimiseks mõeldud “Tüü, türnakask” leksikas on soome sõnu (*maidu, tape*), Türija merd on Kaarlo Levón seletanud kui Tibeeria merd või koske (Levón 1904). Türija või türija meri esineb ka muudes eesti loitsudes (ERA II 10, 710 (38) < Jüri; E 45739 (3) < Kuusalu). Kosk on rahvaetümoloogia abil muutunud kaseks. Loits ise kujutab endast üht arvukatest Kristuse ristimisel põhinevatest sõnadest, mis on lähtunud arvatavasti soome traditsioonist.

Roosi või elitinga arstimiseks võtta must kuke sulg, kriipsuta sellega haige koha peal ja laula isi:

*Tüdi tüdi, türija kaske,
tüdi türija jooksemasta
maha maidu laskemasta
ema piima pirkumasta
punane pudenemasta.*

(H III 1, 266 (7) < Jõhvi khk, 1889.)

Läbinisti võõrkeelseid (eeskätt vene, läti, saksa, soome) loitse on fikseeritud ka muudes Eesti piirkondades. Ingerisoomede sõnateadjalt Eeva Rittarilt Koeravere külast lindistasin arstimissõnu 1984. aastal, venekeelseid loitse on fikseeritud rohkemaarvuliselt 1930. (ERA, Vene) ja 1950. aastatel (KKI 20 ja KKI 23). Samas eestlastelt kirja pandud tekstid on kuuldeliselt meelde jäetud ja kuna sisu ei mõistatud, siis on tekstides palju keelemoondeid.

Sõnamaagilise käitumise reeglistik

Uskumus, et õigesti kasutatud sõna aitab, ent kuri silm ja sõna, kadedus, aga ka oskamatu sõnakasutus kahjustab ja hävitab, oli seotud käitumisreeglitega tundlike ja erandlike olukordade puhul. Sõnamaagia olulised normid sedastasid, millal vaikida, millal tõkestada otse näkku ütlemisega, meelitamise, sõimu ja ropendamisega. Näiteks raskesti ravitava ja aeglaselt taanduva roosihaiguse vastu kasutati nii haiguse verbaalset meelitamist kui ka sõimamist. Tähtsal kohal oli peite- ja asendusnimede süsteem, millega pöörduti ohtlike loomade ja kahju ennustavate lindude poole. Vältimaks kahjurite sigimist või püügiplaanide ebaõnnestumist oli keelatud söögi ajal rääkida nt hiirtest, kaladest ja ulukitest, kalastamisel nimetada kalu nimepidi ja võrgukahju vältimiseks rääkida nimetsi suurtest metsloomadest (hunt, rebane, karu; vt lähemalt kalurite sõnatabudest Loooris 1931). Usundireeglistik keelas otsesõnu kiitmise, imes- tamise, imetlemise, mille mõjul usuti haigestuvat inimesed või kariloomad ja ikalduvat saak. Kiitmine adresseeriti ümber tagasisaatmis- ja tõrjevormelitega.

Kuri silm ja sõna oli sajandite vältel keskne haiguste ja majanduskahjude põhjus, selle taga usuti olevat kadedus. Kuri silm oli tavaarvamuse kohaselt kaasasündinud omadus, mille ühe aspekti üldistab Haljalast pärit kirjasaatja teade:

Paha silm ehk imestus tuleb teise inimese sõnast, mõttest ja ka silma vaatusest. Kui üks inimene on pahal tunnil sündinud, siis selle inimese mõte, sõna ja vaatus teevad alati paha. Iga pääv peab oma pahad tunnid olema, kell 12 ja 2 öösel ja pääval. (E 5136 (113) < Haljala khk, 1894.)

Kurja silmaga inimese kiitmisi tuli verbaalselt takistada, milleks sobisid keelamine, ümbersuunavad ütlused, söimamine ja muud lühivormelid.

Mina ise veel kuulsin, kui öeldi: Võtta silm näppu, siis nääd paremini. Ära imesta last ilmaaegu. (RKM II 309, 253 (13b) < Lügänuše khk, 1974.)

Sülitas ütlejale järele, ise pomises: "Too mogomane on minu lapse imetleja! Vahtigu iseennast ja imestagu oma itsi (itsitamist, naermist). Müga teise lapse kallal haugub." (RKM II 309, 253 (13c) < Lügänuše khk, 1974.)

Sool, tuhk ja hõbevalge (hõbeda kaabe) olid tuntumad haigusi ja kurja silma tõrjuvad ained, sülg hingejõu kandjana sajandeid kasutusel ohutamisel, tõrumisel ja ravimisel. (Sümboolne kolm korda üle vasaku õla sülgamine kuulub tänapäevalgi ohutamisevõtete hulka.)

Nähes kodu juures halba kuulutavat lindu või looma, kõnetati teda kahju tõkestamiseks peitenimetuste või meelitusvormelitega, otsesõnu nimetamine oli kriitilises olukorras keelatud.

Kui kaarnad nääd, ei tohi millagi mustlind öölda, vaid ikka valgelind. Kui nääd tulema, siis ütle ikka: "Häid sõnumid, valge linnuke!" Kui must ütled, tuleb õnnetust. (E 6825 (1) < Haljala khk, 1889.)

Samal põhjusel teretati hunti kui onu või külameest ja paluti tal pool teed vabaks anda, ussi nimetati Viljandi- ja Võrumaal meelitavalt mõrsjaks.

Ta ütles huntidele: "Mehed, tee pooleks. Pool meile ja pool teile!"

Kui ta nii oli ütelnud, siis hundid läksidki teine teinepoole teed ja vanaeit läks koos oma lapse ja lapsehoidjaga puutumatult mööda. (RKM II 68, 208/9 (10) < Simuna khk, 1955.)

Teekonna ja tööde alguse kriitiline piir tuli ületada kohaste sõnade teel, samuti tuli soovida töötajast möödumisel talle jõudu, et töötajaku ega töötajaja jõudu mitte ohustada. Reeglina oli vastus kindlavormiline ja kinnitav: "Tarvis" või: "Jõudu tarvis!"

Tööinimesest möödudes öeldakse talle: "Tere jõudu!" Kes seda ei teinud, sellele karjuti: "Kellaga siga läheb!" (KKI 47, 820 (322) < Jõhvi khk, 1963.)

Toidulaua äärde sattudes sooviti sööjatele: "Jätku leiba!", millele vastati: "Jätku tarvis!" Mitmes situatsioonis oli töötegija tervitamine keelatud, et tööjärge mitte rikkuda (nt katusepanijat ega kapsaistutajat ei tohtinud tervitada), või tuli kasutada spetsiaalseid vormeleid (kalale ja jahile minnes, seebi- ja õllekeetmisel, pesupesemisel, samuti võitegemisel kasutati erivormeleid ja ümberütlemist). Sellisel juhul vastati teretamisele head soovi tugevdava vormeliga, vahel hoopis tõrjevormeliga. Mõnigi kord arenesid vastustest pikemad sõnamängulised ütlused:

Tuppa sisseastuja tervitus kedrajale: "Kirpu ketrajalle!" ja vastus: "Täid tulijalle turki (takune seelik), sada iga särki, üheksakümmend üheksa iga nüöri (krooge) vahele!"

(RKM II 200, 716/7 (13) < Lügánuse khk, 1960.)

Sõnamaagia ja sõnamaagilise käitumise järgi leiame tänasestki kultuurist. Me soovime kalamehele edu sõnadega: "Kivi kotti!" ja autojuhile ohutut sõitu, lausudes: "Nael kummi!" Me eelistame jätta head nägemist, kuulmiseni, homseni, ja vältida kunagi igapäevakultuuri kuulunud jumalagajätmist, mis tänapäeva inimese jaoks märgib lõplikku lahkuminekut. Niisiis tajume kunagist õnnistussoovi "Jumal (olgu) sinuga!" hoopis kui vihjet pika ajalise ja ruumilise vahemaa, kellestki lahkumise või lahutamise kohta.

Mõjusad õnnistused ja edendavad lühivormelid kuulusid igapäevaste, aga ka ainukordsete riituste juurde. Vormeleid kasutati eluetappide piiride ületamisel, nad kuulusid lahutamatult töö alustamise ja esmaohvrite, aga samuti tööde rituaalse lõpetamise juurde. Sümboolsed rituaalid saatsid esimest karja- ja künnipäeva, ternespiima (lehma esmalüps pärast poegimist) tarvitamist, heinategi ja viljalõikuse lõpetamist, vasikate, põrsaste jt noorloomade ohutamist, lambapesemist ja lambaniitu.

Kui lamma saab niidetud, siis piab kolm korda lamba kaela peale sülitama, natuke soola raputama ja ütleva:

*"Metsa sööma, merde jooma,
mulle uue villa tooma."*

(EÜS VII, 378/9 (68) < Kadrina khk, 1910.)

Ternespiimaga seotud mitmekesine normide süsteem määras esmalüpsist osa saama lehma, vasika, aga seejärel koera ja kassi. Vastsündinud vasikaga seotud tavand pidi tagama tervise ja head omadused: vasikat tonksati vastu ahju või tõsteti üles, selle juures sooviti kasvu ja kosumist.

Kui värskest piimast (ternest) leent keedetakse, antakse kõigepealt koerale ja kassile. Peale söömist lüüakse lusikapõhjaga karjasele tasahiljukesti otsaette ja ööltakse:

“Härg kündma, lehm lüpsma!”

(H II 10, 246 (24) < Kadrina khk, 1888.)

Meie ema, kui keetis esimesest lüpsist ternespiima suppi, sõime puust lusikatega. Kui söönd saime, siis koputasime lusikaga üksteisele pähe ja ütlesime:

“Härg nii vanaks kui Ida, Alma” jne, kuni kõik lauasistujad said nime järel läbi koputatud. See pidi siis vasika kasvu kaasa aitama.

(RKM II 314, 81/2 (3) < Lügänu khk, 1975.)

Kui lehm piima tuli, siis tuletati ternespiima söömisel meelde, et nüüd tuleb teisele lusikaga otsaette lüüa ja öelda: “See päits on sinu.” [---]

(RKM II 463, 647 (15) < Iisaku khk, 1994.)

Ternespiimasöök oli varem pere maius, ühtlasi tervistav toit, ning ternespiimatooted ja toidulisandid on tänini menukad.

Sõnalise pöördumise vormelid varieerusid vabama sõnastusega ütlustest kinnisvormeliteni.

Kui uusi adrasahku teritatakse, siis peab enne neid kolm korda vastu maad taguma ja ütlema:

“Tõid leiba, too leiba!” Siis toob see ader kündes head viljakasvu.

(H II 9, 82 (14) < Viru-Nigula khk, 1889.)

Vilja puhastamisel sõkaldest kutsuti imiteerivalt tuult:

Kui vilja sarjati, siis minu isa tegi “fuu, fuu” – puhkus niimoodi, et “tule, tule, tuulekene”. Niimoodi ütles ja siis puhkus, et tuleks tuul.

(RKM II 370, 122 (10) < Viru-Jaagupi khk, 1984.)

Uute rõivaste selgapanemine ja jalanõude kasutussevõtmine oli oluline sündmus, pisiriitust saatev lühivormel tagas jalanõude ja riiete vastupidavuse. Uute pastelde kohta kirjutab üks Jakob Hurda vähestest naiskirjasaatjatest järgmist:

Kui uued paslad esimest kord jalga panna, siis tantsita paekivi peal ehk muu sileda kivi peal ja ööldakse sealjuures:

Pae paksused, kivi kovadused,

ühed paslad, üheksad paelad.

Siis peavad paslad kulumise vastu hästi kovad olema.

(H III 2, 35 (1) < Haljala khk, 1889.)

Hügieeni ja tervisekombestiku seisukohast oli tähtsal kohal saun – keskne ravimispaik, vanas traditsioonis vaimolendite elu- ja kohtamispaik. Sauna-kultuur säilis oma rikkuses hilisajani, osa selle juurde kuuluvaid kombeid on tänapäeval taasjuurutamisel. Saunakultuuri osana püsisid pikalt tavandis sauna teretamine, saunatänu ja vormelid, millega saunalised õnnistasid leili ja abi eest, näiteks lastele sooviti tänuks kergeid jalgu ja selgeid silmi jm. Saunasõnades tänati kõiki vihtlejatest saunaehitajani.

*Aituma haoraijujale,
aituma ahjuküttäjale,
aituma vievedäjale,
aituma vihtlejale,
aituma, aituma, aituma,
aituma Aidu jumalale,
Unikuula omale hundisitta!
Ise vihtles, ise luges.*

(RKM II 230, 506 (86) < Lügänuuse khk, 1967.)

Arstimissõnad

Arhailistest haiguse etioloogiatega püsis pikalt käibel seletus, et tõved pärinevat maast, veest, tuulest, tulest, saunast, kuid ka haigusvaimudelt; haigus võis olla jumala poolt määratud, olulisel kohal oli teise inimese põhjustatud haigus. Levinud seletusviis seostas haiguse veel mõistega *viha* (algsest roheline, ebapuhas, kibe, mürk, vaen, samuti haiguse alge), mida omistati paljudele elus- ja elututele olenditele. Viha alla sattumine põhjustas sotsiaalse ebaõnne, kuid vihaga kokkupuutesse sattumine või viha sattumine organismi põhjustas põletikke ja haigusi. Viha omistati peale inimeste veel mullale/maale, õllele, piimale, lõngale ja paljudele muudele objektidele.

Haigusi saadeti ära samuti tuule, vee ja tulega, kanti tagasi maapinnale, kurja soovinud isikule või haiguse põhjustanud loomale – st saadeti tagasi lähete kohta. Haigusi sai kanda üle loodusobjektidele, kasutades sõnu ja ohvriande, jättes sinna haige koha pesuvett, haiguskoldega kokkupuutes olnud esemeid, hõbedakaabet jm. Sellistes pöördumistes kirjeldati haigust arengu- ja liikumisvõimetuna, loodi võimatusele rajatud võrdluspilte müütilise maailmaga, saadeti haigus inimtühja paika, lähtekohta või saatnud isikule.

Sõnu mugandati ja adresseeriti ümber vastavalt vajadusele: vahetati adressaat, kohandati sõnastust, muudeti üksikuid värsse või värsirühmi nii, et need sobiksid konkreetse juhtumiga. Kui inimestel ja loomadel sümptomid ning haiguse kulgemine sarnanesid, arstiti neid ühesuguste võtete, ainete ja

loitsudega. Kuna arstimisriituse käigus vahetati abivahendeid ja muudeti tegevust, siis väiksemate muganduste abil muudeti sõnad kõlblikeks ja riitusele vastavaks. Arstimissõnad oli tavaks lõpetada ehk sulgeda, selleks sobisid vormel *Isa, Poja ja Pühavaimu nimel!*, aamen ja meieisapalve.

Endisaegsed haigusnimetused olid üldistused, nimetuse taga peitub tänapäevases mõistes rida haigusi, mis võisid mõne tunnuse poolest sarnaneda, neil võis olla oletuslikult sarnane algupära, nad hõlmasid keha kindlat piirkonda. Selle tõttu on rahvameditsiinis haigusnimetusi vähem kui nüüdisaja meditsiinipraktikas. Nimetuste ja seletusviiside sarnasuse tõttu võis rakendada üldisi sarnaseid ravivõtteid ja ravimeid. Näiteks koondusid äkksurm ja -haigused termini alla *lendva* (*lenda*, *lendav* *rabandus*, *lendvarabandus*, *rabandus*, *äki*(*li*)(*ne*)). *Lendva* põhjuseks peeti nõianoolt või pahatahtlikku soovi, millega saadeti võõrale loomale või inimesele haigus. Üldtermini *lendav* alla koondusid rasked südamehaigused, insult, lumbaago, loomade puhitus, äkksurm jm haigused. Erinevaid loitsutüüpe *lendva* arstimiseks tunti üle kuuekümnelt, nende sisu ulatus eksortsismisõnadest palvete, haiguse minemakihutamismõtetega, lauluraamatu- ja piiblikatketeni, erinevas vormis tõrjesõnadeni. Ka reuma (varasema nimetusega *jooksva*) oli üldnimi reumaatiliste vaevuste ja haiguste määratlemiseks ning ravimiseks. Loitsudena kasutati taas tekste, mis sobisid valu leevendamiseks, mitmed olid seotud piibli kirjakohtadega. Nari ehk rodi (randmeliigese põletik, *käerandme paistetanud sooned hakkavad rodise*) tekkis rahvapärase arvamuse kohaselt lihaste üleväsimuse ja raske töö tõttu. Nari lasti tervenemiseks sümboolselt närida esimesel lapsel (või pojalt), haiguse peale tuli närimise ajal *õriseda* koera moodi, rannet triikida, kanda lõnga ümber randme – et nimetada mõningaid ravivõtteid.

Kui nari käes on, siis peab vanemate esimene poeg närima ja peale sülitama, üteldes:

*Närin nari, närin nari,
mene metsa mättase,
aga mitte inimestesse.*

(H II 53, 338 (2) < Rakvere khk, 1895.)

Kooljalu (luu- või kõhre paksend) tekkis nii loomadel kui inimesel, ja seda arstis tavaliselt spetsiaalsete oskustega ravija. Kooljaluud püüti surnuga ära saata, abiks oli surnukondiga vajutamine vanakuu ajal. Ka numbrite loendamine kahanevas järjestuses aitas tõbe kaotada.

Kui mina olin poisikene oli minu isal teenijatüdruk. Tema ütles, et vanaema oli temale õpetanud lausumisesõnad, kui juhtuvad inimesel või loomal kasvama külge krämbmunad ehk nüüdse aja järele kooljalu. See on selle vastus: loe sõnad ja hõõru käega haiget kohta.

*Kulu kui kulu, kao kui kaste,
mine kokko kui kasetohi.
Kümme, öheksa, kaheksa, seetse, kuus,
viis, neli, kolm, kaks, üht ei ole olemaski.*

*Minu hobuse jalasääre peale kasvas niisugune muna, ja mina hõerusin
käega seda muna, muud abi ei annud tale, aga terveks sai.*

(ERA II 199, 256 (6) < Simuna khk, 1938.)

Ohatuse sõnade puhul saadeti haigus eemale, kanti üle metsa, rõhutati võimatuse-vormelitega kadumist:

*“Kuivagu, kadugu,
soosse, rabasse,
kivi, kannu otsa.
Alt juuritu, pealt ladvatu,
keskelt südametu,
päh, päh, päh!”*

Ja sülitati peale.

(ERA II 266, 221 (506) < Simuna khk, 1939.)

Haiguste loitsimisel, eriti krooniliste pikaajaliste haiguste ja majapidamistööde juures arvestati kuufaasiga: noorkuu kasvatas, noorendas, ravis, edendas kõike, mis oli nähtaval või maapinnal. Noorkuud teretati nooruslikkuse, hea välimuse, tervise, raha, jõukuse või toidu tagamiseks. Vanakuu kahandas, kahjustas, tõvestas ja rikkus, kuid edendas maaaluseid viljasid; ohtlik oli kuude vaheaeg. Kuuloitsude vanimad üleskirjutused pärinevad 17. sajandist, kuid praegusajalgi aitab kuu vabaneda nahahaigustest ja soolatüügastest, neid ja mitmeid muid nahahaigusi saab kuule üle kanda. Sajatusvormel “Kao kui vanakuu taevast!” lõpetab tihti arstimissõnad, kordus tugevdab nende mõju: *Kadogu, kui kuu kadob, hävigo kui kuu hävib* (Vaivara khk, 1891).

Soolatüükad. Täiskuu ajal minna kuuri või hoone varju ja näidata kuule soolatüükaid ja ütelda: “Näe, mis siin on, võta need omale.” Kolm korda.
(RKM II 159, 37 (5) < Haljala khk, 1963.)

Tuulest saadud haigusi raviti tuule abil; tuulepöörjad ja -vaigistajad, tuulesõnade teadjad on olnud sajandeid hinnatud isikud. Tuult peeti silmahaiguste tekitajaks mustuse, suitsu ja taburikkumiste kõrval (pesuvette sülgamine, haigete silmadega inimese jälgimine, menstruatsioonivere silmitsemine jm). Haigusetekitajaks võis olla voolav vesi, loom (nt madu, kelle nägemine raseduse ajal kandus imikule üle ussitõvena) või nõidus. Raviks tuli silmi pesta silmaallika veega, asetada silmadele taimekompress või kasutada maagilisi

esemeid ja loitse. Järgnevas tekstis on tõrjumisel olulised põhjapoolne mätas, hõbedakaabe, leotis ja sõnad.

Kui silmad on haiged, siis võta põhja poolt aia äärest tugiteiba alt üks mätas ja kaabi raha küljest puru sinna peale. Siis hauta silmi leotisega ja ütle: "Valgus maale, tervis silmadele!" Vii mätas sinna tagasi sedamoodi, kui ta sealt võeti.

(H III 2, 90 (3) < Haljala khk, 1889.)

Teenekas emakeeleõpetaja Eduard Leppik on kirjutanud päris 20. sajandi lõpus üles silmapesemissõnad, milles pöörduakse tervise saamiseks veevaimude poole.

Silmade pesemine

Kui võõra koha pääl silmi [= nägu] pesti jooksjä vee sees, siss peseja ütleb:

*"Attuma, veeisake,
attuma, vee-emale,
võta mu haiguseke vastu,
anna mu terviseke kätte."*

Kui nõnda ütelti, siss ei hakkava säält midagi haigust.

(RKM II 381, 326/7 (81) < Kadrina khk, 1985.)

Arstimiseks kasutati veel dialoogloitse, mis kujutavad endast vanimat arstimisviisi, dialoogi arsti ja haiguse tekitaja vahel, mida saadab maagiline tegevus. Kahekõne vahendusel saab haigusetehtaja sõnumi, et ta peab lahkuma. Virumaal on dialoogloitsudega arstitud nari, ööitku (imikute öised nutuhood) ja kaasasündinud lastehaigustest nn koeratõbe. Viimane on üks paljudest haigustest, mis kandus lapsele üle raseduse ajal ehmatamisest. Koeratõves laps oli isutu ja kõhn, teda arstiti näiteks haukumise, lapse sümbolse kaalumise, jahvekiivil jahvatamise ja muude võtetega. Virumaal, osas Lõuna-Eesti kihelkondadest, Soomes, Lätis ja Leedus on dialoogloitsu tekst tihti kolmeosaline: küsimusele ja vastusele järgneb kinnitus (arstimine või tõrjumine palutakse lõplikult mõjuda). Näitetekstidest esimeses viheldakse koeratõbist dialoogi saatel koera sabaga:

Kui veikesel lapsel koerataud on, siis saab ahi soojaks köetud ja laps ahjule viidud ja musta koera sabaga viheldud, ja üks jooseb siis kolm korda ümmer maja ja iga korral, kui ring täis on, siis haugub koera moodi kolm korda: Auh! Auh! ja sie, kis last vihtleb küsib: "Mis sa haugud?" ja haukuja vastab: "Ma haugun musta koera tõbe." Siis piab laps sest tõbest lahti saama.

(H II 37, 701 (11) < Jõhvi khk, 1892.)

Teises toimub haiguse sümboolne jahvatamine:

Kui lapse kõht haige on, peavad kolm leske naest last jahvatama, see sünnib järgmisel kombel: Üks lesknaene võttab lapse, paneb käsikivi peale ja hoiab kinni, teine keerab kivisid, ja kolmas küsib üle ukse:

“Mis sa javad?”

Javaja vastab: “Javan koerataudi.”

Küsija ütleb: “Java nenda, et terveks saab.”

Teine vastab: “Javan jah nenda, et terveks saab.”

Nenda peavad need kolm leske naest kolmel neljapäeva õhtul tegema.

(H II 7, 638 (18) < Jõhvi khk, 1889.)

Maagilist tegevust tuli enamasti sooritada kindel arv kordi (eelmiste näidete puhul oli tähtis tegevuse sooritamise kolm korda), arvumaagiale ja numbrite loendamisele oli üles ehitatud mitmeid sõnu. Üle-eestiliselt oli tuntud numbrite loendamine ühest üheksani või üheksast üheni maagilise rituaali saatel, mis oli kasutusel ka Virumaal. Osa nõidussõnu põhines kahel paralleelsel arvude real: üks neist (haiguse ar vurida) kahaneb, teine (patsiendi rida) kasvab. Virumaal on põhikuju järgmine:

Pistuse sõnad! Lugada sibula piale ja sibul ära süüa.

Sina, pistus, torkasid minuda ühe kõrra, mina torkan, pistus, sinuda kaks kõrda.

Sina, pistus, torkasid minuda kaks kõrda, mina torkan sinuda kolm kõrda.

Sina, pistus, torkasid minuda kolm kõrda, mina, pistus, torkan sinuda neli kõrda.

Nii edasi kuni kümneni. Sibulat piab sel ajal terava nuaõtsaga torkima.

(ERA II 166, 237 (7) < Iisaku khk, 1937.)

Palved. Tähtvormelid. Legendid

Loitsudesse jumalanimede, pühade sõnade (piibliväljendid) ja võõrkeelsete üksikväljendite põimimisega muudeti teksti tähendust. Arstimiseks kasutati (jumala)nimesid nagu Elochim, Adonai, Aadam, Abraxas, samuti lühendeid (Abracadabra), piiblist pärit kinnisväljendeid (Jeesuse viimased sõnad), mis toimivad oma olemusliku pühadusega. Samuti olid loitsu funktsioonis kasutusel teatavad piibli kirjakohtad ja lauluraamatute laulud (Kõiva 1990, 1998). Kõigi haiguste ja õnnetuste korral oli abi meieisapalvest, mida tarvitati arstimisritustes alustamisel ja/või lõpetamisel.

Eelnevatele lähedased olid tähtvormelid – kirjalikud müstilise taustaga loitsud, mis põhinesid kabalistikal ja kujutasid endast palve või kindla väljendi lühendit või palindroomi, nagu nt roosi- ja tulekahju vastusõnadena kasutatud SATOR-palindroom. Selliste sõnade juures oli oluline graafiline kujundus, tekstile lisati maagilisi märke.

Roosi arstimine oli roosisõnadega. Kirjutati sinise paberi peale OPERA ROTAS TENET. See pidi eesti keeles tähendama: “Metsas hoiab karja.” Pidi olema vanas keeles. Mässiti see roosi ümber. Kirjutati nii, et sai lugeda ülevalt alla ühtemoodi:

SATOR

AREPO

TENET

OPERA

ROTAS

(RKM II 251, 623 (40) < Kadrina khk, 1970.)

Paljude loitsumotiivide vanus ulatub mitme tuhande aastani. Kristliku tagapõhjaga loitsutraditsioon eksisteeris kõrvuti katoliiklike palvete, õnnistamistavade ja eksortsismiriitustega. Nelja luterliku sajandi mõjul tekkis omanäoline sulam, kus võrreldes katoliiklike maadega on vähe legendilisi loitse ja pühakute poole pöördumisi. Arvestatav osa Euroopa valuvaigistamis- ja arstimissõnadest põhines keskajast alates Jeesuse elukäigu seikadel ja tema kannatustel; sama iseloomustab ka Eesti pärimust. Meenutagem siinjuures kirjeldavalt legendide ja müüdikatketega ravisõnu.

Verejooksu peatamine oli jõukohane osale loitsijatest ja selle ameti pidajate suhtes kehtisid kindlad reeglid: veresõnade omanik ei tohtinud olla sünnitamise ega loomatapmise juures – muidu jäi veri seisma, samuti keelati õlleteo või lüpsmise juures viibimist – õlu ja piim omandasid vere maitse. Suurem osa veresõnadest olid rahvusvaheliselt tuntud, kasutati ka konkreetsete kirikulaulude kindlaid katkeid või terviklaule. Loitsudes on palju allusioone, nt palutakse verel seisma jääda, nagu seisis Jeesus, kui Johannes teda Jordani jões ristis.

Minu oma lapsepõlve peigmees õpetas veresõnad. Veri jääb kinni ja ravva valu jääb ära. Veri on kuhjas, aga tarretab kõik üles senna. Näid tuleb 9 korda lugeda: “Mina rauda purema, veri vällä tirtsti. Issa, Poiga, Pühavaim. Vesi juosku, veri seisku nii kui Jordani jõös paas. Aamen. Issa Poiga Pühavaim (3 k.) Aamen. (RKM II 14, 67 (159) < Jõhvi khk, 1947.)

Veresoon kokku, verest saan jägu. Kuidas meie kallis Õnnistegija seisis, kui Johannes teda ristis. See Jumala, isa, poja, pühavaimu nimel. Aamen, aamen, aamen. (ERA II 28, 287/8 (33) < Lüganuse khk, 1930.)

Ka meenutatakse Jeesuse viibimist Kolgatal, tema ristilöömist, vermeid, mis ristil ei veritsenud. Ristimismotiiv on tihti lühenenud vihjeks, mis põhineb üldtuntud sümbolil või legendil.

Haigussõnades on otseste piibli- ja tavareaaliate kõrval olulised loitsumaa- ilma maastikud, kus tegutsevad inglid, pühakud, Jeesus ja haigusvaimud. Selliste olenditega verbaalselt dialoogi astumine peletas haigusvaimu minema.

Hobusehaiguse vastu

Kolm inglit tulid taevast, käisid korget mäge mööda ja hüüdsid: “Meie lähme rabandust ära võtma ehk äkilist haigust aitama ja kurjavaimu kavalust rikkuma.”

“Minge, minge, ma tahan teile abi saata, esiteks homiku, teiseks õhtu, kolmandamaks lõuna [poolt].”

Neid sanu loetaks kolm kord läbi. Iga korra viimaste sanade ütlemise ajal tehakse vassak käe nimetissõrmega hobuselle annetava leiva peale kolm risti ja loetaks issameie ühe hingetõmbamisega ära.

(H III 2, 52/3 (3) < Haljala khk, 1889.)

Loitsumaastikuks võib olla meri (must meri), millest tõuseb mustades riides must mees – haiguse ja kurjuse kehastus. Must mees võidakse saata metsa, kust ta ei pääse välja. Virumaa tulesõnades tõuseb merest valge mees valge katlaga, tekst on olemuselt lähedane Kuusalu pikematele tulesõnadele. Valge või punane (= ilus) on idaslaavi nõidussõnades sage haigusvaimu tunnusepiteet, võimalik, et see oli meelitus, nagu järgnevates tulesõnades võiks valge mees olla jahutaja, jäise külma võrdluskuvand.

Kolm korda põlenud haava peale lugeda, siis kaob valu ära:

Valge mies tõuseb meresta,

valge kattela käässä,

valge kepp oli kattelassa.

Ära puudu punakivisse,

liha, luisse, liigettesse.

(H III 12, 237 (2) < Haljala khk, 1891.)

Tulesõnades on kristlikud motiivid taas sagedased: haavu oodatakse ravima Maarjat, tuntum kasutatud piiblimotiiv on “Kolm meest tuleahjus” ja neli neitsit (neid on samastatud muistsete saatusejumalustega), kes tulevad oma kinnaste ja sõbaga tulevalu jahutama. Tule poole pöördudes meenutatakse talle, et ollakse tule tuttav – seega ei saa ta sugulast põletada.

Ei tuli minu põleta,

mina tule tuttavaida.

Ei suitsu minu sureta,

mina suitsu sugulane.

Ei vesi minu uputa,

mina vee vennanaine.

(E 11 579 (1) < Haljala khk, 1897.)

Sama põhimõte kajastub teistes loitsudes, nt maa-aluseid (nn maast saadud nahahaigus, allergia) ennetavates sõnades:

Kui inimene kuskil maas on istund ehk magand ja tahab, et maasthaigus tema külge ei hakka, siis peab ta ütlema: “Muld, ära tee mullale kurja,” ja selle järel sülitama kolm kor[da].

(H III 2, 37/8 (10) < Haljala khk, 1889.)

Inimeste ja loomade liigete nihestuste ja teiste traumade ravimine oli loitsijate oluline ülesanne. Erinevaid nikastussõnu on kirja pandud üle neljakümne tüübi, sajad kirjapanekud osutavad teema aktuaalsusele. Nikastusearstide ja luude paikapanijate oskusteabe hulka kuulus nikastuslõnga valmistamine värvimata lõngast: selja taga heideti lõnga üheksa silmust, valmistamist ei tohtinud patsient näha.

Nikastuselõng tehti musta lamba, veel parem oina villast. See ei tohtinud olla värvitud lõng. Sellele lõngale tehti üheksa sõlme sisse, nii et nad tõmmati kõik ühekorraga kokku. Kui sõlmed kokku tõmmati, siis lausuti:

Luu luu ligi, liige liige ligi. Liigeta, liigeta.

(RKM II 336, 258 (19) < Väike-Maarja khk, 1979.)

Nikastust raviti lauluraamatutekstidega, numbrite tagurpidi üheksast üheni lugemise, tähtvormelite ja muude nõidussõnadega. Euroopa vanim tüüp “Jeesus kirikuteel” (tuntud veel nimetustega “Merseburgi 2. nõidussõnad” ja “Luu luuga”) levib alates 9. sajandist, vanimas tekstis on teelisteks jumalad Odin ja Wodan, kes aja jooksul on asendunud kristlike tegelastega. Näiteks Rootsis on loitsutegelane hobuste kaitsja püha Stefanus – nikastusesõnu kasutati nii inimeste kui ka hobuste abistamiseks. Ka Eesti pärimuses kasutatakse sõnu universaalselt nii inimeste kui ka loomade arstimiseks. Eestis on teelised harilikult Jeesus Peetruse või Maarjaga. Loitsu tüüptegevus kirjeldab Jeesust (koos kaaslasega) rändamas mägedes, kõrbes või üle silla. Jeesuse hobune ehmatab, nikastab jala ja Jeesus loeb parandamiseks sõnad: *Luu luuga, nahk nahaga – jalg terveks.*

Järgnevad tekstid näitavad võimalusi sama süžee erinevateks arendusteks (üks üleskirjutustest esindab 19., teine 20. sajandit), aga ka seda kuidas tekst võib sisaldada saatva rituaali kirjeldust. Tegevus kulgeb põhiliini mööda, ent kummaski loitsutekstis ei loe Jeesus sooni ja luid siduvat vormelit, vaid tema tegevust kirjeldatakse *puhuma ja lausuma, / liikmeid kokku liikmema*. Tekstist

ilmneb, et ta teotseb veel sõnatud punase ja sinise lõngaga, mille asetab kivi alla, maailma, kus ei paista päike ega ole elu.

Kui keski on jala nikastanud, siis peab järgmisi sõnu pruukima:

“Hakkas Jeesus minema.

Jeesus läks teeda mööda.

Maarja läks maada mööda,

hakkas metsas püüd püüdma,

hobune ehmatas ära, nikastas oma jala.

Jeesus ratsalt maha,

puhuma ja lausuma,

liikmeid kokku liikmema,

sooni kokku sõlmema.

Puhun ma punase lõnga,

sidun sinise sõlme,

panen maha karvalist,

võttan maast havi selga,

havi hammas nikiline, näkiline.

Kuhu ma panen sind?

Panen sinise kivi alla,

kus päike ei paista

ega ilmas ei sigine. Aamen.”

(H III 1, 573 (5) < Iisaku khk, 1889.)

Kui Jeesus hakkas kirikusse minema,

Jeesus läks teed mööda.

Kui tee hakkas metsa pöörama,

Jeesuse eesel ehmatas ära ja nikastas oma jala.

Kui Jeesus maha tuli,

hakkas puhuma ja liikmeid kokku lükkima

ja sooned kokku sõlmima.

Võtsin ma punase lõnga,

seon ma sinise sõlme.

Võtan maast, havi selga,

havi, havi, omal nigi-nõgil,

kuhu ma sind panen?

Kas sinise kivi alla,

kus kõik ei paista ega silma ei sigine?

Aamen, aamen, aamen.

(ERA II 28, 286/7 (32) < Lügänuuse khk, 1930.)

Üks tänini aktuaalne ja aktiivne vanema loitsutraditsiooni segment on roosisõnad. Tänapäeval on roosi (vanem nimetus *eliting*) diagnoosimine lihtne, ent haiguse visa taandumise tõttu on vanad võtted jätkuvalt kasutusel. Rahvapärane seletusviis seostas roosi ehmatamise ja tugevate emotsioonidega ning eristas kolm või üheksa roosi liiki, roosi vorme eristati kas värvi (sinine, valge, punane), päritolu (tuuleroos) või haiguskolde (rinnaroos, luuroos) järgi. Sellise määratluse taga aimuvad erinevad haigused kroonilistest põletikest luutuberkuloosi ja kasvajateni. Roosi iseloomustab väljakannatamatu valu, ühte sellist juhtumit vahendab endiselt Saarde kihelkonna elanikult teeneline eesti keele õpetaja ja kirjasaatja Eduard Leppik:

[--] *Tuli olli lõõridesse läinud, suitsu tuli tuba täis, mia hirmusin ära, pannin käe rinna pääle. See külg pastetas kohe üles. Nõnda kui tuli põletas valu sees. Ükski rohi es aita. Siss olli seoke asi. Teise majas olli ka väike laps. Sinna olli tulnud üks vana inimene seda last vaatama [= katsikule]. See olli roosiarst. Mia olin särgis, üks inimene tuli sisse ja küsse, kas siin majas on haige inimene, Mina siss ütlesin: "Mina see olen." Tulli siss minu juure. Siss rääkis temale ära oma haiguse. Tema üteli: "Too mulle köögist üks laasitäis vett." Siss võttis selle laasitäie vett ja heitis põlvili mui sängi jalutse taha maha. Siss temal olli see laas käes, luges tasa. Kümme-viisteisku minutid luges põlvili, siss tuli üles ja üteli:*

"Noh, noorik, joo see laasitäis vett ära, mine sängi ja võta tekk üle pää."

Nii kui ma sängi heitsin, nõnda jäin magama. Ja ärkan üles ja es ole naist ja es ole mul valu. Vat need ollid roosisõnad, mis ta sinna laasi pääle luges. Arvata üks tunn aega magasin ja kohe olin terve. Vaata, kui kanged on sõnad. Nüüd ei ole seda änam. [--]

(RKM II 381, 316/8 (75) < Kadrina khk < Saarde khk, 1984–1985.)

Levinuim ravivahend oli roosipaber (sinine suhkrupeapaber või vihkukaas), kuhu kirjutati sõnad peale, kriipsutati need pliatsiga üle, lisati maagilised märgid ja asetati õhukindlalt haiguskoldele.

Rahvas räägib (nimelt üks mees, kes Liivimaalt Eestimaale tulnud): Saadjärve mõisaherra parun Prangel (vistist Wrangel) on sõjast ühe Prantsuse kindrali kääst elitingasõnad toonud, need on:

Roosa pill, soora pill, allapasoor.

Need saavad paberi peale kirjutatud, üheksa risti ja üheksa punkti juure tehtud ja elitingale peale pandud. Kellelegi ei tohi aga seda kirja enne näidata ehk lugeda anda.

(H II 53, 539 (789) < Simuna khk, 1895.)

Erinevaid loitsutüüpe on teada üle saja. Haigust tõrjuti lauluraamatust pärit laulukatketega, piibli kirjakohtadega ("Kolm meest tuleahjus"), Kristuse elukäigu sündmustel põhinevate või muude legendilistel motiividel põhinevate sõnadega ja kõigi muude sõnamaagia pakutud võimalustega. Tuntum tüüp on keskajal tekkinud ja Eestis üheksa redaktsiooniga esindatud "Kolm roosi". Tekst on seevõrra kodunenud, et võib liituda regivärsiliste loitsudega ja teksti variaablust iseloomustab näiteks asjaolu, et erinevaid värvikombinatsioone roosi iseloomustamiseks on fikseeritud üle 30. Ida-Virumaal on enim levinud kombinatsioon **valge-sinine-punane**. Lühike tekst erineb kihelkonniti ka selle poolest, milliste tegusõnadega vahendatakse kolme roosi käekäiku, kombinatsioonide arv ületab 60.

Esimene näitetekst on lähedane eksortsismi-vormelitele, mille vahel paikneb kolme roosi motiiv, loitsu lõpetavad sulgemisvormelid.

Mina vannun sind, sina ruaajane vaim.

Mine ära seistsinatsest Jeesuse Kristuse ümmardajast ja sulasest.

Jumala Isa, Poja ja Pühavaimu nimel

aamen, aamen, aamen.

Jeesus tuli läbi kõrbe, kolm ruasi oli temal kääs.

Sinine kuivas, punane närtsis, valge kadus uapis ära.

Jumala Isa, Poja, Pühavaimu nimel

aamen, aamen, aamen.

Mina vannun sind sellest päävast,

sellest tunnist, sellest minutist saadik.

Jumala Isa, Poja, Pühavaimu nimel,

aamen, aamen, aamen.

(ERA II 166, 258/9 (73) < Jõhvi khk, 1937.)

Teine näitetekst on tavapikkusega, selle suleb kinnitusvormel.

Roosisõnad

Jeesus kõndis tieda müöda,

kolm oli ruosida käessa:

ühe ta võttis, teise jättis,

kolmandemaga taga koputas:

Issa, Poja ja Pühavaimu nimel!

(EÜS X, 1468/9 (14) < Haljala khk, 1913.)

Sotsiaalsed suhted, majandamine, suhted loodusega

Loitsud olid olulised ka majapidamistööde edendamisel, nende alustamisel ja lõpetamisel, loodusega suhtlemisel, sotsiaalsete suhete korrastamisel. Kahetuse ehk eeldatava kurja silma ja sõna kahju vältimine ja omavahelise käitumise reguleerimine, aga ka näiteks armastuse maagiline taotlemine ja hävitamine olid olulised sõnamaagilised oskused (just viimatinimetatud rituaale kaugeltki iga rahvaarst ette ei võtnud). Eriti 19. sajandi esimesel poolel oli vältimatu saksasõnade (ülemusesõnad) ja kohtusõnade tundmine, arvukalt on üleskirjutusi vitsasõnadest, mida kasutati vihatud ja raske peksukaristuse valu ennetamiseks ning vähendamiseks. Vitsasõnad on ainsad, kus appi kutsutakse kuradit.

Vitsavalu sanad
Kurat kuulus kuningas ilma pääl,
rohke rammumees rahva seas.
Tule tuulesta,
üle üheksa kiriku,
üle viie viinaköögi,
üle seitsme suure linna,
vii ära vitsavalu.
(H III 2, 373/4 (6) < Haljala khk, 1890.)

Kuigi vajadus vitsasõnade järele kadus pärisorjuse kadumisega (viimased avalikud täiskasvanute peksukaristused leidsid aset 1905. aasta revolutsiooni järel karistusaktsioonide ajal), on neid sõnu kirja pandud kogu 20. sajandi vältel.

Majandusedu, tööde ja isikliku õnne sõnad olid enamjaolt keerukama maagilise kompleksi osa, vastavad sõnad võivad olla ka stereotüüpsed, neid kasutati mitmete olukordade stabiliseerimiseks ja kurjuse tõrjumiseks. Nt parandati rikutud püssi tuntud haiguse ja kurjuse tõrjevormeliga *Oma koer kodu / koer üheksa võrra tagasi / koer koju, kutsikas kõrval*.

Kui püss on imestatud, et lindu ei tapa, siis suitseta püss kollaokste ja kaetisrohuga, siis pühi ja puhasta püss heaste ära. Siis poeta püss kolm korda ristamisi oma jalgade vahelt läbi ja ütle: "Oma koer kodo tagasi!"
(E 6935 (9) < Haljala khk, 1893.)

Lühemad, osalt lauluvormilised loitsud saatsid mets- ja koduloomadega suhtlemist. Neis kajastuvad looma respektseerimine kõrvuti omaniku õiguse taotlemisega, kohtab vanemaid usundikujutemasid. Hundisõnades pöörduakse tema poole meelitusnimedega, teisalt kutsutakse püha Jüri hunte talitsema – uskumuse kohaselt hoiab püha Jüri hunte jüripäevast mihkkipäevani valjais ega lase karjale teha kahju, kui teda appi hüüda. Huntidevalitsejast püha Jüri

on slaavi kultuuriruumi uskumusmotiiv, mida tunnevad ka Balti ja läänemeresoome kontaktalade elanikud (Mencej 2001).

Kui suvel hunt karja hulka tuleb, siis peab karjane hüüdma: "Püha Jüri! Püha Jüri! Kannusta! Kannusta hunt valjastega!" Siis hunt teeb suu lahti, ei saa looma hammustada. (E 5125 (4) < Haljala khk, 1894.)

Tuntuimas eesti valuvõtmisloitsus kantakse valu üle varesele, harakale ja teistele lindudele, tekst on tänaseni populaarne. Mitmed kunagi olulised sõnad kandusid 20. sajandil karjaste ja laste repertuaari. Laialt oli laste seas tuntud kurgede ja hanede eksitamine, kuid parve segiajamise järel tuli linnud uuesti korda lugeda.

*Kui kurekolmnurk läbi läks, siis hüüdsid neile lapsed:
Sega pudru, sega pudru,
lase looka, lase looka.*

*Kui siis kureparv oma rivist segamine läks, siis rõõmustasid lapsed, et kured just nende käsu peale on oma lendu muutnud.
(RKM II 283, 331/2 (5) < Viru-Jaagupi khk, 1971.)*

Virumaa rahvaarstid

Rahvameditsiini globaliseerumise ja kosmopoliitsuse ilmingud

Rahvameditsiini saame defineerida järgmiselt: rahvapärane arstimispraktika on oma olemuselt universaalne, sinna on integreeritud käepäraseid võtteid oma ajastu ametlikust meditsiinist ja ajastukesksetest trendidest, kasutatakse erinevaid medikamente ning selle praksises säilitavad oma koha end traditsioonis õigustanud võtted. Oluline roll rahvameditsiini kasutustavade kujundamisel on oma ala spetsialistidel, rahvaarstidel, kes juurutavad uuendusi, muudavad vanu teadmisi ajastukohasteks ja säilitavad vanemaid võtteid.

Elmist sajandit iseloomustas senisest intensiivsem uute teadmiste integreerimine rahvameditsiini võttestikku, aga ka alternatiiv- ja komplementaarmeditsiini harude tähtsustumine. Kultuuri üleilmastumisega levisid Eestisse esoteerilised õpetused, jooga, hiina meditsiin, ajurveeda, muusikateraapia, uudseid taimi kasutav taimravi, õie- ja aroomiteraapia, uutest trendidest lähtuv ravisalvide valmistamine, inimese holistilise külje arendamine jpm. See protsess toob nähtavale üleminekuala, kus rahvameditsiini üldpraksisesse vahendatakse teadmisi ametlikust biomeditsiinist, pluralistlikust alternatiiv- ja komplementaarmeditsiinist. Rahvameditsiini alased teadmised rikastuvad

protsessi tulemusena uute mõistete, raviviiside ja medikamentoonsete lahendustega. Samas ei integreerita kõike, vaid osa, ülejäänud eksisteerib iseseisva komplementaarpraktikana. Kosmopoliitne meditsiin (vrd Dunn 1976; Tan 1989) on ametliku institutsionaalse meditsiini tunnusjoon ja seda iseloomustab lääne meditsiiniteabe laialdane levik; samas on põhjust iseloomustada ka tänast rahvameditsiini kosmopoliitsena – paljud suunad on laialt levinud ja moodustavad üleilmseid võrgustikke.

Kommunikatsiooni areng, informatsiooni liikumine ja transpordiolud lubavad koolitusi ja raviseansse viia linnadest maapiirkondadesse, aga võimaldavad ka osaleda linnades toimuvatel üritustel.

Tänapäeva rahvameditsiini kosmopolitiseerumise ja transnatsionaalsuse kõrval ilmneb selgesti kohaliku rahvameditsiini võimalusi tähtsustav tendents, mis rõhutab põlisväärtusi ja loob kultuurilisi uustõlgendusi. Selle tunnistuseks on raviprogrammid, mida reklaamitakse traditsioonilise meditsiini jätkajatena: põlist saunakultuuri õpetavad kursused, taimravi ja tervisliku toitumise koolitused, linnastressist taastumist võimaldavad enesessesüüvimised looduslikes paikades. Samas võib kohaliku põlistraditsioonina väärtustada ka koolitatud meditsiini vanu võtteid. Näiteks tervisekeskuse Harmoonikum blogi reklaamib mitut uue hinnangu saanud vanemat teraapiat: *Meil olid energiakanalite mõjutamiseks omad meetodid. Üks neist oli meemassaaž, teine oli Vana-Eesti massaaž ehk soontetasumine ja kolmas on kaaniteraapia* (Lill 2017). Märkimisväärne, et vara-, kesk- ja uusaja meditsiinis kasutatud apteegikaanide teraapia naasis Euroopa ravivõttestikku alles 1970. aastatel ja Eestisse 1980. aastatel. Niisiis pole tegemist ei eesti ega vana traditsiooniga. Laias mõistes rahvameditsiinis (väljaspool ametlikku meditsiinidiskursust) toimuvad protsessid on rahvusvaheliste samalaadsete kultuurinähtuste haru ja nende kaudu lülitatud üleilmsetesse tervist toetavatesse meditsiinivõrgustikesse.

Muutumises on olnud ka ravimtaimede kasvatamine, töötlemine ja turustamine. Muutused ei toetu üksnes tehnoloogilistele uuendustele, vaid ka uute taimede toidukultuuri ja herbalistikasse juurutamisele ning taimeteadmiste teistsugusesse kultuuriruumi tõlkimisele. Oluliseks vaimseks keskuseks on näiteks kujunenud Katrin Luke Karepa ravimtaimetalu. Rõhutades taimeväe olulisust, vahendab Katrin Luke Põhja-Eestis ja laiemalt uusi toidutaimi (nt karulauk) ja taimeteavet (uudsed taimesegud omamaistest ja võõrliikidest tee valmistamiseks, kuusevaigu baasil salvid jm). Samuti osaleb ta fütoterapeudina Põlistarkuste ja Rahvaravi Kooli õppeprogrammides.

Liikudes uuematelt trendidelt vanema suunas näeme, et viimase pool sajandi jooksul on Virumaal tegutsenud tunnustatud diagnoosijad, rahvaarstid, arstijad, needuste eemaldajad ja selgeltnäijad. Näiteks elas Virumaal pikeamat aega pendeldaja, selgeltnäija ja ravija Veeliks Jalakas (1928–2013), kes

sai tuntuks avalike esinemistega loengutel, televisioonis ja ajakirjanduses. Jalakas diagnoosis haigusi ja mentaalset seisundit pendli abil – pendeldamine oli 20. sajandi teise poole menukas uuendus. Jalakas arendas oma oskusi maaenergiate otsimiselt inimeses toimuva diagnoosimise suunas (intervjuud ravijatega, problemaatikast lähemalt Kivari 2016). Selgeltnägijate ja arstijate seas oli tuntud Mare Liiv ehk Jõhvi Mare (1940–2013, vt Jõhvi Mare 2009), ent tänasele Virumaale toovad kuulsust Venemaa telesaate “Selgeltnägijate tuleproov” konkursil esimeste sekka tõusnud Ilona Kaldre ja Marilyn Kerro – mõlemad on gastroleerinud mitmes riigis.

Üleilmse etniliste usundite ja omakultuuri sümbolite taastamisliikumise tähis Eestis on muinsuskaitseliikumise ja maausulistest eestvedamisel 1990. aastal rajatud mälestusmärk Virumaal 1640. aastal põletatud nõia Kongla Anne austamiseks (Kongla Ann 2006).

Nõiaprotsesside ja kirikuvisitatsioonide protokollide kaudu on võimalik jõuda 17. sajandil tegutsenud rahvaarstide tegevuseni. Ent jätkakem sajanditega, millest arhiivides on sadu jäädvustusi ja mis osutavad, kuidas Põhja-Eestit ja Virumaa piirkonda mõjutas linnakultuur, kust saabus küladesse ennustajaid, hiromante, kaarditarku, hüpnootisööre, massööre ja imearste. Osa neist peatus Kuremäe kloostri, kuhu sõideti vastuvõtule ka väljastpoolt Virumaad. Rändkaupmeeste kõrval rändasid külast külla ametmehed, kes aitasid näiteks hävitada prussakaid. Rakvere linnast käis ümberkaudu putukaid tõrjumas “Prussaka surm” – sellist kirja kandis ta oma kaabulotil.

Mitmed saabujad olid Virumaalt pärit ja tulid tagasi ajutiste ravi- või ennustamisseanssidega, nagu selgeltnägija ja käevaataja Vitsa Mari (liikus ringi, vits käes, millest tulenes tema hüüdnimi). Mari elas Tallinnas ja käis korrapäraselt Virumaal ennustamas.

Ravimisel kasutati märgilisi esemeid, millel oli usundiline, ajalooline või emotsionaalne väärtus. Näiteks olevat Marie Rosenblatt kasutanud arstimisel Tedre Antsu käest saadud ja Türgi sõjast toodud peopesasuurstõõsa hõberaha, millelt kaabitud hõbevalget segati süljega, Marie lugenud sõnad sosinal peale (KKI 41, 318 (4) < Kadrina khk, 1964). Rosenblatt kasutas nahahaiguste ravimiseks sümbolset riitust, milles ühendas sõnajõu usundilise teabega süljest kui hingekontsentraadist ja tunnustatud ravivahendist ning lisas universaalselt toimiva hõbeeseme ravivõime. Konkreetse juhtumi puhul lisandus hõberahale ajaloolise eseme autoriteet.

19. sajandi ja 20. sajandi alguse külaravijate hulka kuulusid luudepaikaja ehk nikastuste ravi, kupumoorid ja aadrilaskjad, ämmaemandad ja hambakaksajad. Nikastuste ja traumade ravimise poolest oli tuntud virumaalane Lõetsa Villem (Villem Epner, sünd 1881), kes oli isalt õppinud käte tunnetuse abil ravima loomadel ja inimestel luumurde, paigaldama liigeseid ja lihaste

venitusi. Nikastust ravisid veel Kriina Mari, Mart Kaasik Maetsmalt, Liisa Tammesalu Sahargult, Mihkel Kruut Edivere külast ja paljud teised. Lügä-nuselt pärit Savala küla mees Jaan Iisküll hüüdnimedega Luupainaja Jaan ja Savala Jaan (kohast lähtuv nimi) oli nii tuntud ja kuulus, et õppinud arstid kaebasid ta kohtusse. Jaanile tehti ametitundmise katsed ja kuna talle tuli tunnistajateks palju tervenendud inimesi, siis tal lubati oma ametit jätkata. Pärimusjuttude järgi oskas Savala Jaan puusaluu paika panna ja purunenud luid lahasesse panna. Tarkused olevat ta õppinud Iisaku vanalt targalt, kelle juures käinud ussihammustusest tekkinud mädanikku ravimas. Mõlemad Jaani pojad õppinud temalt luudepaigaldamise ameti selgeks.

Kupparid ja aadrilaskjad kuulusid enamasti majanduslikult kehvema rahva hulka. Virumaa tuntud laulikuteist käis näiteks Viru Mai ehk Krassmanni Mai kuppu panemas ja oskas loomi arstida (KKI 25, 45 (1) < Jõhvi khk, 1957). Hüüdnime Kuitsi Mai sai ta aia otsas “regivirsude” laulmisest, mida kogunenud koerad kuulama. Aadri- ja kupulaskja olid ka laulik Ann Konsa, Täade Liisa Atsalama külast, Taoli Anne Kantkülast ja teised. Mitmete nime me ei tea – nad olid tuntud ametinime kaudu (Kupu-Kadri, Kupu-Kaarli jt), nii neist kõneldi ja kirjutati, pärisnimi vajus ammu unustusse.

Meenutame siinkohal veel ühte kupparit – Ieva Kuradit, kes oskas rahva arvates tulekahju ajal tuult keerata ja sellega tuld kustutada. Ievast jutustas Maarja Amba, laulik Iisaku kihelkonna Illuka vallast. Maarja Amba oskas ka ise arstida ja teadis unikaalseid nõiasõnu. Tema meenutus Ievast avab lähemalt kupparite elu ja tutvustab nende töövahendeid.

Ieva Kurat oli vanatüdruk, vähe litsivõitu. Jõi pali viina ja tõmbas mies-tega. [--] Tämäl oli raha alati viina õsta, ta oli kuppar. Käis laialt ringi, sääls Venemaa puol Vihtses käis ja tienis ikke viis kopka sarve päält. Üks nuar poiss oli Vihtses last kaheksatõistkümmes sarve selga panna ja siis hüppand ise jökke, Vihtse jökke. Sarved tülled kõik lahti ja kaduned väl-lä, Ieva oligi sarvidest ilma. Siis katsus kust sai uvved, minagi andasin siit vanu luamasarvi. Ieva lõikas pienikese õtsa maha, pani sinne pääle rakkunahka ehk rasvakelmet ja pistas nõelaga pieni aukusi täis. Õligi uued kupusarved jälle kääs.

Kuppu lassasse paha vere vasta. Kui pia vai kaelasuaned valutavad, vai on juaksev. Kriisa Katri raiub nuaga, sie on valus, aga Ieval oli massin, sellega löi.

(ERA II 166, 117/8 (32) < Jõhvi khk, 1938.)

Ämmaemanda ametit on raske alahinnata, enamasti tegutsesid selles ametis kohalikud naised, kellest osa oli kursustel mõningast koolitust saanud ja kes valdasid peale laste ilmale aitamise muidki arstitarkusi või oskasid rohtusid

valmistada, nagu Sibula Mari Vitsiku külast, Saveru Iti jt. Roosi Miili, Ohakvere küla ämmaemand, oli tuntud roosiarst ja nikastuste parandaja. Tema arstimisvõtted olid vanapärased: roosile loeti sõnu, asetati peale musta lamba villa ning seoti haige koht kinni; narile (kõõlusetupe põletik) seoti sõnade saatel ümber must lõng.

Värvikaid lugusid on räägitud Ürra Juulist, Soomest tulnud loitsijast, kehvapoolse varandusliku seisuga inimesest, kes solvamise peale võis sajatada inimesele või loomale surma ja keda kardeti, sest Juuli ütlused läksid täide.

Laulik-ravija Loviisa Mahmastol säilitas pikalt vanad kombes: asetas kapsaste istutamisel kivi peenraotsale ja varjas võõraste silmade eest leivategu. Esimesel juhul oli tegemist analoogiamaagiale toetuva uskumusega, millega loodeti saada kapsastele sama tugevad pead kui on kivi, teisel puhul välditi võõra inimese mõju leivateole. Loviisa arstis roosi ja koduloomi, kuid valdas veel ühte 20. sajandil vähem harrastatud taiga – lepitas pahuksisse läinud abielupaare. Loviisa Mahmastoli koduseks keeleks oli lapsepõlves vene keel, võimalik et osa kommetest pärines naaberkultuurist.

Uus ja vana pärimus segunesid varga otsimises, milleks kasutati kaartide panemist, vaadati varast fotolt või magnetiseeritud vee pealt. Jaan Rebane Jõhvist oli osav varga leidja, kuid ka arstimises (ravis hambavalu, sinise viihikukaane ja sõnadega roosi), lasi aadrit ning oskas vihavaenlasele sõnade ja taigadega ihuhädasid põhjustada. Pouliine Kiiver, laulik Iisaku Metskülast, jutustab oma visiidist Rebase juurde, mis on eriti kujukas selle poolest, et käiku ajendab mitte vajadus, vaid puhtakujuline inimlik uudishimu, mis leiab rahulduse.

Jõhvis elas üks mees, Rebane, ja see tegi ka vookusi, nüüd on ta surnud. Ta arstis maarohtudega ja kelt miski varastati, siis tema laskis seda inimest veeklaasi vaadata – sinna tuli varga kuju, said näha, oli ta siis tuntud vai tundmata. Mina olin sellest huvitatud, läksin Jõhvi, otsisin Rebase üles. Ta majast tuli mees ja naine välja, istusid vankri ja sõitsid ära, nii ma jäingi siis üksi Rebasega. Küll ta lagi ja seinad olid täis maarohekimbusi, keiki sugu. Hakkas siis jutt käima: “Mis teil on?” – “Midagi rääkimist on küll. Minu teenija sai lapse, tahan teada saada kellega, ta ise ei avalda sellest.” Vastas: “Las olla tal oma teada, mis sellest ikka on.” Ma nõudsin teatust. – “Kas arvate oma mehe peale?” – “Ei sugugi. Niisama tahan teada, kellega see on juhtund.” – “No olgu siis peale.”

Võttis kappist hariliku veeklaasi, loputas veega üle. Võttis veeämbri, tõi kaevust vee, pani klaasi, küsis minu sõrmusse, lasi kesk klaasi vee sisse. Siis küsis minu nime ja minu ema nime, tüdruku ja tüdruku ema nime. Võttis klaasi kätte, pani suu juure ja luges klaasi sisse kõvast, kõik kuulsin ise, ka emade nimed ja tütarde nimed olid hulgas. Siis pani

klaasi laua peale, ise vaatas sisse vähe aega, muigas omaette naerda ja lükkas klaasi minu ette: "Vaata hästi sõrmusse sisse!" Mina vaatasin, ei näinud midagi. "Ära karda, vaata julgest!" Vaatasin – veike meesterahva kuju oli sõrmusse sees. Pruun pintsak seljas, näust ei tunnud. Siis küsis: "Kas tagaotsa ka tahad näha?" – "Ei hooli. Ma tahan seda paika näha, kus nad koos olid." Midagi luges ja vaatas jälle klaasi. See oli meie oma maja, keik vinnaga kaevgi õues.

Esiteks ei tahtnud hakkada. Ütlesin: "Ega sellest kohut ei tule, ma nii sama tahan rahva juttu jälgida." – Siis hakkas peale ja näitas. Maksu võttis üsna vähe, tänas. Ma sõitsin rahuliku meelega koju. See on tõeste tõsi. (KKI 31, 281 < Iisaku khk, 1960.)

Pärimus osutab, et hüpnotisööride, silmamoondajate ja selgeltnägijate, kaarditarkade ja ennustajate visiidid tekitasid külas elevust. Hüпноosi kasutasid vähesel määral mitmed rahvaarstid, see kuulus vahel arstimisriituse juurde, nii et haige ei osanud hiljem määrata, kas valu võtsid ära sõnad, saadud medikament või lühike hüpnootiline uni.

Hundi Kustas – pärimus nõidkarjustest

Kui rahvaarstidega seotud narratiivne pärimus on peaaegu kogu Eestis ühesugune: sarnased on nendes vahendatud arstimisvõtted, haiguste etioloogia kui ka jutud tarkadest endist, siis lood väekatest nõidkarjustest ja karjus-arstide repertuaar on idapoolsem ja slaavimõjuline. Nõidkarjuste lood ulatusid Virumaalt Tartumaale ja olid tuntud laiemal Põhja-Eesti alal. Juttude peategelasteks olid kutselised karjused, karjanõiduste valdajad, kes kutsusid välja hunte või usse, omavahelise tüli käigus saadeti metsloomad üksteise karja rüüstama.

Ka Ida-Virumaal tuntud silmamoondaja Piira Jüri oli kutselt karjus. Oma hüüdnime saanud ta oskusest joonistada kepiga mõtteline piire ümber karja enne selle juurest lahkumist. Sõnade lugemise järel ta lahkus, kuid loomad püsisid taia abil paigal ja nendega ei juhtunud õnnetusi. Meelepahahoos või kihlveo peale võis ta silme ette manada mis tahes pildi: kord olid selleks metsast hordidena välja roomavad ussid, teinekord Kuremäe teed mööda voolav vesi, mis sundis teelisi seelikuid üles tõstma, et säästa neid märjaks saamisest. Mõlemad motiivid on muistenditena üle-eestiliselt tuntud.

Suhteliselt palju jutte on talletatud Hundi Kustast, poissmehest, kellel oli pärimuse järgi hundi- ja ussivile, millega sai neid enda juurde kutsuda, ning kes suutis meelitada inimesele sisse läinud ussi välja, arstida roosi, takistada vee keema minekut, peatada verejooksu ja võtta ära vitsavalu. Seda vanapärast tarkust igapäevs kasutada ei osanud. Pärimusjuttudes on Kustas õpetanud

oma tarkusi neile, keda ootas peksukaristus ja mitmed on tarkuse ise proovile pannud:

Tõin siis vitsad ja ütlesin, et tahan tunda, kas saab ilma valuta. Ta siis lõi vasaku käe pihta üks kord ja parema käe pihta kaks korda – ei olnud valu. (KKI 24, 470 (8) < Jõhvi khk, 1958.)

Pärimuse järgi ei lubanud Hundi Kustas usse tappa, põhjendades oma keeldu väitega, et igal hoonel on oma uss (ERA II 125, 111 (28) < Iisaku khk, 1935). Vanemasse usundikihistusse kuulub arvamus, mille kohaselt koduhaldjas või varem majas elanud, surnud pereliikme hing võis kehastuda ussiks (Loorits 1951: 243–244). Ussi tapmine oli rangelt keelatud rahvaarstidel – ussihammustuse ravijatel – see oli seotud rahvapärase eetikakoodeksiga, samas käsitleti keeldu ka omalaadse kokkuleppena arsti ja looma vahel.

Tellimise peale ussi välja kutsunud Kustal tuli rahvajutu põhjal läbi elada pingeline olukord:

Hundi Kusta siis pobises miski oma nina ette. Ja uss tuligi. Tuli kõhe rukki õrasse sisse, õras liikus kahele poole, õras õli nisuke madal, õli näha, kuda uss ruomas kohe tierada pial. Kusta sirutas käe välja ninda ja uss keris ennast kierdu tieraja pial. Kus mehed kargasid püsti ja karjuma: “Andage nüüd ussile!” – “Ärge puutuge!” kielab Kusta, “sie on minu surm, kui puudute.” Aga mehed ei kuulegi Kustat, ikke vemlad ja tarikad kätte ja kisavad: “Andage ussile valu! Misse lõõrikas siin tolgendab!”

Kusta tegi kaks kõrd “kõss, kõss” ja uss pani plehku. Kusta õli pära veel ütlend miestele: “Õleksite puutund, õleks sie minu surm öld.” (RKM II 380, 232 < Iisaku khk, 1983.)

Koos sotsiaalmajanduslike muutustega kadus 20. sajandil vajadus täiskasvanud karjuste järele, mis põhjustas pärimuse taandumise mälestuste hulka ning rikkaliku motiivistiku hääbumise.

Jakob Lobjakas – moodsate ravivõtete vahendaja

Moodsate ravivõtete levik küladesse on ulatuslik ja esialgu pealispindselt käsitletud teema, mille tõttu teeme sissevaateid uuenduslike võtete kasutamisse juhtumipõhiselt, Julius Aleksander Reepärgi märkmete abil (vt lähemalt Kõiva 2017). Rahvaluulearhiivi kirjasaatja läbis 1931. aastal uudse ravikuuri ja kirjeldab oma päevikule tuginedes lähemalt enda ja oma kodapoolsete ravi, tema ja ravija omavahelisi vestlusi ravikuuri ajal. Neist märkmetest selguvad arstija eluseigad, kogemused ja osalt tema maailmavaade, aga ka ravija selgitused

Foto 1. J. A. Reepärg kirjutab jutustaja Jaan Muruväli käest lugusid. ERA, Foto 8111.

ja vaated oma patsientidele, nn rahvaarsti pärimus patsientidest (huvitavast juttude liigist on vähe materjali).

Jakob Lobjakas sõidab ravimiseks kohale Tallinnast ja peatub mõnda aega ravikuuride läbiviimiseks kohapeal. Tal on kohapeal majake, mille on kinkinud tänulik naispatsient. Arstimisvõtetest tõuseb massaaži kõrval esile moodne nn elektriravi, mida kirjasaatja ja tema naine saavad paari nädala vältel:

Siin lähidal (Ahuaial, Sakre Marta talus) asub üks soontetriikija (soon-temudija) hra Jakob Lobjakas, kes on juba umbes 80-aastane. Tema on umbes 50 aastat inimesi arstinud ja paljuid terveks teinud ja parandanud. Tema arstimise viis on "luomulik", nagu ta ise seda niiviisi nimetab. Tema otsib oma sõrmeotstega haiged kohad soontes ja kehas üles ja hakkab neid siis tubliste mudima ja hõõruma. On sooned pehmed, laseb veel elektrit kehasse. Selleks on tal väikene elektrimasin, mis ta nimetab "elektriapakraadiks". On haigus raskekujulisem, siis tarvitab peale mudimise veel mõnesuguseid vahendeid (soojad kaerakotid, soojad pudelid jne). "Loomulik" on sarnane arstimine sellepärast, et siin ei tarvitata mitte arstirohtusid, vaid aidatakse selleks kaasa, et veri kiiremini jooksmata pääseks ja siis haiguse batsillid laiali kannaks. Inimese keha peab iseennast parandama.

Jätkakem päevikumärkmetega, mis kirjeldavad protseduure. Laupäeval, 17. jaanuaril 1931 on kirjasaatja märkinud üles:

Peale koolitunde käisin jällegi hra Lobjaka juures, kes tegi mulle elektrivanni. Vesi – mitmesuguste rohtudega keedetud – oli umbes 30° soe. Olin selili vannis, ainult pea veest väljas. Ühe elektri nuia pani ta vette, teise hoidis oma käes ja oma käe kaudu laskis mulle elektrit pähe, kaela, õlgadesse jne. Ka pidasin ise teise nuia oma ihu küljes, mis siis muidugi sel ajal veest väljas oli. Veis viibides tundus elektri tõmbus olema hoopis tugevam kui muidu. Olin vees umbes 20 minutit, siis jooksis vesi ka näost alla. Kui selle järele voodi teki alla pugessin, kus mind edasi arstiti, jooksis kehast veel tükk aega vett. – See oli vast “saun”, mis ma ennem pole saanud! Lubas mulle veel ühe niisuguse teha. (ERA II 197, 427/31 < Haljala khk, 1938.)

Raviseansside ajal töötas Reepärg Kavastus kooliõpetajana ja elas koolimajas. Lobjakat nimetab ta enne seansside algust “lähidal (Ahuaial Sakre Marta talus) asub üks soontetriikija (soontemudija)”, kes raskemate haiguste juures kasutab mõnesuguseid lisavahendeid: soojad kaerakotid, soojad pudelid jm. Ravija elukäigust selgub, et tal on olnud kokkupuuteid meditsiiniga, kuid enamiku elust on ta tegutsenud muudel aladel ning vanemas eas naasnud ravimise juurde. Lobjakas olnud kroonuteenistuse ajal Peterburis velskriks ja hiljem kaubelnud rändkaupmehena arstirohtudega maal ringi liikudes. Elu jooksul on ta pidanud kauplust, teinud müüritööd ja pidanud muid ameteid. Tema haiguse-tervise diskursus on omapärane, see sisaldab vanu ja uusi seletusmudeleid: näiteks veendumus, et kui inimese veri panna kiiremini voolama südame ja soonte parema töötamise tagajärjel, siis liiguvad “haiguse pisielukad” haigest kohast eemale. Selle kõige saavutamiseks on oluline massaaž ja enesemassaaž käepäraste vahendite abil. Haigusi seletab ta veel nn kondi otstesse koguneva limasarnase ainega, mis lubjastudes põhjustab vaevusi ja mida ta suudab hõõrumisega puhastada. Rahvapärase vesi- ja elektriravi rakendamine kuulub sajandialguse moetrendide sekka.

Viilip Klaas – muusikamees ja haridusliikumise entusiast

Jakob Hurda kaastööline Viilip Klaas (22. okt. 1857 – 20. mai 1917) oli rätsep, rahvaarst, luuletaja, muusikamees ja haridusliikumise entusiast. Tema elulugu iseloomustab eestlastest ametimeeste ja perekondade liikuvat eluviisi, samuti nende kirjandus- ja muusikaharrastusi ning uuendusi, mida sellised inimesed külakogukonda töid.

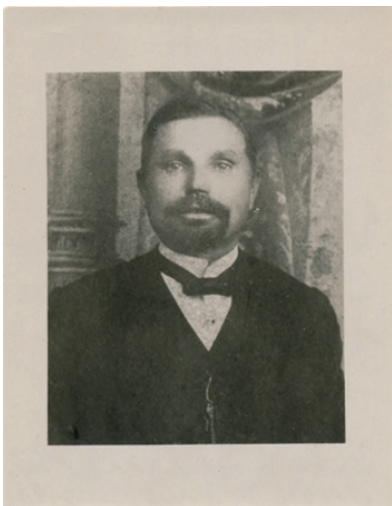

Foto 2. Viilip Klaas, rahvaluulekorjaja. Ed. Selleke väljavõte ja suurendus (u 1/2 korda). J. A. Rehbergi saadetud grupipildist. ERA, Foto 1226.

Perekonnaloost saame teada, et Haljala kihelkonna Kavastu kogukonna Kõldu külas alguses talusulasena, hiljem rätsepana töötanud Jaani (1768–1837) kahest pojast said samuti rätsepad, rätsep Rein ja rätsep Ants, kes elasid küla serval kõrvutiasuvas väikestes majades. Rätsep Rein (1809–1867) pani esimesena ümbruskonnas oma majale ette klaasitud aknad, mispärast kohalikud elanikud hakkasid teda naabrist eristamiseks nimetama klaasirätsepaks. Perekonnanime andmise ajal sai/võttis kogu suguvõsa endale pärisnimeks Klaas.

Rahvaluulearhiivi saadetud andmestikust selgub, et rätsep Reinu ja tema naise Miina (snd 1824) viienda lapsena sündis 22. oktoobril 1857. aastal poeg Viilip, kes oli mõisakirjas 1857. ja 1866. aastal Philipp ning nooremas eas kasutas ka ise ametlikku nime. Rein Klaas suri nakkushaigusse, kui poeg Viilip oli kümneaastane.

1976. aastal laekus rahvaluulearhiivi Viilip Klaasi tegevuse kohta pikem kokkuvõte ühekülamees Harald Kadarilt, kelle kirjatööst on nopitud järgmisi fakte rätsep-ravija elukäigust (RKM II 321, 154/66 < Haljala khk, 1976). Viilip oli noorelt muusikahuvidega, õppis noodist mängima ning käis lähedastes metsades pasunapuhumist harjutamas:

Noodi seadis ta madalatele puuokstele ja asus ise põlvili olles tuututama. Viilipi kodu juurest mööda viis tee külast postmaanteele välja. Ühel pühapäevahommikul olnud Viilip samas salus pillipuhumisega ametis, kui kirikusse tõttavad külanaised temast mööda minnes teda teretanud. Pillimees aga ei pannud ümbrust tähelegi. Pea levis külas kuuludus, et hull olevat olnud metsas, ise põlvili puu ees maas ja puhunud pasunat.

Viilip kolis ema ja õega varsti pärast seda juhtumit kümneks aastaks Kose kihelkonda vanema venna Jaani juurde, omandas seal rätsepakutse ja abiellus. Naise ja lapse surma järel kolis Viilip esmalt tagasi kodukülasse, kuid rändas

sealt edasi Krimmi vend Peetri juurde. Pärast haigestumist pöördus ta Krimmist tagasi sünnikohta ning asus taas rätsepana elatist teenima. Rätsepaameti kõrval oli Viilip Klaas abivalmis ja hinnatud külastohter, kes ravis haigeid vee, veeauru, mähiste ja maarohtudega. Taimedest kasutas ta kummelit ja tegi kummelikompresse, kasutas kuumade kaarte kotti kopsupõletiku vastu, näsiniinekoore kompresse villihaiguse (kasvaja ja mitme muu raske haiguse toonane rahvapärane nimetus) vastu. Peale päritud põlise vanarahvatarkuse sai ta arstimise alaseid teadmisi trükistest.

Viilipi hoiakuid iseloomustab asjaolu, et ta ei söönud sealihaga ega rasvarikaid toite, vaid eelistas taimetoite. Arstimise eest saanud ta ühelt ravialuselt Kõldu külla majaaseme, kuhu ehitas väikese elumaja. Enamasti piirdus tema tasu või ja piimaga.

Viilip Klaasi luulekatsetused on jõudnud samuti rahvaluulearhiivi, kuid veel märkimisväärssem on muusikaharrastus. Teadaolevalt on ta koostanud raamatu viiekümne noodikirjas pillilooga, õpetanud noortele pillimängu ja noodikirja, mis aitas mõne noormehe sõjaväeteenistuses orkestrandi leivale. Vanemas eas käinud Viilip Klaas külapidudel viulit mängimas ja kandnud taludes käies alati taskus puust plokkfööti, millega ta armastas musitseerida. Ta on juhatanud Kavastus laulukoori, loonud harrastajate näidenditele viise, õpetanud laulusid ja olnud ka näitejuht.

Viilip Klaas suri 20. mail 1917. aastal. Järgnev sündmustik sarnaneb ära vahetamiseni klassikalise rahvajutumotiiviga, ent olevat tõde, mitte fiktsioon ja fantaasia. Oma maja pärandas ta ristipojale, vana kasuka aga heale tuttavale, kohalikule saunikule, sooviga, et uus omanik kasukat hoolega hoiaks. Selle soovi mõtet taibati liiga hilja. Kasukanäru oli siis juba kaltsukaupmehele (rändkaupmees, kes müüdas Võõpsust toodud potte, ostis kokku riideräbalaid ning viis need Räpina paberivabrikusse) ära antud. Viilup hoidnud oma kulda kasuka sisse ömmeldult. Kaltsukaupmeest otsiti tulutult taga.

Allika Ella – ema tarkuste vahendaja

Ella Asnaurjani jutustuste vahendusel saame osa taimetarga, inimeste ja loomaderavija tarkustest. Pärimusliku ravijateliini esindajana on tal meeles vanemad võtted, emaema tarkused:

Nuorelt mul kõht tihti valutas, ema õpetas: “Hakka vuodi, käed aja laiali nigu rist, jalad siruta ka laiali kahele puole!” Mina sirutasin. Ema hakkas mõõtama käega pahema jala suurest varbast peale parema käe pikkpietrini välja, siis parema jala suurest varbast piale vasema käe pikkpietrini välja. Ninda risti mõõtas kolm korda. Tema kätel oli võimu. (RKM II 330, 242 (29) < Iisaku khk, 1983.)

E. Asnaurjani – kohapeal tuntud Allika Ellana – ema oli vaksaga mõõtnud karu jäljed ja lahutanud kolmed vainukööied. Pärimuse kohaselt andis vainukööie lahutamine kätele arstimisvõime. Lapse (täiskasvanu) mõõtmine on rahvusvaheliselt tuntud vanem ravivõte.

Arstimistarkusi tundis ka Ella õde Alma:

Aga siis meie Alma hakkas ise rohtu kietama, kietas kumelid ja põldosjasid, viis minutit kietas. Jahutas selle kiedusse ära, selle sisse torkas haige käe, hoidas sies, ma ei tia kui kaua. Ninda tegivad kolm päeva. Siis pullistas selle haige kuha käe pial ülesse kõrgele ninda. Kui siis teine (Alma vist) kahmas sellest pullistusest sõrmedega kinni, rapsas korraga välja. Oli niisuke kasvaja: haruline, üeksma haruga oli, nigu ma mäletan. Käsi sai terve, mõjale ka ei hakkand kasvama. (RKM II 380, 221/2 (29) < Iisaku khk, 1983.)

Ella vanaema tundis taimravi ja ta osanud koguni vasikal krampe arstida, liikmeid paigale panna, ent ei õpetanud oma teadmisi edasi, vaid pidas neid saladuses. Tütretütre sõnutsi oli vanaemal nn mongasilm ehk kuri silm, millega ta põhjustas kahju inimestele ja loomadele (KKI 24, 130 (9) < Iisaku khk, 1957). See ei takistanud inimesi vähimalgi määral haiguste korral temalt abi otsimast.

1957. ja 1958. aastal Kirde-Eestis rahvaluulet kogudes puutusid mitmed folkloristid Ellaga kokku. Põhjuseks polnud tema vanaema ega ema kohta teadete otsimine, vaid asjaolu, et tegemist oli harukordse pärimuste tundjaga. Tookord lindistati Ellalt üle poolesaja kohaliku jutu, samuti laule. Hiljem lisandus üht-teist tema enda poolt kirjapanduna. Folklorist Richard Viidalepp iseloomustab teda kannatliku ja hea jutustajana. Muu hulgas saadi teada, et Allika Ella ennustab käejoonte ja kaartide järgi. Ise kõneles ta oma andest nii:

Rahvast käis palju, kaugelt ikke tulivad, Slantsõst käis üks naine. Nunnad saatsid, et mene kuule, mis ta räägib sulle. Mul on niisuke telepaatia võime, ei tia kas praegu on, enne oli küll. Rääkida võib inimesele mitut muodi, aga miski minus sunnib kohe ühtmuodi rääkima. Enne kui ennustama hakkad, ajad vööra inimesega juttu, näed ju kohe, mis inimene ta on, mis ta luodab ja tahab. (RKM II 330, 213 (21) < Iisaku khk, 1982.)

Hinnatav on teinegi iseloomustus oma ande kohta:

Mina arvan, et maa sies on niisugused jõud, nied annavad edasi nigu raadio vai. Kivil on sies külgetõmbe jõud, kivi andas mulle edasi. Mina seisasin kivi juures. (RKM II 380, 242 (29) < Iisaku khk, 1983.)

Viimane seletus on iseloomulik 20. sajandi teise poole arstijatele ja imepärase võimetega isikutele, kes sagedasti seovad oma tajuksid ning teadmisi loodusest

lähtuvate signaalide ja mõjudega. Ella Asnaurjan on pärimusteadete järgi ka ise arstinud. Näeme, et ühes perekonnas realiseerusid võimed sugupõlvede jooksul küllalt lahknevates suundades.

Uskumuste järgi polnud arstikutse sugugi kerge, vaid tõi endaga kaasa keeruka saatuse ja kannatusi vanaduses. Võimed kadusid pärimusekandjate arvates hammastest ilma jäämisel ja tervise halvenemisel. Ainult täiesti terve ja elujõuline inimene võis edukalt teisi arstida ja abistada.

Kokkuvõte

Kas loitsud on tavalised poeetilised tekstid? – Ei ole. Nende juures on esmalooluline praktiline eesmärk, mis koos usundilise alusega mõjutab sõnakasutust. Loitsude keskmes olid varem inimeste ja vaimumaaailma suhted, olulise rõhuga inimeste ja lähiümbruse suhetel, kuid põhiliseks funktsiooniks oli ja jäi sõnamaagiliste rituaalidega tervendamine, igapäevase elu stabiliseerimine. Arstimissõnad käibisid vormiliselt kireva ja varieeruva kogumina: kasutati palvete, piibli ja lauluraamatu autoriteeti, allusioonidel ja müütilisel maailmapildil põhinevaid tekste, haiguse ümbersuunamisi ja tagasisaatmist. Ühe piirkonna näitel eendub kontaktkultuuride ja konfessioonide mõju traditsioonile, suulise ja kirjaliku traditsiooni põimumine ning seosed sõnamaagiaga.

Viimase saja aasta jooksul on rahvameditsiini võttestikku integreeritud teadmisi erinevatest koolkondadest, tähtsustusid alternatiiv- ja komplemenaarmeditsiini suunad (jooga, hiina meditsiin, ajurveeda, muusikateraapia jm), millest enamik on kosmopoliitsed suunad. Seega saame üldistada, et kosmopoliitse meditsiini kõrvale on astunud kosmopoliitne rahvameditsiin. Teise olulise suunana eendub kohaliku rahvameditsiini tähtsustamine, mis rõhutab põlisväärtusi ja loob kultuurilisi uustõlgendusi. Muutuste iseloomustamiseks on vaadeldud erineva spetsialiseerumisega ravijaid poolmüütilistest nõidkarjustest kohaliku kultuuri uuendajateni, kelle kõrvalamet oli ravimine. Ühtlasi ilmneb nende osa jututraditsiooni loomisel ja edasikandmisel ning oskus siduda elukäiguga folkloorseid jutumotiive.

Tänuavaldus

Artikkel on valminud uurimisprojektide IUT 22-5 “Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid”, EKKM14-389 “Müüdilise pärimuse monumentaalväljaanded” ja Eesti-uuringute Tippkeskuse (TK-145 CEES) toetusel. Autor tänab Mall Hiimäed ja anonüümseid retsensente asjakohaste märkuste eest.

Arhiivilühendid

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

E, StK – M. J. Eiseni stipendiaatide kogu

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluule osakonna kogu

Kirjandus

Crystal, David 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge [Cambridgeshire] & New York: Cambridge University Press.

Cunningham, Graham 1999. *Religion and Magic: Approaches and Theories*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Cunningham, Graham 2007 [1997]. *Deliver me from evil: Mesopotamian incantations, 2500–1500 BC*. Studia Pohl (Series Major). Roma: Pontificio Istituto Biblico.

Dunn, Frederik L. 1976. Traditional Asian Medicine and Cosmopolitan Medicine as Adaptive Systems. Leslie, Charles M. (toim). *Asian Medical Systems: A Comparative Study*. Berkeley: University of California Press, lk 133–158.

Eisen, Matthias Johann 1896. *Seitse Moosese raamatut. Katse kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu seletuseks*. Tallinn: K. Busch.

Harper, Donald 1997. *Early Chinese Medical Literature. The Mawangdui Medical Manuscripts*. The Sir Henry Wellcome Series (Book 2). London: Routledge.

HDA = Hoffmann-Krayer, Eduard & Bächtold-Stäubli, Hanns 1927–1942. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, IV, VII. Berlin und Leipzig: W. de Gruyter.

Hiiemäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti muis-tendid. Mütoloogilised haigused I. Tartu: Eesti Keele Instituut.

Jõhvi, Mare 2009. Jõhvi Mare: eks ma olen kiiksuga. *Anne & Stiil. Õhtuleht* 1. oktoober (<http://annestiil.oh tuleht.ee/647073/johvi-mare-eks-ma-olen-kiiksuga> – 5. juuli 2017).

Kivari, Kristel 2016. *Dowsing as a link between natural and supernatural. Folkloristic reflections on Earth radiation and dowsing practice*. Doktoritöö, Tartu Ülikool. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kongla Ann 2006 = *Maavalla Koda*. Kodulehekülg (<https://www.maavald.ee/koda/usuvabadus/yl dist/1102-kongla-ann> – 5. juuli 2017).

Korb, Anu 2006. Ravitsemisoskus kui pärimusrühma ühisteadmus: Siberi Rõžkovo küla näide. *Mäetagused* 34, lk 87–110 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr34/korb.pdf> – 5. juuli 2017, doi: 10.7592/MT2006.34.korb).

Kreutzwald, Friedrich Reinhold & Neus, Heinrich 1854. *Mythische und magische Lieder der Ehsten*. Leipzig: Leopold Voss.

Krohn, Kaarle 1924. *Magische Ursprungsrunden der Finnen*. Folklore Fellows Communications 52. Kerava: SKS.

Kues ja seitsmes Mosese Raamat 1872. Rakvere: L. Oppermann.

6. ja 7. Moosese raamat 1914. 6. ja 7. Moosese raamat: *See on Moosese magikline waimude kunst, kõikide saladuste saladus*. Sõna-sõnalt wana käsikirja järele. Tallinn: Tulevik.

Kõiva, Mare 1989. Aleksei Lesest ehk Tiitsu Seiust. Hiimäe, Mall (toim). *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Tallinn: Eesti Raamat, lk 80–100.

Kõiva 1990 = Kõiva, Mare 1990. *Estoniskije zagovory. Klassifikatsija i zhanrovyje osobennosti*. Dissertatsija. Tallinn. Rukopis.

Kõiva, Mare 1992. Loitsud ja rahvaarstid. Rüütel, Ingrid (toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: Infotrukk.

Kõiva, Mare 1996. The transmission of knowledge among Estonian Witch Doctors. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 2 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol2/docdoc.htm> – 7. juuli 2017; doi: 10.7592/FEJF1996.02.docdoc).

Kõiva, Mare 1998. Palindromes and Letter Formulae: Some Reconsiderations. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 8 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol8/mare.htm> – 7. juuli 2017; doi: 10.7592/FEJF1998.08.mare).

Kõiva, Mare 2011a. *Eesti loitsud*. Tallinn: Pegasus.

Kõiva, Mare 2011b. Multilinguality and Code Change in Incantations. *Congressus XI Internationalis fenno-Ugristarum*. Pars VII. *Dissertationes sectionum et symposiorum ad ethnologiam, folkloristicam et mythologiam*. Pilisscaba 2010, lk 84–90.

Kõiva, Mare 2011c. Koldovskie, magicheskie i zagovornõje knigi v estonskom folklore. *Tsentr i periferia* 3, lk 69–75.

Kõiva, Mare 2013. Loitsud ja rahvaarstid. Rüütel, Ingrid (toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*, 2. parandatud ja täiendatud trükk. Rakvere-Tartu: Viru Instituut, lk 175–196.

Kõiva, Mare 2017. *Loitsude värvimaailm*. Tartu [käsikiri].

Levón, Kaarlo 1904. *Tutkimuksia loitsurunojen alalla: verensulkusanat ja raudan sanat*. Tampere [Akatemiallinen väitöskirja].

Lill, Ene 2017. Energiakanalid – pärimus, teadus ja Vana-Eesti massaaž. *Harmoonikum* 3. märts (<http://harmoonikum.ee/energiakanalid-parimus-teadus-ja-vana-estti-massaaz/> – 7. juuli 2017).

Loorits, Oskar 1931. Eesti-liivi kalurite sõnakeeld ja salakeel. *Virittäjä* 35:4, lk 447–468.

Loorits, Oskar 1932. *Estnische Volksdichtung und Mythologie*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 2. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18:2. Lund: Carl Blom.

Mencej, Mirjam 2001. *Gospodar volklov v slovanski mitologiji*. Županičeva knjižnica 6. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.

Must piibel 1994 = *Must piibel: VI ja VII Moosese raamat. Salaretseptid ja maagia*. Tallinn: Force Majeure.

Põldmäe, Rudolf 1938. Die früheste Verbreitung der Himmelsbriefe in Estland. *Acta Ethnologica* 3, 2/3, lk 100–115.

Tan, Michael Lim 1989. Traditional or transitional medical systems? Pharmacotherapy as a case for analysis. *Social Science & Medicine* 29 (3), lk 301–307.

Uuspuu, Villem 1938a. Eesti nõiasõnade usulisest iseloomust. *Usuteadusline Ajakiri*, lk 15–24.

Uuspuu, Villem 1938b. Nõiaprotsesse Pärnu maakohu arhiivist kuni 1642. *Usuteadusline Ajakiri*, lk 114–126.

Vaitkevičienė, Daiva 2008. *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės / Lithuanian Verbal Healing Charms*. Vilnius: Lietuvių Literatūros ir Tautosakos Institutas.

VanArsdale, Daniel 1998–2007. *Chain Letter Evolution* (<http://www.silcom.com/~barnowl/chain-letter/evolution.html> – 7. juuli 2017).

Wheelock, Wade T. 1987. Sacred Language. Eliade, Mircea (toim). *Encyclopedia of Religion* 8. New York & London: Macmillan, lk 439–446.

Yamauchi, Edwin M. 2005. *Mandaic Incantation Texts*. New York: Gorgias Press LLC.

Summary

Healers and charms in Virumaa

Mare Kõiva

Keywords: alternative medicine, book of magic, charm, cosmopolitan folk medicine, folk medicine, healer, healing charms, oral and written lore, Virumaa

On the basis of Virumaa material, the article discusses healing words as well as charms that were used to regulate communication between human beings and the world of spirits. Healing words richly varied in form made use of fragments of prayers, Bible texts, and hymns, and were based on legend material, allusions, and mythic worldview. The article gives an overview of a) the relationship between oral and written lore in charm tradition, connections with fictional and real books of wisdom; b) exchange of language codes; c) regulations of word-magic behaviour; d) healing charms and charms regulating social relations, housekeeping, and humans' relationship with nature.

The second half of the article discusses changes in healers' healing tradition. During the past century, folk medicine integrated knowledge from different schools, and the importance of alternative and complementary medicine, such as yoga, Chinese medicine, Ayurveda, and music therapy (most of these cosmopolitan), increased. So we can conclude that cosmopolitan folk medicine exists side by side with official medicine. Another significant trend rising to the fore highlights the importance of local folk medicine, which emphasises traditional values and creates novel cultural interpretations. To characterise the changes, the article introduces four healers, ranging from a half-mythic witch-herder to the healers-innovators of medical methods and local culture.

Virumaa muinasjutud: tõe ja reaalsuse piirimail¹

Risto Järv

Teesid: Eesti Rahvaluule Arhiivi muinasjututekstidest on kümnendik talletatud Virumaalt. Artiklis käsitletakse Virumaal kõige enam levinud muinasjututüüpe: imemuinasjuttudest ATU 300, 301, 313, 327A, 403C, 409, 480, 650B, loomamuinasjuttudest ATU 117, 169*, 243. Virumaale omasteks võib pidada ka mujal Eestis proportsionaalselt vähem tuntud muinasjutte (ATU 312D, 326, 650B). Põhjalikumalt käsitletakse isikunimesid sisaldavaid muinasjutte, mis on muinasjuttude seas üsna erandlikud, ning neid muinasjutte, kus lood on seostatud konkreetse paigaga Virumaal.

Märksõnad: kohajutt, muinasjutt, muistend, Virumaa

Muinasjutt räägiks justkui väljamõeldud sündmustest ning seda on jutustatud ennekõike meelelahutuseks. Ometi on muinasjutt seotud reaalse eluga, kõneleb argise elu probleemidest ja katsumustest. Erinevalt kohajuttudest, mis seovad jutu tavaliselt konkreetsete objektidega reaalsel maastikul, on muinasjutud üldistavamad, paigutudes ebamäärasesse aega ja ruumi, millel on siiski äratuntavaid kokkupuutekohti reaalse eluga.

Kõige levinumad muinasjutuliigid on imemuinasjutt (peategelane inimene, kangelasega toimuvad imepärase sündmused) ja loomamuinasjutt (tegelaseks loomad, kelle iseloomujoontes ja käitumises võib leida paralleele inimestega). Oluline erinevus ime- ja loomamuinasjuttude jutustamisel on selles, et imemuinasjutte on varem rääkinud täiskasvanud ning neid on räägitud täiskasvanutele (vrd Holbek 1987; Järv 2005b).

Eesti Rahvaluule Arhiivi muinasjututekste koondavas muinasjuttude andmebaasis olevatest juttudest on laias laastus nii ime- kui loomamuinasjuttudest kümnendik talletatud Virumaalt. Eesti imemuinasjuttude levikukaardi koostamisel selgus, et Virumaa lääne- ja idaserva kihelkonnad kuuluvad selles osas kõige arvukamate piirkondade hulka Eestis, iseäranis tõusevad esile Kadrina ja Haljala kihelkond (vt Järv 2005a: 28–29; EMj I:1 2009: 20–21).

Ida-Virumaa eriliigilistest rahvajuttudest on põhjaliku ülevaate andnud Kristi Salve. 1992. aastal esmakordselt ilmunud käsitluses on ta sedastanud, et neljale idapoolsele kihelkonnale (Lüganuse, Jõhvi, Vaivara ja Iisaku) on tunnuslik “empiirilisel hoomatav omapära” (Salve 2013: 131). Just neis neljas kihelkonnas on muinasjuttudes märkimisväärsed sarnasusi meist ida poole jäävate rahvaste muinasjuttudega. Ka Mall Hiemäe (2006: 428) on ennekõike rõhutanud kihelkondade laenusarnasusi – Virumaa idapoolsete kihelkondade pärimus sarnaneb vadja ja vene omaga, Lääne-Virumaa rannakihelkondade oma aga Soome pärimusega. Kristi Salve peab (Ida-)Virumaa juturohkuse põhjuseks ennekõike piirialade kultuurikontakte ning sellest tulenevat juttude laenamist (Salve 2013: 127). Seda kinnitab asjaolu, et ka muudki muinasjuttuderikkad alad on just piirialad – Mulgimaa ja Setumaa (Järv 2005a: 28–29). Need kolm piirkonda on olnud ka muidu rahvaluule kogumisaktiivsuse tipus – Virumaa ja Mulgimaa varasemal perioodil, Setumaa aktiivsem kogumisperiood jääb 20. sajandisse.

Järgnevalt on käsitletud omapärasemaid muinasjutte ja -jututüüpe Virumaa pärimuses. Arvandmete esitamisel on tuginetud korraldustöö senisele seisule – imemuinasjuttude puhul Eesti Kirjandusmuuseumi / Tartu Ülikooli muinasjuttude töörühma tüpoloogiatööle (ilmunud kommenteeritud antoloogiad EMj I:1 2009, EMj I:2 2014), loomamuinasjuttude puhul varasemale tüpoloogiatööle (vt Kippar 1986), mida on muinasjuttude töörühm hiljem täiendanud.

Kui Kristi Salve põhjalikku ülevaatesse Ida-Virumaa juttudest on põimitud näiteid ennekõike Jakob Hurda käsikirjakogust (vt Salve 2013: 129), siis täienduseks seal esitatud ainesele on käesolevas käsitluses toodud näitetekste rohkem Lääne-Virumaa materjali hulgast ning teistest käsikirjakogudest. Arvestades varasemat ülevaadet idapoolsest osast ning Virumaa lääne- ja idaosas mõningast eriilmelisust ei ole püütud eesti muinasjuttude kümnendikku kirjeldades hõlmata tervikuna laia piirkonda, vaid käesolev artikkel tutvustab ka n-ö bukvaalvirumaalisi muinasjutte – pisut enam on tähelepanu pööratud neile muinasjuttudele, kus lugu on seostatud konkreetsete isiku- ja kohanimedega, mis muinasjutužanrile kuigi tavapärane pole.

Muinasjuttude kogujad ja jutuvestmise kontekst

Muinasjuttude termin viitaks justkui sellele, et need jutud pärinevad vanast ajast. Virumaa puhul kasutatakse üleskirjutustes mitmel korral ka nimetust “vanaviisi jutt” ~ “vanaaigane jutt” – see on siis lugu vanamoodi asjadest. Kuigi Eesti olemasolevad muinasjutuüleskirjutused ongi meieni jõudnud suhteliselt hilisest ajast, pärinevad just Virumaalt, Kadrina pastori Arnold Friedrich

Johann Knüpfperi kirjapanekutest Eesti muinasjuttude ühed kõige varasemad teadaolevad tekstid (enne 1825. aastat). Tõsi küll, tema on need oletatavasti omakorda saanud Christian Jacob Glanströmilt Järva-Jaani kihelkonnast Järvamaalt (vt lähemalt Toomeos-Orglaan 2005). Need tekstid pole olnud veel sihiteadlikud muinasjututalletused – kirjapanija on käsikirjas sõnu ja korduvaid fraase sageli lühendanud ning osaliselt märkinud vaid sõnade algustähed. Tolleaegsed üleskirjutused olid esmajoones mõeldud keelenäideteks eesti keele tundmaõppimisel ja sõnavara kogumiseks, samasugune oli ka samast ajajärgust pärinev Johann Heinrich Rosenplänteri kogu Pärnumaalt (vt Anderson 1933).

Rahvaluulekogumise kõrgaja, 19. sajandi teise poole Virumaa rahvaluulekogujatest on kõige enam muinasjutte talletanud Alfred Konstantin Kivi – kokku ligi paarsada muinasjuttu, sh 92 imemuinasjuttu. Tema kirjapanekutes on üsna huvitavaid ja eripäraseid arendusi, näiteks jututüübi “Kolm röövitud kuningatütart” lõpus otsustab kangelane selle asemel, et hakata nautima muinasjutule tavalist igavest õnne, teha lihtsalt müügitööd ning hakata elama kaupmehena, pakkudes järjestikku kahes mõisas mõisaprouale esmalt võlukarbi abil riideid, teises mõisas kingi. Viimaks

[...] puuraijuja läinud kolmandasse mõisa. Seal tahetud alt-ilma moodi lossisid. Puuraijuja pannud oma kullast lossi mudelid maha. Need olnud korraga loomulikud suured. Sellesse lossi jäenud nüüd puuraijuja ise elama. (E 33032 (3) < Kadrina khk, Hõbeda – Alfred Konstantin Kivi < Aleksander Lehtress, 10 a (1897) [ATU 301].)

Palju on Virumaalt muinasjutte kirja pannud ka Julius Aleksander Rehberg (hiljem Reepärg): üle 40 imemuinasjutu, ning samapalju muid muinasjutuliike. Tema saadetisi on rahvaluulearhiivis nii 19. sajandi lõpust kui ka pärast pikka vaheaega 20. sajandi 30. aastatest. Liitsüžeele jututüüpidest “Täinahk” ja “Vanapagan eksitab õe” (Ee 621 + ATU 312D) lisab ta kommentaari jutuvestja mälu kohta ning rõhutab rahvajuttude kogumise vajadust:

[---] Jutustaja, kes neid lugusid kroonu teenistuses oma seltsimeestelt kuulnud, on kahekümne aasta jooksul mõndagi unustanud. Meelest on tal läinud paljud jutud ja üksikud juhtumised meelde jäänud juttudest. Ka käesolevaski jutus jääb teadmataks, mis sai vanast majast, kus elas üheksa aastat kuninga tütar vanapagana naisena, mis sai rebasest, undist ja karust jne. Kui seda lugu ja teisi, mis siin leiduvad, mitte ennem pole üles kirjutatud, on hea, et niigi palju neist kuuleme. [---] (ERA II 176, 91 (2) < Haljala khk, Kavastu k – Julius Aleksander Reepärg < Aleksander Laks, u 50-a (1937) [Ee 621 + ATU 312D].)

Järgnevalt toon keskmise arvukusega muinasjutte saatnud kaastöolistelt igahelilt ühe näite. Karl Voldemar Rosenstrauch on muinasjutu "Lohetapja" (ATU 300) süžee alguses maininud, et ta kuulnud seda jutustatavat, kuigi loos on mitmeid ilmseid mõjutusi Kreutzwaldi vastavast arendusest muinasjutus "Õnne rublatükk".

*Simuna kihelkonnast, Mõisamaa külast
ülesse kirjutatud, ühelt keskealiselt
naesterahvalt, kellele ta ema neid
noores põlves jutustanud oli.*

Koerte Peeter.

Ühel isal oli kolm poega. Kaks poega olid targad, aga üks oli loll. Isa jäi haigeks ja kutsus pojad enne surma enese juurde ja ütles: "Teile kui vanematele ja targematele poegadele jätan ma oma koha, aga lollile pojale annan ma õnne rubla-tüki ja ta võib siis ilmasse minna omale õnne otsima." [...] (EÜS VII, 1951 (165) < Simuna khk – Karl Voldemar Rosenstrauch (1910) [ATU 300].)

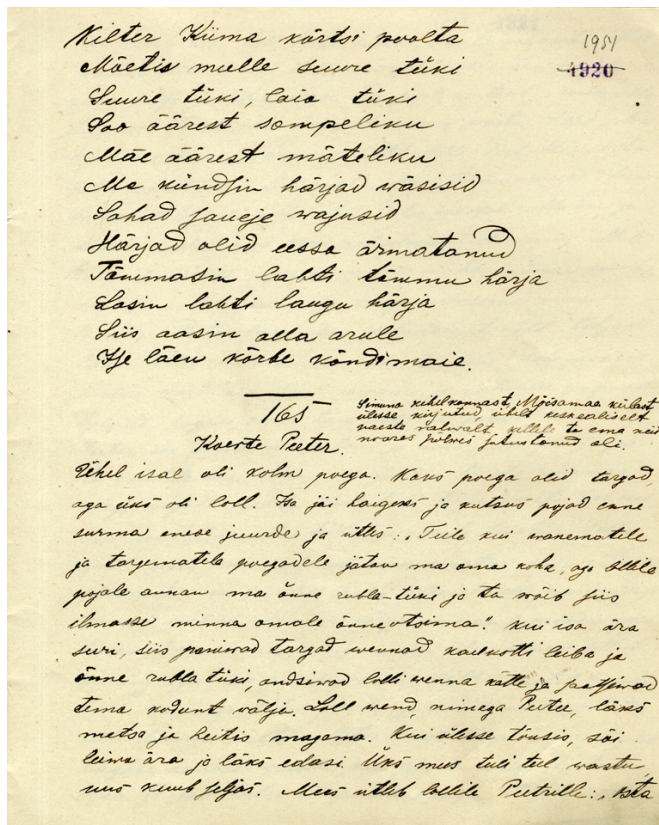

Foto 1. Karl Voldemar Rosenstrauchi kirjutatud muinasjutu algus (EÜS VII, 1951).

Endel Mets on kirjeldanud videvikuaega kui tavalist talupere ühist ülevalolemise aega, kus räägiti ka *vanaaigasid juttusid* (= muinasjutte).

Ennevanast käisivad külänaised õhtate külädes näputüad tegemas ja juttu rääkimas. Lüpsäsivad õhtate lehmad vällä ja anti einad ette ja tuld õli vara üläs võttada ja siis võeti kinnas vai sukk kättä ja mendi siis naabrile ja siis pimedas tuas tehti sukka vai kinnast, ja räägiti juttusid (uudisi, oma mälestusi, nuarepõlve asju ja vanaaigasid juttusid). Kui läks peris pimedast, siis pandi tattnena põlema (väike pudelist tehtud ilma klaasita lamp). “Kes õli virk, tegi õhtaga kinda vai kapuka valmis.”

Käidi äripäivä õhtate ja piaaigu iga õhta. “Üä ja vüä, ämärik ja kapukas.” Sie õli siis videlikul käimine ja käidi sügise ja talvel, kui õlivad pimedad õhtad. Ikke rohkemb käisivad naised. (ERA II 285, 614/5 (3) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k, Metsa t – Endel Mets < Jaan Laur, 60 a (1940).)

Hermann Läntsilt leiab ilmekaid muinasjutukirjapanekuid ka muu ainese seas, näiteks kirjeldab ta oma perenimega seotud pärimust koos muinasjutuga jututüübist “Tuule suund” (ATU 6):

Länts

Unt saand rebase kinni ja tahand ära süüa. Old läns tuul. Rebane vaatand tuult ja ohkand:

“Ida tuul, kui inge voeti!”

“Läns lõh!” käristand unt.

Unt oli aga nii palju ambaid lahti saand, et rebane välja pääsis ja metsa jooksis. (ERA II 153, 243 (36) < Haljala khk – Hermann Länts (1937 (1917)) [ATU 6].)

Üle paarikümne muinasjutu on Virumaalt kirja pannud veel Friedrich Feldbach, Heinrich Masing, Paulus Paurmann, Danel Pruhl, Villem Viirmann, Johannes Schneider, August Tõnurist ning folkloristidest Mall Proodel (Hiiemäe) ja Rudolf Põldmäe.

Muinasjutt on rahvusvaheline rändkaup. Üldistavad lood, mis ei puuduta konkreetseid kohti ja inimesi, on rännanud kergesti üle keelepiiride ja kohanenud olustikuga. Kuna virulastel on olnud palju kontakte venelastega nii piirilinnas Narvas kui ka elanike liikumise tõttu ja kohatise segaasustusega kummalgi pool keelepiiri, leidub Virumaalt mitmeid selliseid üleskirjutusi, kus muidu eestikeelses tekstis on sujuvas tekstivoolus venekeelsed vahelepõiked või laensõnad. Nii võib muinasjutt alata segakeeles: “Vana sõjamees tuli otstavku ja motles, et on sie meie kuningas et mitte tie raha ei anna.”² Kommentaaris märgibki üleskirjutaja, et jutustaja on “Narva ja Jamburgi vahel elanud, palju raamatuid lugenud, [loo] kuulnud u 30 a eest Luugas Juri käest”.

Iseäranis hästi tunduvad võõrkeelsed osad säilivat rütmistatud kõnes – värssides, nagu näiteks järgmises jutus, kus muidu eesti kirjakeelses jutus on vahevärsid vene keeles:

[---] *Tuli vanamees järele, leidis kontisi unnikus. Koer õues aukus:*

“Taat tuleb kontisi toob,

tede jede, kosti vede!” [taat sõidab, luid veab]

Võerasema akkas koera taplema:

“Auku nii:

“Tede jede, tengi vede!”” [taat sõidab, raha veab]

Tuli taat, tõi ree pial kontisi. (RKM II 380, 345/6 (2) < Kohtla-Järve raj, Iisaku kn, Sälliku k, Sahku t (Iisaku khk) – Alli Vetekaja < Alvine Vetekaja, snd 1893 (1959) [Ee 480E*].)

See jutt on avaldatud ka pealkirjaga “Kelluke hiire kaelas” antoloogias “Eesti muinasjutud” (EMj I:1 2009, nr 157).

Virumaa rahvajuttude pika kogumisajaloo jooksul on samalt inimeselt eri aastatel jutte kirja pannud ka eri kogujad – näiteks on Mari Nirgilt muinasjutte talletatud 1925. aastal ning kuus aastat hiljem. Mõlemal aastal on talt üles kirjutatud variandid imemuinasjutust “Vastaseotsija” (ATU 650B) ning lühemast loomamuinasjutust “Varese naisevõtt” (ATU 243*). Kummaski kirja-panekus torkab silma üsna samalaadne lausejärjestus ja mõningad korduvad tunnussõnad, ent terviku sõnastus erineb märkimisväärselt. Nii näeme, et sõnastuse kujunemisel sõltub palju juhusest. Esitan siinkohal “Vastaseotsija” tüübi algused.

1925:

Olnud vanasti tugev karjane. Härja visanud säuh üle jõe. Hakanud mõtlema; miks minusugune mees karjas käib, parem lähen teisi rammumehi otsima. Läinudki teele. Viimaks leidnud metsa seest suure maja. Suur vanaeit keetnud parajast suppi. Ütelnud karjatsle: “Kuidas sa pojuke siia juhtusid?” See vastanud: “Ega ma olegi pojuke, ma olen tugev rammumees, otsin võitlejaid.” – “Heida siis minu poja asemelle puhkama, senni kui pojad koju tulevad,” ütelnud eit. [---] (E, StK 31, 72 (19) < Viru-Jaagupi khk, Roela k, Roela vndk – Bernhard Sööt < Mari Nirgi, 68 a (1925) [ATU 650B + Aa US 44].)

1931:

Ennemuiste oli üks tugev karjane, viskas kahekümne-puudase ärja üle jõe: säu! Ütles ise: “Mikspärast ma karjas käin, ma olen üks rammumees ja otsin teisi rammumehi, kellega ma võitlen.” Uitas ja uitas ja ükskord leidis: Üks suur vanaeit keedab suure katlaga suppi. Ütleb: “Pojuke, kus

sa seia oled juhtund?” – “Ma olen üks rammumees, ega ma olegi pojuke, ja otsin, kellega ma võitlen. Kas teil poegi on?” – “Ja, mul on kaks poega, läksid Soomest veskid tooma. Ma nüüd keedan suppi, nad on tulemas. Viska mu poiste asemele pikali.” [---] (ERA II 38, 407/8 (13) < Viru-Jaagupi khk, Roela k, Roela vndk – Rudolf Põldmäe < Mari Nirgi, 75 a (1931) [ATU 650B + Aa US 44].)

Mitmeid tähelepanuväärseid arhiivis leiduvaid kirjeldusi jutuvestmise situatsioonidest Virumaal on ära toonud Richard Viidalepp 1965. aastal valminud monograafias “Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest”. Uurimust piltlikustavad käsikirjade tekstinäited külakarjustest jutustajatena, jutuvestmistest õitsil olles, külakaupmehe juures, videvikku pidades, jäguajal, noorte kooskäimistel, öömaja eest kerjates, muidu kerjates (vt Viidalepp 2004: 20, 23, 33, 45–46, 49, 52–53, 76, 78–79).

Tavaliselt saame muinasjuttude vestmise olukordade, kommete ja põhjuste kohta käsikirjalistest jututekstidest napilt teada, enamasti algab üleskirjutus juba konkreetse jutu süžeeaga. Siiski on erandeid. Heaks jutustamisolukorra kirjelduse näiteks on David Timotheuselt 1889. aastal üles kirjutatud lugu, mis leidub ka Pille Kippari kogumikus “Loomad, linnud, putukad” (Kippar 1999a: 38.html). Poiss vastanud teda laulmast keelanud tädile nipsakalt (*Sie minu tädi on rumal nagu vana karja krants, et tema uutest kirjadest kedagi ei tia*), – see külalistes tähelepanu äratanud vastus ajendas soovi rääkida ära ka sellesisuline muinasjutt. Viidatud olukorda, kus jutustamise tõukeks oli “muinasjutu alusel tekkinud kõnekäänu kasutamine”, käsitleb pikemalt Kristi Salve (2013: 150–151).

Just Virumaa ja selle naabruse rannikualadel on tuntud jaguaeg (*jägu-aeg*), mis on traditsiooniline jutuvestmisaeg Kuusalu, Jõelähtme ja Haljala kihelkonna rannakülades, samuti Viru-Nigula, Lüganuse ja Jõhvi kihelkonna rannikualal (Viidalepp 2004: 49–50; Hiiemäe 2010: 11–18); ERk 2017: jaguaeg). Viidalepp (2004: 49) rõhutab, et sellega on käinud kaasas “väga intensiivne rahvajuttude ja mõistatuste harrastus”.

Arhiiviandmete põhjal on Virumaa jutuvestjad 19. sajandil olnud pigem mehed – niivõrd, kui kirjapanekud jutustaja sugu kindlaks teha võimaldavad; hiljem, 20. sajandil on jutuvestjateks pigem naised. Samasugune muutus on toimunud ka mujal Eestis, selle taustaks on ilmselt ühelt poolt nii varasemate meeskogujate suurem osakaal kui ka muinasjuttude vestmistendentsi muutumine üldse (vt lähemalt Järv 2001).

“Jutuvestjatest”-kirjameestest on Virumaalt pärit Friedrich Reinhold Kreutzwald, kes eesti muinasjutuainese oma muinasjutukogumikus tuntuks tegi. Kreutzwaldi muinasjutte analüüsinud August Annist (1966: 46) toob välja tema enesekohase kirjelduse: “Olen sündinud Rakvere ligidal keset rikast

muinaslugude maad...” Kuigi selles Kreutzwaldi lauses on kindlasti üksjagu retoorilist rõhuasetust ning väljaande spetsiifikast tulenevat soovi muinasjutte erilisele kohale tõsta, annab see teisest küljest siiski aimu tema hinnangust jutuvestmiskultuurile. Viidalepa (2004: 26–27) sõnul kirjeldab Kreutzwald just Virumaal Kaarli mõisas saadud kogemuste põhjal jutuvestmist videvikuajal:

Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige magusam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et iga kord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima (Kreutzwald 1953: 6–7).

Kuigi Kreutzwaldi kirjpandud muistendite päritolukohad ongi ennekõike seostatud Virumaaga (Annist 1966: 50), siis muinasjutte on ta haaranud ka omaaegsest muinasjuttude kirjanduslikust traditsioonist, mis Eestisse jõudis saksa kultuuri kaudu ja mille üheks vahendajaks oli muuhulgas ka Kreutzwald ise – vt lähemalt Annist 1966: 362–363).

Kreutzwaldi sõnastatud muinasjututekstid on paljud kas läinud (või tagasi läinud) rahvatraditsiooni ning neid on edasi ümber jutustatud. See on täheldatav ka näiteks Kreutzwaldi muinasjuttude “Põhja konn” ja “Õnne rublatükk” peegelduse puhul jututüübi “Lohetapja” (ATU 300) süžees (vt Järv 1996: 58). Võib tuua näiteid mitmete jututüüpide kohta, mille puhul on Kreutzwald ise rahvapärase motiivi põhjal loonud loo, mis hiljem on saanud rahvatraditsiooni osaks. Näiteks esineb kooliõpetaja ja mõisavalitseja Paulus Paurmanni kirjapanekus Liisu Aruvallalt lugu, mis meenutab Kreutzwaldi muinasjuttu “Puulane ja Tohtlane”. Selles lubab “sarviline” sarnaselt Kreutzwaldi jutule kratte tegema läinud mehele: “2 teenrid, need ei taha sinu kääst süüvä ei juuva ei ihu kattet ega jala varju; a tööd teeväd naad suure jõuga, ja teenivad sulle palju raha” (H II 8, 508 (2) < Jõhvi khk, Päite v ja k < Vaivara khk – Paulus Paurmann < Liisu Aruvald, snd 1891). Kui aga naine vanapaganale hinge jätnud mehe surma järel salvest raha tooma läheb, on lõpp traditsiooniline: “ei öldki muud midägi, kui puhtad leppa lehed ja kase toho raasukesed.” Legendiliste muinasjuttude hulka kuuluv as luos ilmuvad ka tegelased Lobi ja Labi³ üsna sarnaselt Kreutzwaldi muinasjutuga “Lopi ja Lapi”. August Annist nendib selliste juhtumite kohta, et jutuvestjatel on loetud või kuulnud materjal mälus segamini läinud, või on jutte siis kuulnudki tõesti rahvajutuna (Annist 1966: 375).

Samuti on just Virumaalt pärit ainesega seostatud Juhan Kunderi raamatus “Eesti muinasjutud” (Kunder 2008) leiduvaid muinasjutte. See on omakorda üks esimesi kogumikke, kus suur hulk tänapäeval tuntud eesti muinasjuttude süžeid esmakordselt trükis ilmus ja mis omakorda hiljem rahvatraditsiooni mõjutas. Kui Kunderi raamatus ilmunud muistendisüžeedest on mitmed pärit Viljandimaalt (vt Mälk 1963: 255), siis muinasjuttude puhul kirjutab väljaande

teise trüki eessõnas Matthias Johann Eisen: “Siin [Rakveres] puutus ta Virumaa muinasjuttude vestjatega kokku, keda ta palus enesele mõne loo jutustada” (Kunder 2008: sj.html). Tõsi, ehk on selleski väites omajagu väljaandele tarvilikku kohaga seostatavat autentsusretoorikat.

Seda, et kirjanike looming on ilmselt mõjutanud ka rahvaluulekogujaid, tundub kinnitavat järgmine näide. Kukruselt kirjapandud loo puhul alustab mõisavalitseja Dietrich Timotheus muinasjuttu, kasutades nn aktiivset algust, asudes tavaliste sissejuhatavate jutustavate lausete asemel kohe tegelastevahelise dialoogi juurde. See on teiste muinasjutuüleskirjutuste taustal ebatavaline viis muinasjuttu alustada:

“Mis sa pois vahid siin suu ammuli, nagu tahaksid terve päikese alla nelata,” ütles üks kaupmees poe ukse peale astudes, ühe poisile, kes õues ukse ääres seisis.

“Mina olen üks vaene poisike, pole mul isa ega ema, ei sõbra ega sugulast ja hulgun ilma misgi ammetita, kus aga midagi suhu pista saaksin,” ütles pois.

“Ma näen et sa üks õiglane pois oled,” ütles kaupmees, “kas sa ei taha minu jure poisiks tulla?” [---] (H II 7, 625 (7) < Jõhvi khk, Kukruse – Dietrich Timotheus (1889) [ATU 307].)

Samalaadset aktiivset algust on kasutanud muude traditsioonilisemate muinasjutu alustusviiside kõrval ka näiteks setu muinasjuttude kirjapanija Jaan Sandra, ning ilmselt võib seda pidada kirjakultuuri mõjuks.

Imemuinasjutud

Imemuinasjutud on fiktsionaalsed lood, mis räägivad inimkangelase juhtumustest, kus tegelane puutub kokku millegi imelisega – olgu selleks imelised moondumised, imeesemed, imelised abilised vm. Sageli on jutukangelaseks lihtne vaene poiss või tüdruk, kes loo jooksul leiab õnne. See on kangelane meie keskelt. Sageli vastandub muinasjutukangelane kellelegi, olgu see mõni “koletu jube eläjäs” (Lüganuse khk) või inimkujuline vastane. Enamik Eestis (ja Virumaal) tuntud imemuinasjuttudest on tuntud kogu Euroopas ja sageli kaugemalgi. Eesti populaarsemate jututüüpide seas on Virumaa tekstide enamas- ti 10% ringis, jäädes enamasti vahemikku 8–12%. Silmatorkavalt rohkem (üle 25%) on Virumaalt muu Eestiga võrreldes talletatud aga tekste, mis kuuluvad jututüüpidesse “Hirmuotsija” (ATU 326), “Vastaseotsija” (ATU 650B), ning iseäranis jututüüpi “Vanapagan eksitab õe” (ATU 312D; 46%).

Muidugi tuleb arvestada, et vähese materjali kohta on keskmise arvukuse protsendid vähem kõnekad kui suurte andmemassiivide puhul – mistahes

pärimusteksti jõudmine arhiivi võib olla üsna juhuslik, sõltuvalt sellest, kui palju kuskil leidus entusiastlikke rahvaluulekogujaid, sellest, millise muinasjututundja juurde parajasti külla mindi, millised lood tema repertuaarist parajasti meelde tulid jne. Muinasjututraditsiooni üldtendentsidest annab see siiski teatava pildi, seepärast on ka järgnevalt protsendid esitatud.

Virumaalt kõige enam üles kirjutatud imemuinasjututüüp on “Kolm röövitut kuningatütart” (ATU 301, 30 varianti). See on lugu väga tugevast poisist, kes on mõnikord inimese ja karu poeg, mõnikord lihtsalt nii tugev, et võib isegi karu ära ning seejärel erinevate seikluste järel päästab kuningatütred. Süžee laiemast populaarsusest annab aimu Johannes Sõsteri pikem kirjapanek “Karu-Ivanist”, mille lõpul ta märgib, et on lugu kuulnud mitmelt inimeselt:

[---] *Peale eelnimetatud Viru ja Harju rajal mere ääres elavate inimeste kuulsin Karvase Ivani jutte veel 1900 aasta ümber Viru-Nigulas ja nüüd veel hiljuti kolme inimese käest Koeru kihelkonnas Järvamaal. Ükski pärastistest jutustajatest ei ole teadnud minu lapsepõlves saadud teadetele küll midagi uut juure lisada, vaid on vanu teateid aga korranud, sellepärast ei kirjutanud ma mitte iga üksiku jutustaja käest saadud teateid üksikult ülesse, mille juures palju ühte ja sedasama korrata oleks tulnud, vaid liitsin nad ühiseks luguks.* [---] (ERM 35, 30 < Kadrina khk, Viru-Nigula khk, Koeru khk – Johannes Sõster < Jüri Sõster, Gustav Meikar, Maunus Rotschildt (1911) [ATU 650A + 1159 + 301A].)

Palju üleskirjutusi (29 varianti) on Virumaal jututüübist “Vaeslaps ja peretütar” (ATU 480). Nagu muinasjuttudes ikka, pälvib vaeslaps tegelaste “tulemuspalga”, kuna ületab talle pandud ootusi – talle tulevad vastu järjepanu erinevad loomad – algul kana, siis lammas, siis lehm. Kõigiga hargneb samalaadne dialoog:

[---] *Tulnud varsti lehm vasta, lüpsik sarvis. Lehm üelnud vaeselelapsele: “Lüpsa mind!”*

Vaenelaps võtnud lehma sarvilt lüpsiku ja lüpsnud lehma ära. Küsinud siis ise peale lüpsmist: “Kuhu ma selle piima panen, mis ma lüpsin?”

Lehm vasta: “Viska maha, ehk võta omale!”

Aga ei vaenelaps ole piima maha visanud, ega ka omale võtnud. Ta pannud lüpsiku piimaga uueste lehma sarvi. Saatnud siis lehma sinna poole, kust ise tulnud. Ise läinud edasi. [---] (E 34846/7 (10) < Kadrina khk, Hõbeda – Alfred Konstantin Kivi < Jaan E. Einmann, Tõdva-Kõnnu (1897) [ATU 480].)

Võõrastütar seevastu nii ei toimi ning lõpetab halvasti.

Üheks tuntud virumaiseks jututüübiks on muistendlik muinasjutt “Naine libahundiks” (ATU 409, 26 varianti), mis tihti liitub muinasjutuga “Vahetatud

mõrjsja” (ATU 403C, 24 varianti). Selle liitjutu vanim teadaolev üleskirjutus Eestist on samuti seotud Virumaaga, kuigi pärineb hoopis Järvamaalt, nimelt on tegu juba eelpool mainitud Kadrina pastori Knüpfferi vahendusega Järva-Jaani pastor Glanströmilt. Jutt pealkirjaga “Ennemuistsed rõugutajad” algab kirjeldusega:

Vaenelaps olnud nende juures kasvatikuks. Nemad hakkand ju inimeseks saama, vaenelaps ja nende oma tütar. Rõõgutaja naene teind siis vae-
selapsele uue särgi, oma tütrele jätnud siis vana särgi ja annud temale süüa. Vaeselapsele pole ühtegi süüa annud. Tema oma tütar ikka tantsind pörandal, vaenelaps aga nutnud nurgas. [...] (EKÜ, f 232 a1, 360/5 (279) < Kadrina khk < Järva-Jaani khk – Arnold Friedrich Johann Knüpffer, üleskirjutus Christian Jacob Glanströmilt, dateerimata, enne 1825. a [ATU 403C + 409], ilmunud EMj I:1 2009, nr 102).

Selle jutu Eesti variantide põhjalikumas käsitluses on Merili Metsvahi (2010) juhtinud tähelepanu asjaolule, et varaste üleskirjutuste hulgas on Eestis

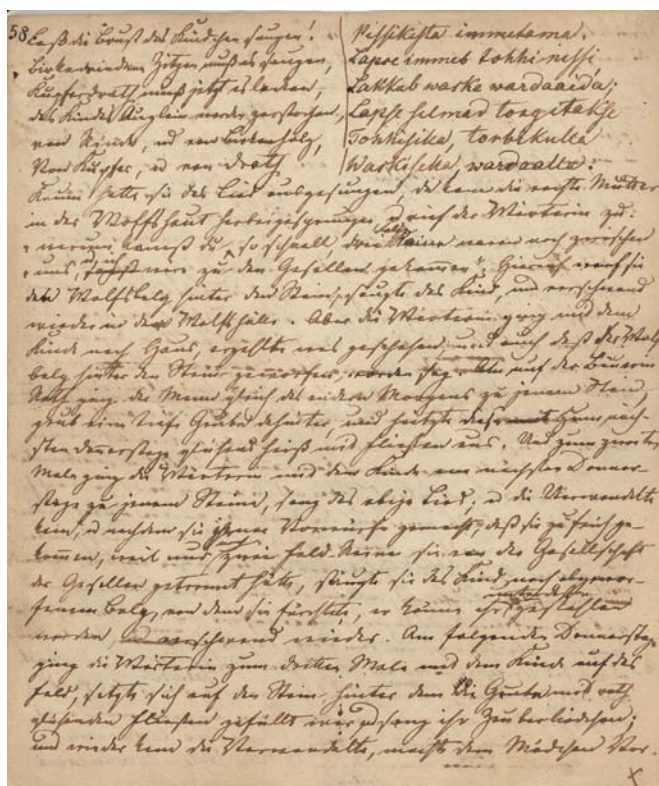

Foto 2. Katke C. H. J. Schlegeli muinasjututõlkest saksa keelde (EKÜ, f 232 d, 58).

teinegi varane variant, saksakeelne tõlge Christian Hieronymus Justus Schlegelilt (EKÜ, f 232 d, 55/9), ning jääb ebaselgeks, kas Schlegeli variant pärineb 1807. aasta üleskirjutusest Simuna kihelkonnast või siis kuskilt mujalt (Metsvahi 2010: 616). Kui võrrelda üleskirjutuses olevate lauluvärsside sõnavormide⁴ geograafilist levikut eesti regilaulude andmebaasiga, tundub, et Schlegeli üleskirjutust 1807. aastast võiks pidada pigem virumaaliseks – ehk niisiis pärineb see oletatavasti tõesti Simuna kihelkonnast Virumaalt.

Jututüüpi on lähemalt vaadeldud ka Kristi Salve Ida-Virumaa rahvajutte käsitledes. Salve toob välja, et selles piirkonnas ilmneb osas variantidest traditsioonilise hundiks moondumise asemel moondumine ilveseks, sama tegelane muundumise tulemina on omane venelastele ja lätlastele (vt Salve 2013: 133). Just Ida-Virumaa tundub olevat ka selle piirialaks Eestis. Kõrvutamisel Lääne-Virumaa ainesega selgub, et sellist moondumist esineb seal ainult Viru-Nigula kihelkonnas Lahekülas, kus Hans Lohk on loo üles kirjutanud Narva ja Jamburgi vahel elanud Leenu Uudamilt.⁵ Teises Lääne-Virumaa “ilvese-tekstis” on muinasjutt veelgi omapärasem – tüübile omases vahelaulus esineb ilves, ent edasine tegevus toimub hundiga:

[---] *Vana tondi tütar läheb lapsega metsa äärde ja hõiskab: “Nooriku, nooriku, tule lasta lakutama, hilves poega imetama!”*

Nüüd tuli naene metsast välja, viskas hundi naha seljast maha, imetas lapse ära, puges hundi naha sisse tagasi ja oligi hunt valmis. [---] (H II 46, 157 (2) < Haljala khk – Julius Aleksander Rehberg < proua Tartu (snd Bergmann) (1893) [ATU 403C + 409].)

Muinasjututüüp “Imeline põgenemine” (ATU 313, 26 varianti) on tihti liitunud teiste jututüüpidega, enamasti lubab metsas äraeksinud mees (deemonlikule) abistajale selle, kes talle esimesena kodus vastu tuleb (mis kodus ta teadmata on), ning peab saatma pärast poisil vanapagana juurde. Poisil aga õnnestub sealt põrgus kohatud neiu abiga põgeneda:

[---] *Tüdruk ja pois moondanud ennast aga – tüdruku üheks vanamoorigs, poisil aga kepiks tema kätte. Tagaajajad läinuvad aga mööda ja küsinuvad nende käest, et kas nägite siit üht poissi ja tüdrukut mööda minema? Need ütlesid, et nad kedagi hingelist näinud ei ole ja tagaajajad läksivad tagasi.*

Nüüd sai eidest ja kepest jälle tüdruk ja pois ja nad rutanuvad edasi. Nüüd saatnud vanamees juba seitse meest välja põgenejaid taga ajama. Tüdruk ja pois muutsivad endid aga tüdruk [originaalis maha tõmmatud: “pois” – R. J.] kirikuks ja pois vahiks sinna juurde. Jällegi küsinuvad tagaajajal, kas nad ei ole ühte poissi ja tüdrukut siit mööda minema näinud. Muidugi ütles vaht, et ta kedagi mitmel aastal siit pole mööda

minema näinud. Jällegi läksid tagaajajad tagasi ja pois ja tüdruk ruttasivad edasi.

Nüüd läinud vanamees ise neid taga ajama. Tüdruk muutnud poisi [maha tõmmatud: “enese” – R. J.] järveks, enese [maha tõmmatud: “poisi” – R. J.] aga pardiks. [---] (EÜS VII 2080/1 (305) < Väike-Maarja khk, Porkuni v, Piisupi k – Karl Voldemar Rosenstrauch < Hans Aberthal, 50 a [ATU 313 + 400 + vrd 325] (1910).)⁶

Rahvusvaheliselt ülituntud jututüübis “Hans ja Grete” (ATU 327A, 24 varianti) leiavad nõia juurde sattunud vaeslapsed viisi põgenemiseks, Eestile (Virumaale) omaselt joob neid taga ajav vanapagan end lõhki (ATU 1141). Päris paljudele selle tüübi arhiivivariantidele on tunnuslik Juhan Kunderi loos “Vennake ja õeke” esinevate vormelite kasutamine, mida olen lähemalt analüüsinud varem (Järv 2002). Kui toonases käsitluses oli varasem sellist vormelit sisaldav (Eesti) tekst märgitud minu poolt pärinevaks aastast 1893, siis nüüdseks on (Virumaa) korpuses ka 1891. aastat pärinev tekst Haljala kihelkonnast:

[---] Vahe ajal olla kurat juba koju tulnud, läinud tupa, nuusutanud, ise pomisend: “Nuusun, nuusun prae aisu – minu mamma kõrve aisu...” Saanud kohe aru kätte, et linnud ära on lendand, tema “mamma” aga ahju aetud. [---] (H II 38, 61 (2) < Haljala khk – Julius Aleksander Rehberg (1891) [ATU 327A + 1141].)

Vormeliteks on näiteks: “Nuusun, nuusun prae aisu – minu mamma kõrve aisu” (Haljala khk 1891), “Nuusu, nuusu nuumi haisu, oma vanamoori kärsa haisu!” (kaks eri varianti Vaivara khk-s 1893), “nuus nuus nuuma haisu, vanamoori kärse haisu” (Haljala khk 1895).

Nii on tõenäoline, et just see Kunderi versioon on avaldanud suurt mõju hilisemale rahvatraditsioonile (vt Järv 2002: 170–174). Kui on aga tõene Eiseni väide, et ka Kunderi muinasjutud on pärit Virumaalt – ehk ongi siis tegu selle vormeli puhul just virumaalise arendusega?

Muinasjutu “Lohetapja” (ATU 300, 22 varianti) ühes omapärases variandis on peakangelasele antud nimi Muidu, loo algus (koos koerte nimedega) meenutab Kreutzwaldi muinasjuttu “Õnne rublatükk”:

Kolm koera.

Ühe isal olivad kaks poega, üks oli tark, teine rumal. Et rumal üsna muidu vedeles, oli tema nimi Muidu.

Muidu tahtis ükskord teekäigu peale minna ja palus isa käest selle tarvis ühe raha. Sell rahal oli aga see võimus, kui teda kellegille anti, tuli ta varsti andja tasku tagasi. Muidu ostis omale teemoona ja raha tuli jälle tasku.

Muidu läks metsast läbi ja nägi üht imelikku vanameest, kelle ümber kolm koera lamased. Vanamees pakkus oma koeri Muidule müia. Muidu ei taht neid ja küsis: "Mis ma nendega, hea kui ise kõhu täie saan."

Vanamees ütles: "See koer, kellel karbike kaelas rippub, toob Sulle süia, tema nimi on Toosüia. Teise koera nimi on Kisulõhki – kui Sa aga tema nime nimetad, kisub ta kõik lõhki, mis Sa tahad. Kolmanda koera nimi on Murramaha – kui Sa tema nime nimetad, murrab ta kõik maha, mis Sa tahad." [---] (H II 12, 492/3 (3) < Väike-Maarja khk – Karl Voldemar Lurich (1890) [ATU 300].)

Muinasjutu "Vastaseotsija" (ATU 650B, 21 varianti) peategelaseks on tugev mees, kes vastaseid otsides kohtub ka müütilise vägimehe Kalevipojaga. Kui Kalevipoeg on pigem tuntud muistenditegelasena ning seostub eelkõige maastikuobjektidega, siis jututüüpi "Vastaseotsija" (ATU 650B) võib pidada muistendite ja muinasjuttude piirimail olevaks. Olgu siinkohal ära toodud üks näide:

Ka räägivad niisugused, kes seda raamatust ei ole pärandand, kuida poisike metsa ära ekksind, siis ühte majasse saanud, kus teda vana ema kahe poja vahele magama pannud; aga poisside loomulik tuul teda ühe juurest teise pörutanud. Poiss sialt putkama pannud, metsas teda jälle Kalevipoeg, kellel lauakoorm seljas, leidnud. Sellele kurtnud pois oma lugu, Kalevipoeg pistnud teda oma püksitasku. Kuida siis põrgulised Kalevi poja kallale kipunud; tema neid lappiti laudadega vemmeldanud. Siil põesast õpetanud, et: "Sõrvi lauuda, sõrvi lauuda, Kalevipoeg!" Kuida siis Kalevipoeg võitu saanud, siis oma hia tegijat põesast vällja kutsunud, see aga üelnud, et ta ei julgeda, sest et ta alasti olla. Siis Kalevipoeg kiskunud kasuka õlma küllest tüki ja põesa siilile visand, kes Kalevipoja kasukat tänapäävani kannab. Pärast tulnud Kalevi pojalt tasku pandud poiss meele. Kobland kohe kää tasku ja leidnud, et ta vaene surnuks olnud muljutud ägeda võitlemisega. (E 8301/2 (2) < Rakvere khk, Kloodi v, Paatna k – Juhan Lilienbach (1892) [ATU 650B].)

Etioloogilise lõpplahendusega lugu jutustab lisaks Kalevipoja pääsemisele ka sellest, kuidas siil endale kasuka sai ning jutu mõnedes variantides liitub seletus(muistend), kuidas tekkisid kiilaspead – mees pistetud Kalevipoja püksitasku, kus ta pea paljaks hõõrdunud. Tihti on lool õnnetu lõpplahendus, kus peategelane vägimehe hooletu tegutsemise tõttu hoopis surma saab. Vaadates Kalevipoja-muistendite geograafilist levikut ning Virumaa suhtelist domineerimist nende puhul (vt nt HVM I: 591–592), on mõistetavalt ka "Vastaseotsija" muinasjutte kõige rohkem kirja pandud Virumaalt: kogumikus "Muistendeid Kalevipojast" on sellest süžeeist Virumaalt 16 varianti ehk

ligi kolmandik ainesest (52 varianti) (HVM I: 441–457). Süžeed kasutas ka Kreutzwald eeposes “Kalevipoeg” (vt Annist 2005: 164–188).

Kuigi ainult kuue variandiga arhiivi jõudnud, on suhtarvuliselt Eesti kõigest variantidest väga suure protsendiga (46%) jututüüp “Vanapagan eksitab õe” (ATU 312D), mille üleskirjutused pärinevadki ennekõike vaid Setumaalt ning Virumaa idaosast. Siinkohal on esitatud selle jututüübiga algava liitsüžee tavapärane algusosa:

Ükskord elas üks mies naise ja tütrega. Mies käis metsatüöl. Ükspä ütles mies naisele: “Ära mulle täna lõunet kaasa pane! Las lapsuke tuleb metsa mulle süüa tuoma!”

“Kuda ta sinu juure tulla mõistab? Ta ei leia sind juo üles.”

“Küll ta leiab, ma raiun oma tieaarule piale laastud.”

Läks mies metsa ja raius oma tieaarule laastud. Tuli vanasaadan, vaatas, mõtles: mis sie on, mm-hh, miks on ühe tie pial laastud? Uot-uot ma raiun oma tie piale ka. [---] (RKM II 336, 59/60 (12) < Iisaku, Mäetaguse v, Uhe k – Hilda Jõulmaa, snd 1904 < Heleene Martin (1976–1978) [ATU 312D + vrd 480 + 311].)

Muu Eestiga võrreldes on Virumaalt proportsionaalselt suur hulk variante (11 varianti, 30%) üles kirjutatud ka jututüübist “Hirmuotsija” (ATU 326). Selle tüübi variantides ei tunne kangeline millegi ees hirmu, kuni viimaks saab ta kuningatütre naiseks ning hirmu tundma õpetab teda ta oma naine:

[---] Pärast vana kuninga surma saanud ta väimees kuningaks, aga see pole ikkagi veel hirmu tunda saanud, ehk ta küll seda tunda saada südamest igatsenud. Kord ühel öösel, kui kuningas rahuliste maganud, valanud talle proua külme kiisku põue ja – see teinud talle tõeste hirmu. Nüüd olnud ta süda rõõmus, et ta ommeti kord seda kaua igatsetud hirmu tunda saanud ja selle eest oli ta oma prouale tänulik. (H II 38, 222/3 (3) < Haljala – Julius Aleksander Rehberg < Marie Bergmann (1893) [ATU 326].)

Vahemikus 11–20 muinasjuttu on Virumaalt üles kirjutatud veel jutte tüüpidest “Lohetapja” (ATU 300), “Puusärgi valvur” (ATU 307), “Hobune abiliseks” (ATU 314), “Sepp ja kurat” (ATU 330), “Kurat saunas kosimas” (ATU 480A), “Kuningatütar klaasmäel” (ATU 530), “Tänulikud loomad” (ATU 554), “Rikas vend ja vaene vend” (ATU 613) ja “Tugev Mats” (ATU 650A).

Loomamuinasjutud

Kui imemuinasjuttudes on oluline kangelase moraalne headus – “paha” saab teenitud “palga”, siis loomamuinasjuttudes tundub põhiliseks väärtuseks olevat kavalus ja nutikus. Loomi kujutatakse loomamuinasjuttudes nagu inimesi: nad oskavad rääkida ning on varustatud muude inimlike omadustega. See tingib ka asjaolu, et tavaliselt tegutsevad nad isekeskis, harvemini puutuvad loomad kokku inimeste maailmaga. Loomamuinasjutud on lühikesed ja tihti humoorikad lood, sageli üles ehitatud dialoogile ning neis saab enamasti kaval võitu rumalast. Samas pole “võitja” alati ette teada – kui muidu on eesti loomamuinasjuttudes kavalaim tegelaskuju rebane, siis näiteks 13aastase Paul Schneideri suust kirja pandud loo lõpp näitab, kuidas ka kurg võib olla kavalam rebasest:

[talumees] läheb toob kure haugust välja, paneb haugu kaldale maha ja ise hakkab rebasele teenitud palka kätte maksma.

Mees saanud aga hauku rebase juure, kui ju kurg ülesse tõusnud ja lendu läinud, kisendates: “Minul oli üks ainus mõte.”

Aga rebane, kellel tuhat, tuhat mõtet oli, mehe kätte langes ja soojaks kasuka kraeks sai. (E 27277 (4) < Kadrina khk, Tõdva-Kõnnu – Joh. Schneider < Paul Schneider, 13 a (1897) [ATU 105 B*], terviktekst ilmunud Kippar 1999: 79.html.)

Arvukalt muinasjutte saatnud Danel Pruhl on kirja pannud loo sellest, kuidas konn tüdrukult kavalalt vabakslaskmise välja kaupleb:

Sügisel palunud konn tüdrukud: “Ole hea tüdruk ja pane mind talveks kalja astjase, minul on talvel muidu külm ja paha olla. Kevade õpetan sinule selle eest kolm õpetust.”

Tüdruk võttis konna ja pani kalja astjase. Kevade võttis tüdruk konna astjast välja ja viis järve ääre. Siin õpetas konn: “1) Kui sa hakkad kinga lappima, siis pane nõõrile sõlm otsa. 2) Kui lähed sittale, siis pööra nina vastu tuult. 3) Kui hakkad pudru keetma, siis liiguta männaga, aga mitte kulbiga.”

Tüdruk ei olnud nende õpetustega mitte rahul, vaid lõi konnale keppiga selga, nii et konna selja luu katki läks. Sest ajast saadik on konnal küür seljas. (E 6799 (1) < Haljala khk, Metsiku – Danel Pruhl (1893) [ATU 150].)

Tulenevalt loomamuinasjuttude tegelaspaaridest on jutud tihti dialoogilised ja mõnigikord on loomamuinasjuttude lõpus moraal, mis elu kohta käivaid mõtteid ühel või teisel moel edasi annab.

Tedre ja Vares saanud ükskord medsas kokku (vares elab jo nagu teada, ikke välimaal). Tedre küsinud imetelledes, varekse kääst: “Kuda sina seal

lagedal korda saad? – eks sinu kallale ka seal inemased ei kippu! Mina peidan enese alati sügavalle metsa sisse ära, aga siiski odsivad naad mind seal ülese!”

Vares kostnud uhkeste: “Aa, arvad sa, et se seal õige nali on elada! – Peavad aga silmad alati ees ja taga olema.”

Se pärast ööltakse tihti: sell olgu alati silmad ees ja taga nõnnagu Vareksel on. (H II 10, 250 (4) < Kadrina khk, Udriku v – J. Nante (1888) [ATU 245].)

Nii nagu Eestis üldiselt, on ka Virumaal loomamuinasjutte talletatud vähem kui imemuinasjutte. Pille Kippari loomamuinasjuttude kataloogi (1986) järgi on Virumaal kõige enam levinud jututüüp “Laps hundipesas” (ATU 169*, Kippari kataloogis 169B* 2; 21 varianti, Eestis tervikuna 23%). Tüübist on omakorda Virumaal kõige enam variante (6) registreeritud Simuna kihelkonnast ning neis on lugu kolmel korral seostatud erineva konkreetse kohaga – Hirla külaga, Tammiku külaga või siis Mõisamaa külaga.

Hunt viis lapse metsa.

Traksil hunt viind lapse metsa, 3-aastase tütarlapse, kelle nimi olnud Lee-ni. Hunt viind oma pesasse poegade juure: seitse poega olnud sel hundil. Söögiks hunt tassind sinna “verist ossi” ja laps pidand ka seda sööma.

Kogemata leitud üles. Peetud jahti, leitud kadastikust hundi pesa ja pesast laps. Laps olnud kadund küll, kuid hundi varastamist polnud ju keegi näind.

Hunt ja tema pojad pole lapsele häda teind. Kuid pärast jäänd ta siiski haigeks ja surnud ära. (ERA II 13, 63/4 (51) < Simuna khk, Mõisamaa k – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Ann Veelman, 76 a (1929) [Kippar 169B*1–2].)

Samas on hilisemad jutustajad ka selle suhtes kahtlusi avaldanud, küsimustades just seostamist (kauge) kohaga. Nii jutustab jahimees Mihkel Aadva:

Üks laps oli ära kadunud ja ei ole üles leitud teda ja siis olla leitud hundipesast ja siis ei ole rääkindki, teind aga üh-üh. Ja siis pärastpoole ikka õppind rääkima ka jälle ja siis öeld: “Emakuts tõi ikka toorest liha, aga veiked kutsud, need tahid hammustada. Siis emakuts oli tige, keelas ikka, et ei tohi.”

Aga see on niisuke jutt. Tema murrab ta ikka maha. Neesukest juttu võib ajada palju. Panevad kuskile võõra maale, et seal. (RKM II 251, 149 (2) < Rakvere, Vetiku k – Mall Proodel (Hiimäe) < Mihkel Aadva, 80 a (1969) [Kippar 169 B* 1–2].)

Kui loomajuttude puhul toimub tegevus enamasti metsloomade vahel oma-keskis, siis tundub, et Virumaal on iseäranis esindatud ATU tüübikataloogist see alarühm, mis räägib loomade ja inimeste suhtest. Tihtipeale on need lood seotud reaaleluliste juhtumitega – inimeste ja metsloomade kohtumisega ning näiteks hundipessa sattunud loomadega – selgitades ja mõtestades neid juhtumeid traditsioonis tuntud lugude vahendusel. Arvatavasti on selliste lugude populaarsuse üheks põhjuseks olnud ka Virumaa metsarohkus, mis on jätnud oma jälje jutuainesele, ning nii on juttude tegelasteks kodusfääriga seostuvad metsloomad.

Loomamuinasjuttudest on Virumaal arvukuselt järgmine jututüüp “Varese naisevõtt” (ATU 243*, 11 varianti). See muinasjutt sisaldab sageli ka linnuhäälitsuste järeleaimamist ning ligi veerand tekstidest ongi klassifitseeritavad lihtsa loodushäälendina, kus narratiivsust pole (vt Kippar 1985). Mitmetes lugudes on narratiiv välja arendatud väga lühidalt.

Vares ja harakas kahekeste, on leidnud ühe sitke härja liha tükki, vares öölnud, pooleks pooleks. Harakas öölnud, siitsaadik siitsaadik siitsaadik, kiskunudki tükki oma kätte, ja lendnud ära. Vares vaatanud veel järele.
(E 11592 < Haljala khk – Danel Pruhl (1894) [ATU 243*].)

Teises loos on aga teksti sisuks ainult dialoog, mis meenutab hoopis puändiga juttu:

Arakas: “Obu on! Obu on!”

Vares: “Kus kaugel? Kus kaugel?”

A.: “Ligi linna! Ligi linna!”

V.: “Kas rasva on? Kas rasva on?”

A.: “Nii kui pekk! Nii kui pekk!”

V.: “Ma tulen kua! Ma tulen kua!”

A.: “Luu ja nahk! Luu ja nahk!”

(E 40196/7 < Jõhvi khk, Kuremäe – J. Lilienbach < Saamuel Hanson, Rakvere (1900) [ATU 243*].)

Arvukuselt kolmas loomamuinasjutt on kataloogi andmetel “Karu härja turjal” (ATU 117, 9 varianti⁷, üle 53% Eesti variantidest). Selle süžees kannab härg ta turjale hüpanud ning kinni jäänud karu koju. Virumaa variantide puhul on kõnekas, et neist üheksast tekstist kaheksa on seostatud mingi konkreetse kohaga. Muudes Eesti piirkondade variantides esineb küll samuti seostamist, ent Virumaal on see domineeriv.

Muidugi sõltub arhiivi jõudnud lugude arvukus palju juhusest. Kolm selle tüübi lugu on kirja pannud Hermann Läntsi ning need on seostatud Haljala kihelkonna Karula Kuusiku mäega):

Kuusiku määl old 90 aasta eest suured kuuse kannud, sääl old ennevanast nii suur mets ja karusid täis, et keski sinna ei ole lähend.

Noor karu tuld Kuusiku mäält metsast ja löönd käpa Ilpalu mää rahva ärja laudja päält sisse, aga vana tugev ärg lähend karuga koju mööda tänavat. Küll karu äimand lahtise käpaga ühe tueteiba tagant teise, aga ärg veend karu koju – ei ole mehike enam saand küüsi välja. Keik tee old tue teiba otse täis. Aga õuue sisse mennes saand karu lahtise käpa aida nurga taha ja siis tõmmand ärja rist luist maha. (ERA II 198, 283 (11) < Haljala khk – Hermann Länts (1938 (1917)) [ATU 117].)

Kuigi seda jutusüžeed on Virumaalt talletatud veel, on loomamuinasjuttude kataloogi selle jututüübi variantidest ainsaks paigaga mitteseostatud tekstiks ERA stipendiaadi Mart Tarumi kirjapanek Lüganuse kihelkonnast:

Vanast käisid joa künniärjad ka öitsis. Ühekõrra õli karu üppand künniärjale selga, küün jäänd abaluie taha. Tugev ärg õli öld tuld verst maad kodu, karu seljas. Õueveravas vast karu õli saanud tõise käppa lüia posti ja siis õli pääsend lahti. (ERA II 125, 386/7 (72) < Lüganuse khk, Maidla v, Tarumaa k – Mart Tarum < Juhan Tarum, 74 a (1936) [ATU 117].)

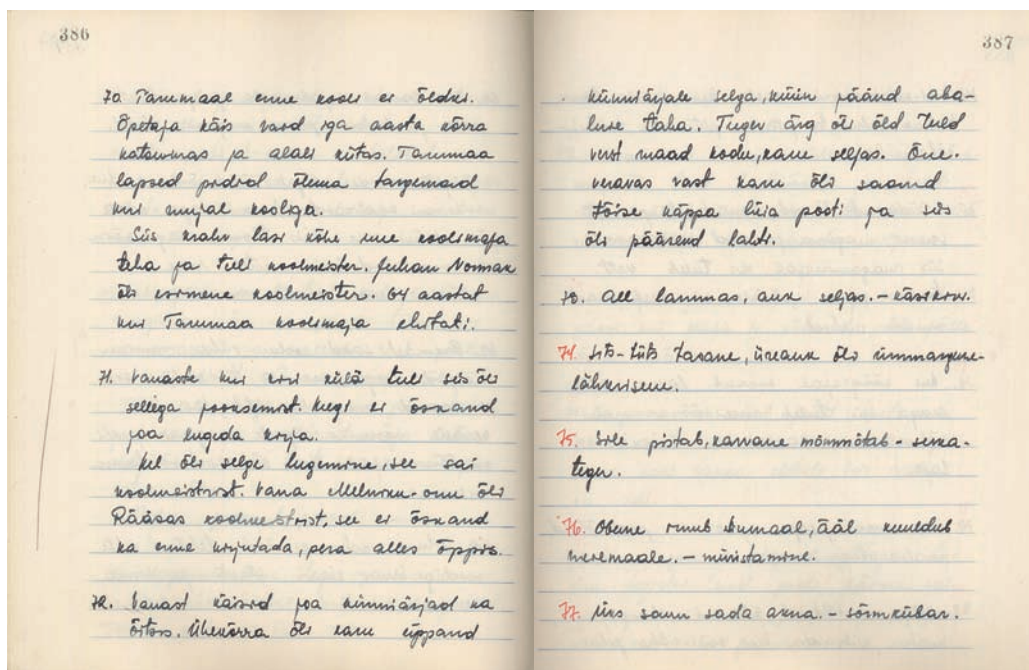

Foto 3. Mart Tarumi kirjapanek Juhan Tarumilt karust härja seljas (ERA II 125, 386/7 (72)).

Virumaalt üleskirjutatud loomamuinasjutud ongi väga palju kohtadega seotud. Eelpool toodud looga “Laps hundipesas” lähedane on Virumaal kolme variandiga tuntud jututüüp “Emakaru imetab inimlast” (ATU 169*, Kippari kataloogis 169B* 3; ATU tüübikataloog on paigutanud kõik erinevad süžeed loomadest, kes inimest ei ründa, jututüübi ATU 169* alla). Ka see pole klassikaline loomamuinasjutt, vaid pigem justkui argielulise põhikoega, ent ometi müütilisevõitu lugu karu pessa sattunud tüdrukust, kellel sünnib karuga laps:

Üks vene naine rääkis mulle seda juttu 1917. a. Jamburis. Jamburi metsades tsaari valitsuse ajal juhtus see lugu. Üks 17-aastane tüdruk läks metsa marjule, Jamburgi lähedale metsa. Karu viis tüdruku oma koopasse. Lesk karu oli ja võttis tüdruku omale naiseks. Enne, kui kinni võttis, nuusutas. Parajasti oli tüdrukul kuuhaigus. Siis ei hakka murdma. Karu hakkas kohe ehtima koobast lehtedega ja aset tegema. Üks kord aastas magas sugutussuhtes. Muidu magas külje juures ja alati jalg tüdruku peal. 7 aastat elas karuga. Aasta pärast oli karuga laps, poeglaps. Pea oli karu pea, aga keha oli inimese keha. Ihu oli sile. Pole rääkind, mõmisend. Naine imetas last ja kasvatas. Talvel karu oli uimane. Naine ise oma tarkusega hoidis toitu talve jaoks. Tuli vähe süüa. Kui karu vihastas, siis lõi naisele küüned selga ja pigistas vastu ennast. Karu hakkas metsavahi karjast vasikaid ära kandma. Siis metsavaht kutsus ratsajahimehed kokku ja leiti karu koobas üles. Taheti karu koopasse tulistada, aga naine sai kisendada ja siis ei lastud. Naine pääsis koopast põgenema ja sai ka lapse põngerjala kaasa võtta. Karu lasti maha. Naine käis karu poega laialt näitamas ja sai palju raha. Käis Leningradis ja Moskvas. See vene naine, kes mulle seda rääkis, oli ise ka seda naist ja karu poega näinud. (RKM II 229, 283/4 (3) < Rakvere I < Jamburi – Linda Palu < Salme Salmiste, snd 1897 (1967) [Kippar 169B 3].)*

Loomamuinasjuttudest olgu märgitud veel nelja variandiga teada ning mitmes variandis kohaliku paikkonnaga seostatud, Pille Kippari poolt just Eestis eristatud jututüüp “Kellaga karu” (Kippar 179D). Selles jutusüžees annab mees karule juua meest ja viinast segatud jooki ning seob joobnud karule seejärel kella kaela, mille järel on teda hõlpus leida. ATU kataloogis on süžeele viidatud tüübi “Belling the Cat” (“Kassil kell kaelas”, ATU 110) juures. Tundub, et rahvusvahelises tüübikataloogis kirjeldatud süžeedes pole tavaliselt tegu ohtliku loomaga ja lõpplahendus pole loo peategelasele fataalne – Virumaa variantides aga leitakse karu hiljem kellahelina järgi ja tapetakse. Pajatusele lähedane lugu on seostatud konkreetsete paikadega – nii olevat see juhtunud näiteks “Ädise mõisa kaeras” või “Rakvere mõisa kaeras”. Välistatud pole, et

siingi on loo levikule kaasa aidanud avaldamine trükisõnas – nagu märgib ka üks jutustajatest.⁸

Samamoodi on seostatud Simuna kihelkonna Imukvere küлага kirjeldus, kuidas poiss läheb puuõõnde, mille veidi hiljem leiab karu:

[---] *Karu kes tundis mee lõhna, asund ka selle järele. Asund laskuma alla tagumik eel, aga niikui jõudnud poisini, see krahmand karu sabast kinni ja ise karjatand. See muiduki ehmatas karu, kes kiirelt välja hüpand. Nii pransatand mõlemad maha.*

Varsti ajand karjapois end ülese ilma veata, ainult et olnud karu mustusega üleni koos, aga karu lamand surnult ehmatas surnuks. (RKM II 217, 391 < Simuna khk, Salla v – Villem Viirmann < J. Seidel (1966) [Kippar 171C*].)

2004. aastal ilmunud ATU tüübikataloogis on see tüüp paigutatud jututüübiks “Tales about Men and Bears” (“Muinasjutud inimestest ja karudest”, ATU 179*).

Pille Kippar on loomajuttude kataloogis (1986) loomamuinasjuttude ja loomajuttude piierialalt arvesse võtnud mitmeid tüüpe, mis on pajatuslikumad. Kuigi ka Kristi Salve rõhutab õigusega, et see “juhib teiste uurijate tähelepanu kirjeldatud juttudele, innustab neid koguma, osutab rahvusvahelistele suhetele” (Salve 1987: 751), on mõni loomamuinasjuttude kataloogi kuuluv tüüp muinasjutužanri seisukohalt üsna problemaatiline. Näiteks jututüübist “Rebane kaluriks” (Kippar 51B) on Eestist registreeritud üksainus variant, mis pärinebki Virumaalt Kadrina kihelkonnast A. K. Kivi kirjapanekust (ilmunud Kippar 1999: 30.html) ning milles teine tegelane on rebast käsutav lõvi (*lõukoer*). Uues eesti muinasjuttude tüpoloogias olemegi muinasjuttude tööruhuga otsustanud seda lugu käsitleda pigem individuaalse arendusena, mitte iseseisva, rahva seas tuntud jututüübina. Kuigi folkloorse infovahetuse üheks põhiliseks tunnuseks on olemasolevale pagasile tuginedes uute arenduste loomine ja see näitab traditsiooni elujõulisust, tundub, et vähest esinemust silmas pidades pole põhjust eristada seda jututüüpi omaette Eesti loomamuinasjutu tüübina.

Erandlikke, mitte-eestilisi loomi leidub Virumaa muinasjuttudes siiski veel, ka traditsioonilistes süžeedes. Näiteks tulevad jututüübis “Imeline kukk” ATU 715 kukele järjest vastu erinevad loomad:

[---] *Talle tulnud rebane vasta. Rebasele üelnud kukk:*

“Rebane, pue mu kõhtu!”

Rebane pugunudki kuke kõhtu. Tulnud hunt vasta. Kukk üelnud:

“Hunt, pue mu kõhtu!”

Hunt pugunudki kuke kõhtu. Tulnud karu vasta. Kukk üelnud:

“Karu, pue mu kõhtu!”

*Karu pugenudki kuke kõhtu. Tulnud elevant vasta. Kukk üelnud:
"Elefant, pue mu kõhtu!"*

Elefant pugenudki kuke kõhtu. [---] (E 35382/3 (10) < Kadrina khk, Hõbeda – Alfred Konstantin Kivi (1898) [ATU 715].)

Jutu jätkudes osutub elevant tegelaseks, kes süžeele tunnuslike, kodumaiste loomadega peategelasele appi tuleb. Kui muidu on juttudele tavaks "miljöömorfoloogiline kohanemine" – välise muutmine, tuttavamaks tegemine (vt Kippar 1989: 149), siis ilmselt on selle jutu puhul pidanud kirjapanija tarvilikuks kasutada just anekdoodilikku võõritusefekti.

Teised muinasjutuliigid

Muudest muinasjutuliikidest, mille korraldustöö on muinasjuttude tööühmal alles pooleli, olgu siinkohal toodud igast liigist üks näide Virumaal populaarsemate tüüpide seast. Legendilistest muinasjuttudest paistab arvukusega silma jutu-tüüp "Kuradile lubatu kirikus" (ATU 810, vähemalt 8 varianti). Kui mees lubab enese teadmata kuradile ära kodus ootava lapse, siis kirikuõpetaja annab nõu, kuidas suureks kasvav poiss pääseks:

[---] "Mine nüüd terveks ööks kiriku, istu altari peale ja hakka lugema, säält kohalt, kus ma näitan. Terve öö pead sa paigal olema ja lugema ja ei tohi enese selja taha vaadata. Teed sa seda, siis oled sa kohe nende käes. Küll nemad meelitavad sind, kuid ära võta nende meelitamist kuulda. Tema tuleb minu näul ka sinu ette, kuid temal on kolm valget lipsu, kuna minul aga kaks on."

Pois läks kiriku. Küll käis öösel vanapagan teda meelitamas, küll kurjaga, küll heaga, aga pois ei kuulnud mitte tema juttu ega vaadanud selja taha. [---] (EÜS IX 1097 (11) < Rakvere khk, Aluvere k – Juhan Elken, Karl Voldemar Rosenstrauch (1912, kirjutatud 1890. a käsikirjast) [ATU 810].)

Novellmuinasjuttudest on Virumaalt vähemalt kümme üleskirjutust jututüübist "Rikka mehe varapärija" (ATU 930), mis mõnedel juhtudel liitub imemuinasjutuga "Kolm karva vanakuradi peast" (ATU 461). Kui tavaliselt ei ole muinasjututegelased ja kohad konkretiseeritud, siis näiteks ühes variandis on pahategelane muidu traditsioonilise kuninga asemel seostatud kohaliku Narva jõe äärses mõisnikuga:

Kord elas Narva jõe ääres üks rikkas mõisnik. Tämäl oli üks hüvä kutsar, ükskord sündis moisa prouale tütar, ja kutsari naisele ka sell samal ööl

sündis poiga. Siis moisa proua ämmämoor ütles, et selle tütrele saab see meheks, kes sell samal ööl on sündind, milla see tütar. Moisnik kuulas sedä asja järele, et kus see poiga on sündind. Aga kui kuulda sai, et see tämä kutsari poiga oli, püüdis tämä sedä kutsari poiga ära tappa, aga ei saand kuidagi moodi, siis käskis moisnik tedä ärä uppudada. [---] (H II 36, 495 (9) < Vaivara khk – Aado Kõrbe (1893?) [ATU 930 + 461].)

Rumala vanapagana muinasjuttudest pajatab huvitavalt pottsepp Gustav Tingas (“ütles, et ta ise selle jutu kõik omast peast on välja mõteld”) enese-kohase kirjeldusena:

Reisilugu.

Kui mina viel nuar mies olin ja reisimas käisin, sesd ma võiksin pikkad juttud rääkida, mis ma keik nägin ja läbi tegin. Olin Idaindia maal Kalvesdonia linnas. Olin juba linnaga ja tema elamisega tuttav ja läksin ühel suvisel pääval ise oma piad linna ümberkaudu jalutama. Tulin suurde metsa ja uitasin sääl eige lusdi pärasd ümber: söin pähglaid ja visgasin kiviga oravaid: mis mull viga, ei muret midagi. Aga akkas õhda tulema ja pimedaks menema ja nüüd ma vasd märkas, et ei osgand koju menma. Aga mull oli nuar julge süda rinnus, mis ma sesd pal’u ualisin: tegin tule ülesse, isdusin tule ääre maha ja krõbisdasin oma pähglaid: tuleb uus pääv, eks ma siis lähe linna tagasi. Nõnda ma siis isdun tule ääres ja ei mõtle praegu midagi, sääl tuleb üks irmus elukas, ei ole inimene ei elajas – tühi tiab mis rangudang ta oli vai oli Vanapagan ise – tuleb ja isdub minu vasda tule ääre maha. Mull oli ikke irmu küll nahg täis, kui ta oma koleda silmadega minu otsa vahdis, aga ma lõin südame kõvaks, ei tihed temasd aśsagi, laksutasin aga oma pähglaid edasi. Kuriluom vahib, vahib, mis ma sääl tien ja küsib viimaks: “Mis sa sääl süed, anna mulle kaa!”

Mina pisdan käe tasgu ja annan, aga pahemasd tasgusd kivisid, misga ma oravaid luapisin, olid natuke suuremad, kui lähgri kivid. Mies võttab, paneb ühe suhu ja pureb ja pures ka kivi peeneks et rägises aga. Aga ei se näind taale mekkima ühdigi: sülitas jälle keik suusd väll’a. [---] (H II 53, 219/21 (13) < Haljala khk (Rakvere) – K. Leetberg < Gustav Tingas (1896) [ATU 1061 + 1060 + 1115].)

Vaatamata nn oma peast kirjeldusele on üsna selgelt esitatud traditsioonilised motiivid. Edasi läheb jutt nii, nagu neis vanapaganalogudes ikka – mees pakub Vanapaganale süüa pähklite asemel kõvu kive, seejärel petab teda kivist vee pigistamisega, petab pererahvast, tehes voodi peale enda asemele “nuku”, ja jääb ellu. Lugu lõppeb humoorika selgitusega, miks ta oma vanapaganalt petatud suurest hulgast rahast seppade tõttu ilma jäi. Richard Viidalepp (2004: 111) on

Eesti eri piirkondades esinevat jutustamist esimeses isikus ehk egomorfistlikke jutte käsitledes välja toonud, et selline viis “teeb asja tavalisest põnevamaks ning lisab sageli humoristlikkust” – mis selle loo puhul peab hästi paika. Tingase muinasjutt “Reisilugu” lõpeb humoristlikult: “Aga pahemb jalg on praegu viel aige.” (H II 53, 228).⁹

Kui jutuvestja enam ei jaksanud muinasjutte rääkida, siis aitas hädast välja ka Virumaal vormelmuinasjutt jututüübist “Ilma lõputa jutt” (ATU 2275), nagu näiteks:

Musta härja jutt on kõige pikem jutt, kas tahad ma räägin? (Kui teine ütleb, et tahab, siis korrutakse seda sama nii kaua kuni ta viimaks ära tüdineb ja ütleb, et ei taha, siis ütleb esimene et, noh kui ei taha siis ma ei räägi). (A 3014 (3) < Väike-Maarja khk, Vao v, Vao k – Herman Veisberg (1922) [ATU 2275].)

Kui seda narritamisjuttu on pigem peetud ennekõike setu jututüübiks (vrd Viidalepp 2004: 92–94), siis ilmselt on sellegi süžee jõudmisel ka Virumaale rolli mänginud slaavi jututraditsiooni mõju ja naabrisuhted.

Nimedest ja reaalsusest Virumaa muinasjuttudes

Olgugi, et muinasjutud kirjeldavad inimese hakkamasaamist väljamõeldud maailmades, on neis ometi tõmmatud järjepidevalt seoseid ka reaalse eluga – muinasjutužanr ei kaugene päris fantastikasse, vaid seal on küllaltki palju realistlikku. Üheks selliseks elemendiks on muinasjututegelaste ja muinasjutukohtade nimed.

Ida-Virumaa rahvajuttudest 1992. aastal ülevaadet andes on Kristi Salve sedastanud, et kui Eesti traditsioonis kehtib tegelaste mittenimetamise põhimõte eriti järjekindlalt, siis “teistest rahvastest mõnedel, näiteks venelastel, kohtab pärisnimesid suhteliselt sagedasti. Üksikutel juhtudel esineb nimelisi tegelasi ka Ida-Virumaa muinasjuttudes ja enamasti osutavad nad jutu idapoolsetele allikatele” (Salve 2013: 132–133).

Sageli ongi muinasjutukangelane nimeta. Kuna muinasjutukangelane on üldistus, “üks meie seast”, kannab ta muinasjutus nagu Eestis üldiselt, nii ka Virumaal tavaliselt traditsioonilist nime – meeskangelaste puhul on kasutatud nimesid nagu nt Jaan, Ants (Hans) ja Jüri, naiskangelase puhul näiteks Ann või Mari (vt ka Järv 2005c). Kuna Virumaa asub ida ja lääne jututraditsiooni piiril, on huvitav vaadelda, milliseid nimesid, mis kontekstis ning asjaoludel esineb Virumaa muinasjuttudes. Seejuures ei pärine Virumaa muinasjuttude

vene nimed sugugi ainult idapoolset Virumaalt – nii näiteks esineb Haljala kihelkonnas üleskirjutatud muinasjuttus kassi pojast kangelane nimega Jiwan Koßskin [< ‘Ivan Kassipoeg’] ning Väike-Maarja kihelkonnas Karupoeg Ivan, seevastu Ida-Virumaal esinevad näiteks Hans (Jõhvi khk) või Ants (Jõhvi khk).

Mitmetest tekstidest leiame kinnitust sellele, et nime kasutamine pole muinasjutuvestjale kuigi oluline, seda hakatakse kasutama alles juttu kellelegi konkretiseerides, tähelepanu kellelegi teravdades. Näiteks lugu, kus pika muinasjutu jooksul räägitakse lihtsalt tüdrukust, ent loo lõpus küsib taas koju jõudnud, seni nimeta tütarlaps oma vanematelt: “Ae, kas teie siis mind ei tunne. Mina jo teie Lieni.”¹⁰ Teises, kolme vennaga loos küsib isa kolmelt (nimeta) vennalt nende nimesid, ning mainib kolmanda, peategelasena isikustatud venna nime, ent teeb seda samuti nagu muuseas:

[---] “Mis tee olete õppinud?”

Vanem poeg vastu “Mina õppisin küttiks.”

Teine jälle. “Mina õppisin küigrimeheks.” [kiikrimeheks – R. J.]

Kolmas jälle. “Mina õppisin vargaks.”

Kõige noorem poeg Hans, aga õppinud rätseppaks. [---] (E 6521 < Haljala khk, Mustoja – Toomas Lepp-Wiikmann (1894) [ATU 653].)

Ka kolmandas loos on nimekasutusega samamoodi – kui algul on jutustajal juttu üldiselt kolmest vennast, siis loo lõpuosas saab neist üks – peategelane – nime. Jutustaja kommenteerib oma tegevust, määratledes nime Pärtel nagu muuseas. Samas juttus kannab nime ka vendade põllul nende vilja söömas käiv võõras hobune – Kottlender.¹¹

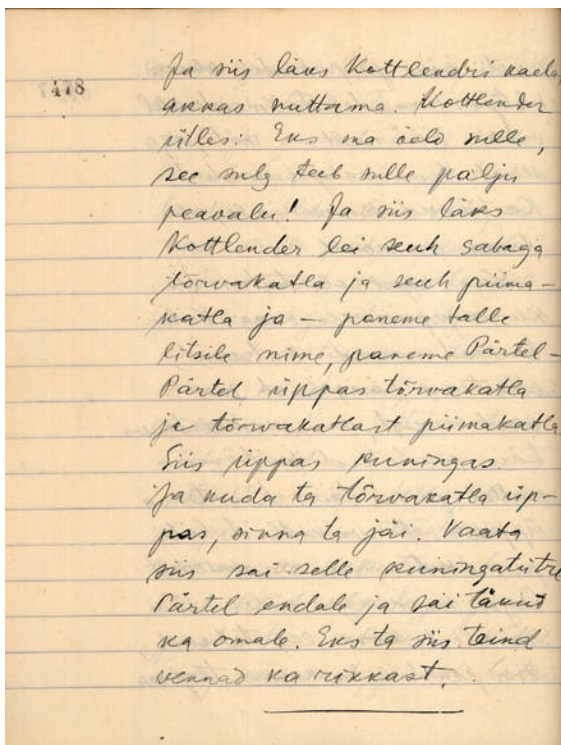

Foto 4. Anton Rohult kirjutatud muinasjutu lõpp (ERA II 37, 478).

Kõige sagedamini kasutatakse nimesid tegelaspaari puhul, kus neid selle võttega vastandatakse, nende erinevust pärisnimega rõhutatakse. Näiteks on vaeslapse-peretütre tsüklisse kuuluvast jututüübis “Kelluke hiire kaelas” Ee 480E* vastandatud vaeslaps Liisi ja peretütar Triinu:

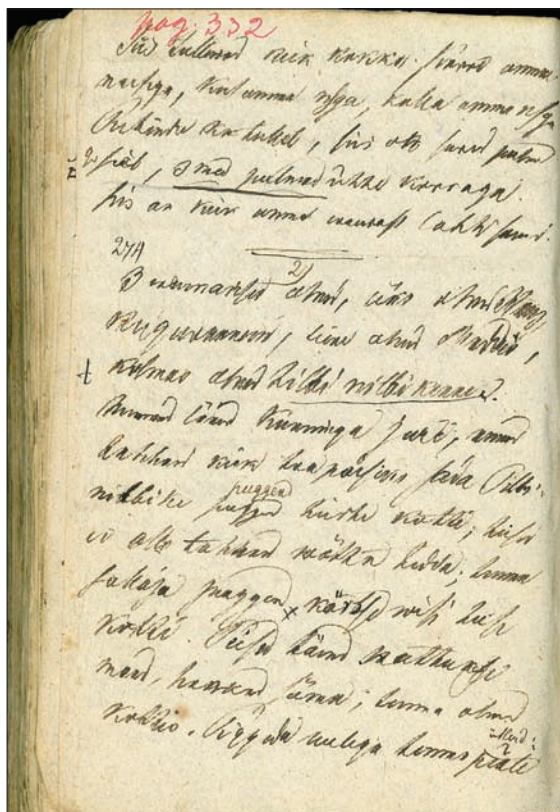
[---] *Onnetuseks suri ema ära ja jättas Liisi vaiseks lapseks. Varsti perast seda vottas isa toise naise, ja ninda sai Liisi uue ema. Uuel emal oli ka tüttar, nimega Triinu. Triinu oli inetu, tige ja uhke. Uus ema aga oli oige tige Liisi vasta ja pani täda keiki raskesi töösi tegema. Ka Triinu kiusas Liisida igamoodi, ja ei rääkind tamaga ilmaski hüvaste. Nüüd oli Liisil oige vilets elo. Iga päivä sai täma voora ema kääst soimada ja peksta. Et Liisi ilusam oli kui Triinu, selleperast akkas vooras ema täda veel enam vihkama.* [---] (H II 36, 569/70 (27) < Vaivara khk – Marie Piik (1893?) [Ee 480E*].)

Paarikaupa on Virumaal muinasjuttudes lugudesse seatud näiteks tegelased vennad Ants ja Mart (Viru-Jaagupi), Hans ja Peeter (Kadrina khk), Ants ja Mats (Haljala khk), Silgu Samel ja Kõrdi Teno (koos isa Norsillemiga, Vaivara khk), sõbrad Jüts ja Mats (Haljala khk). Üldteatud vastandavast jututüübist “Tänulikud loomad” (ATU 554, argiteadmises tuntud ka Juhan Kunderi vastava muinasjutu pealkirja “Suur Peeter ja Väike Peeter” järgi) esinevad lisaks *Suurele ja Veikesele Peetrile* (3 varianti: kaks Kadrina khk, üks Vaivara khk) veel *Veike Ants* ja *Suur Ants* (Lüganuse khk), *veike Jaan* ja *suur Jaan* (Haljala khk).

Kuigi tavaliselt on Virumaa muinasjuttudes vastandatud kaht nimega jututegelas, siis mõnedel juhtudel on eristatud ka kolme. Juba Knüpfferi ümberkirjutuses Glanströmilt on tegelasnimedega variant, mis algab peale kolme venna sünniga – “3 vennaksed olnud, üks olnud Hans, keige vannem, teine olnud Maddis, kolmas olnud Tilbi nilbikenne” (EKÜ, F 232 a1, 332/7 (274) < Kadrina khk < Järva-Jaani khk – A. F. J. Knüpffer < C. J. Glanström (enne 1825) [ATU 665 + 301 + 302]).

Siinkohal olgu ära parandatud minu poolt varasemalt sõnastatud väide, milles määratlesin mainitud variandi kuuluvaks jututüüpi “Tänulikud loomad” (ATU 554, Järv 2005c: 549). Kuigi lugu on selle jututüübiga pisut sarnane ning kolm (nimeta) venda mitmetes Virumaa ATU 554 variantides ka esinevad,¹² kuulub kõnesolev Glanströmi variant pigem kontaminatsiooni jututüüpidest “Vennad vanapagana juures” ning “Poiss varastab kuradi varandust” (ATU 327B + 328). Endiselt saab aga öelda: Eesti traditsioonis on nn Suure ja Väikse Peetri lugudes varem olnud tegu nimeta kangelastega, kes alles hiljem on endale saanud nimed, osalt ilmselt just Kunderi versioonist (Kunder 2008: 26.html) ajendatuna.

Foto 5. A. F. J. Knüpfferi poolt C. J. Glanströmilt ümberkirjutatud muinasjutu algus (EKÜ, f 232 a1, 332).

Võõrapäraseid nimesid muinasjutus kohandatakse – siingi toimib “miljöömorfoloogiline kohandumine”. Sellest, kui kaugele võib minna mõne nime mugandumine, annavad tunnistust muinasjuttude väga huvitavad arendused. A. K. Kivi on kirja pannud variandi tuntud jututüübist “Seesam, lahti tee” (Ee 676), mis kannab pealkirja “Musta papa ja halli papa”, ja kus tunnuslik võõrnimi Ali-Baba on suisa eestikeelseks seatud:

[---] Halli papa vasta: “Miks ma kurb ei peaks olema? Olen ju vaene nagu kiriku rott! Vend, kellel küll raha ja vara on, ei anna mulle raasugi, et küll teist palunud olen.”

Vanamees võtnud halli papa käest kinni ja viinud ta metsa ühe koopa juure.

Koopa juures ütelnud vanamees: “Seesam, seesam, see lahti tee.”

Koopa uks läinud kohe, nende sõnade peale lahti, ja vanamees viinud halli papa koopasse. [---] (E 35030/1 (2) < Kadrina khk, Tõdva-Kõnnu – Joh. Schneider < Marie Reinmann (1897) [ATU 676].)

Tüüpilisena üleüldisele muinasjututraditsioonile on kasutatud omapärast nime muinasjutu ja muistendi piirialale kuuluvas jutusüžees “Abistaja nimi” (ATU 500). Tegu on rahvusvaheliselt tuntud muinasjutuga, kus nõiduslikule abistajale on aina antud kõikvõimalikke eriskummalisi nimesid. Virumaal on kasutatud näiteks nimekujusid Ruuben Tilts, Ruuben Tiltsen, Ruupentiltsen või Rumm-Teltsa. Nime *Tebärpits* kannab Väike-Maarjast pärit lühikeses muistendipärases üleskirjutuses deemonlik kangelane, kes kuuleb konkreetsetes kohas – Ebavere mäel:

[---] *Üks vanake tee peal ütles naisele: “Mine homiku vara Ebavere mäe peale ja vaata ida poole.”*

Naine läks ka sinna ja nägi oma kodukäiad tansimas ja laulmas:

“Ah kui hüvä [peal: hea – R. J],

Et keegi ei tüva [peal: tea – R. J.],

Et mu nimi on Tebärpits.”

Naine oli ülröömus, et nime teada sai ja ütles seda, kui kodu käia pärima tuli, naine ei näind ilmaski enam kodu käiad. (H II 12, 722/3 (60) < Väike-Maarja khk – Karl Voldemar Lurich [vrd ATU 500].)

Üsna omaloomingulise väljaarendatud moega uuemas selle jututüübi tekstis on seostatud süžee tuttavasse miljöösse paigutatud kuningaga (“Arukülas olnud omal ajal kuningas...”). Äraarvatav tegelane on siin hoopis nimega Trampjalg.

[---] *Ei nad tea, mis minu nimi!*

Hoopis pole nipitiri,

Vaid mu salanimeke

See on, see on kena, kaunis

Trampjalg. [---]

(RKM II 379, 412 (16) < Viru-Jaagupi, Aruküla – Madis Oviir < Elfriede Strohmann, u. 80 a (1985).)

Jututüübis “Hans ja Grete” on muinasjutusüžee ja -tegelased seostatud nii konkreetse koha kui ka isikuga – nii seisab üleskirjutaja poolt tema emalt üles kirjutatud loo alguses:

Rootsi sõja ajal olnud palju inimesi metsades sõja eest pelgus, ni olnud ka Haljala kihelkonas Pehka küla juures metsas, palju inimesi pelgus, kus ka minu ema ema suur ema nimega Ann olnud. [---] (E 35213 (1) < Haljala khk – Aleksander Klaas < Mari Klaas (1897) [ATU 327A + 1121].)

Muinasjutuks “Surnupealuu” (ATU 470A) on klassifitseeritud süžee, mis oma lühiduse tõttu on lähedane muistendižanrile. Ka selle ühes variandis on tegevus seostatud kohaga. Siinkohal on esitatud loo tervikvariant:

1000 aastat.

Keski löönd jalaga Haljala kirik'ajal pealuud. See oli aga ööld: "Ara löö ühtigi! Tule parem vaata missugune elu minul on," ja lähend ees kiriku alle õhta poolt, kus savega kinni müüritud ukse koht on. Säält olid lahend teise ilma. Teises ilmas oli aga nii hea ja aeg nii läks nii ruttu, et 1000 aastat oli teises ilmas, nagu siin üks pääv. Kui mees tagasi saand ei ole ta enam kedagi tutavaid leidand, ise värisend ja vabisend vanusega. Kui ta teada sai kui vana ta on, surnud ta ära. (ERA II 153, 23 (11) < Haljala khk – Hermann Länts (1937) [ATU 470].)

Samamoodi on muistendižanrile lähedane muinasjutt "Surm pudelis" (ATU 331), mis algab lokaliseeringuga "Vanal, hallil ajal oli siin Venevere vallas, üks taluperemees..." (EKS 37, 33 (13) < Simuna khk – H. Kanketer < Gustav Mägi (1906)). Selle, juba kogumiku "Tuhat üks ööd" tõlgetest tuntud süžee puhul on seotus kohanimedega esil ka teiste Eesti piirkondade variantides, mis kinnitab selle teatud mõttes muistendlikke jooni). Teine sarnane lugu tüübist "Sepp ja kurat" (ATU 330) algab nii: "Vanal ajal õli Kahula külas eland üks sep. Ja sie õlla õld jällä hirmus kuri mies"¹³ – või siis on seostatud Virumaaga "Ennemuistsel ajal elas kuskil külas Virumaal üks sepp, kes oma ametit väga ästi osanud [---]"¹⁴.

Kuna ka loomamuinasjutud on sageli muistendlikud, pole ime, et lokaliseerimist esineb mõnigi kord ka Virumaa loomajuttudes – näiteks loos, mis jutustab jäneste plaanist maalt välja rännata (jututüüp "Kartlikum kui jänes", ATU 70). Selles ennekõike Lääne-Euroopas levinud loos (vt Kippar 1999b: 276) on Eesti variantides jäneste rändesihiks tihti Saksamaa. Virumaa ühes tüübile lähedases variandis asuvad nad teele ja kohtavad Lasnamäel karu:

Miks jänesel moka lõhki?

Kui karu oli lasknud Lasnamäest alla, ja jäi ilma sabata, naernud selle üle vana aavikuisand – jänes, ja veel nii, et kohe moka lõhki. Sellest ajast peale ongi kõikidel jänestel, kui sellel esimese järeltulijatel, moka lõhki. (ERA II 131, 103/4 (120) < Viru-Jaagupi khk, Roela v – Leida Böckler < Emma Terras, snd 1924 (1936) [vrd ATU 70].)

Seostamist kohaliku piirkonnaga esineb samamoodi muinasjututüübis "Kalapüük sabaga" (ATU 2), millele on lisandunud vana jahimehe Mihkel Aadva jutus etioloogiline selgitus, miks karu saba lühike on:

Karul on saba sellepärast lühike, et läind kala püüdma talvel vette ja rebane old see suur õpetaja ja ütles, et kui sa tunnend, et on raske, siis oota veel – et on veel raskem. Karu siis ootas hoolega kohe, niikaua kui tulid perenaised vett tooma ja teda ajama sealt. Aga karul saba kõik jääs vee

sees, ei saa kätte kudagi, enne kui tükk otsast ära. See pidi olema Peipsi järve peal see lugu. Mõni kutsub Mustvee järv. Peipsi on ka kaarti peal. (RKM II 251, 167 (42) < Rakvere khk, Vetiku k – Mall Proodel (Hiimäe) < Mihkel Aadva, 80 a (1969) [ATU 2].)

Jutt on rahvaluulekogujale esitatud muude reaaleluliste lugude vahel.

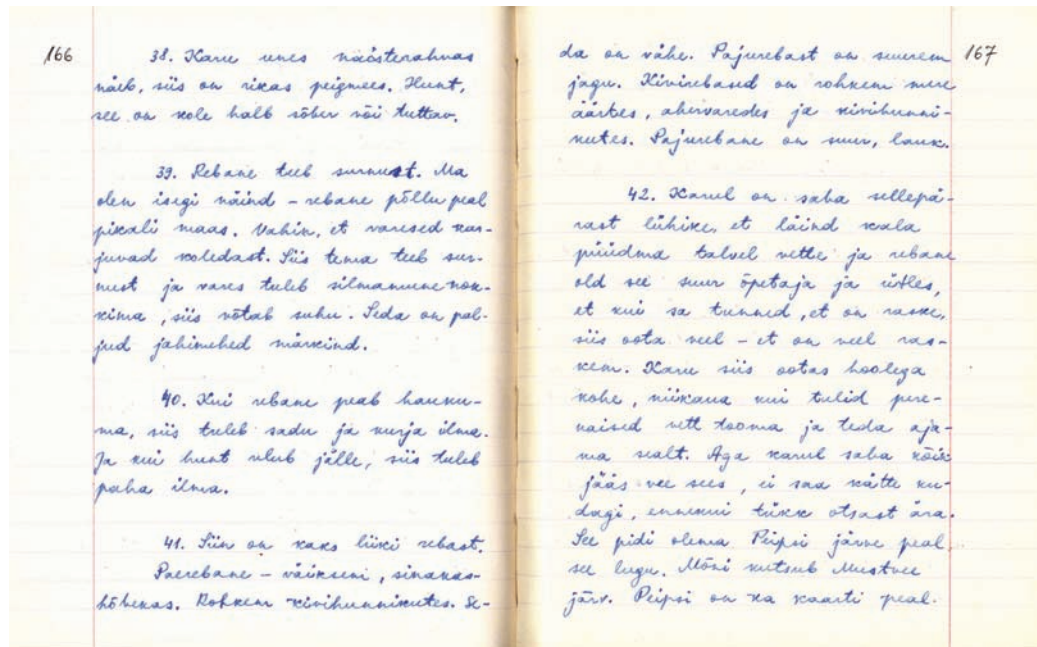

Foto 6. Mihkel Aadvalt kirjutatud loomajutte (RKM II 251, 166/7).

Narvast on kirja pandud järgmine loomamuinasjuttu ning loodushäälendi piirimaile olev jutt, mis on seotud Narva linnaga:

Kõik, kell maal elu igavaks läheb ehk tööd ei viitsi teha, need tullivad aga Narva. Rahva nali teab, et kui vareski maa poolt lendab, siis vaagub ta ikka: “Narva, Narva!” Kui siis tema kääst küsitakse: “Mis senna?” siis krooksub ta: “Hobune suri, hobune suri.” (E 33567/8 (155) < Narva – Johannes Sirdnak (1897) [ATU 243*].)

Samuti võidakse üsna ootamatult seostada kohaliku paigaga loomamuinasjuttu “Loomad põgenevad hädaohu eest” (ATU 20C). Loo jutustaja seob süžee

Vihula valla Karula mõisaga, nii antakse rahvaetümoloogiline seletus Karula nime tekkimisele:

Usk maailma otsast/põlemisest.

Kana situs kaevu rakke pääle.

Sitt suitses. Ehmatand kana kukele:

“Maailm põleb! Maailm põleb!”

Mõlemad jooksu. Koer vastu.

“Maailm põleb! Maailm põleb!”

Kõik koos jooksu.

Niisama rebasele, hundile, karule.

*Rebane vaatab üle öla tagasi –
suitsu kuskil.*

Petuse eest sööb:

kukk kana ära, rebane kukke,

koer rebase, hunt koera, karu hundi.

Oli karu üksi, kahetses ennast ja kukutas

Maltsa kaldast alla.

Sealt Karula nimi.

(ERA II 153, 519 (15) < Haljala khk – Hermann Länts < Anna Taliga (1937) [ATU 20C].)

Märkimist väärrib, et seda süžeed võib pidada pigem ida-euroopa traditsiooni osaks (Kippar 1999b: 277), mis taas annab kinnitust ida ja lääne traditsiooni põimumisest Virumaa muinasjutuvaramus.

Kui loomamuinasjutud ongi sageli sarnased muistendile, siis üsna ebatavaline on kohanimega seostumine imemuinasjuttude puhul. Siin on pigem tegemist konkreetsete üleskirjutajate individuaalsete arendustega. Karl Voldemar Lurich on seostanud Virumaaga loo Sarvikust ja vanapaganast, alustades muinasjuttu nii:

Sarvik kosilaseks.

Vanal ajal elas Virus, vanem Valo, selle juurde tuli Sarvik, et üht tüttart kosida, ei saand aga sugugi kaupa, kõik kolm neitsid olivad jo vahvate noorte meestega kihlatud. See tegi Sarviku meele pahaks, ta lubas kõik kolm tüdrukuid omale vija, ja pidas ka sõna. [---] (H II 12, 533 (2) < Väike-Maarja khk – Karl Voldemar Lurich (1890) [ATU 303A + 156B + 302].)

Teises Karl Voldemar Lurichi kirjapandud loos leiame rahvaetümoloogilise seletuse naaberkihelkonna Viru-Jaagupi Kulina küla kohta:

[---] Mees jõudis ühe Soome soo juurde, seal tegi ta karbi lahti, kohe seisis üks suur linn tema ees aga ilma elanikkudega. Mehel oli häda käes,

kuda pidi ta linna jälle karpi saama. Sest murest päästis teda kull, kes sinna tuli, ta pani linna jälle karbi sisse ja ütles: “Ma arvasin kohe, et sa niisama edev ja uudishimuline oled, nagu teised inimesedki, oia ennast aga, kui sa karpi lahti teed, enne kui koju saad.”

Kui mees koju jõudis, tegi ta karbi lahti, linna nimetas ta Kullilinnaks, ehk Kulinaks (nüüd põle seal enam varemidki näha), kus ta linna vanemaks sai. Linn on küll ärakadunud, nimi aga on praegugi alles, Kulina on Virumaal Jaagupi kihelkonnas. (H II 12, 564/5 (10) < Väike-Maarja khk – Karl Voldemar Lurich (1890) [ATU 222B + 222A + 313].)*

Kuigi kasutusel olev isikunimi võib olla tavaline, juhib juba isikunime kasutamine ise mõnes jutus tähelepanu sellele, et selles loos võime kohata midagi ootamatut (vrd Järv 2005c). Nii kannab peategelane nime (Hans) ka Karl Voldemar Lurichi kolmandas jutus, mis on jututüübi “Häälitsevad pealuud” (ATU 572*) ainsaks üleskirjutuseks Virumaalt (mujal Eestis on tüüp hästi tuntud, eriti Setumaal, ent tavaliselt seal isikunime ei esine). Väike-Maarja kihelkonnast pärit jutus korjab kangelane teelt üles esmalt esialgu haukuvad koerapead ja iseraiuvad kirved, ent seejärel edasises – ebatavalises – tegevuskäigus leiab ta kaks laulvat kullerkuppu(!). Näitena eripärasest süžeearendusest on see lugu avaldatud ka antoloogias “Eesti muinasjutud” (EMj I:2 2014, nr 237). Viimaks jõuab kangelane Hans kõigi leitud asjadega “Viru linna” ja saab loo lõpuosas Viru valitsejaks:

[---] Õhtuks päesis Hans metsas välla ja läks Viru linna, kust ta süia sai. Seal öeldi talle, et kuningas oma tüttre sellele naiseks lubab, kes tüttre naerma paneb, kuninga tüttar põle enne veel naerd. Hans läks kohe kuninga juurde ja ütles et ta iga üht naerda paneb. Kuningas ei taht seda uskuda, kutsus teda siiski tuppa, kus tema tüttar istus ja ütles Hansule: “Kui sa minu tüttart naerma paned, võttan ma sind väimeheks, kui sa aga seda ei saa, siis saad ühe hea nahatäie.”

Hans ei vastand sõnadki, võttis koera pead kottist välla, pani neid põrandalle, kohe akkasivad nad aukuma ja kargama, kuninga tüttre suu läks jo kõveraks.

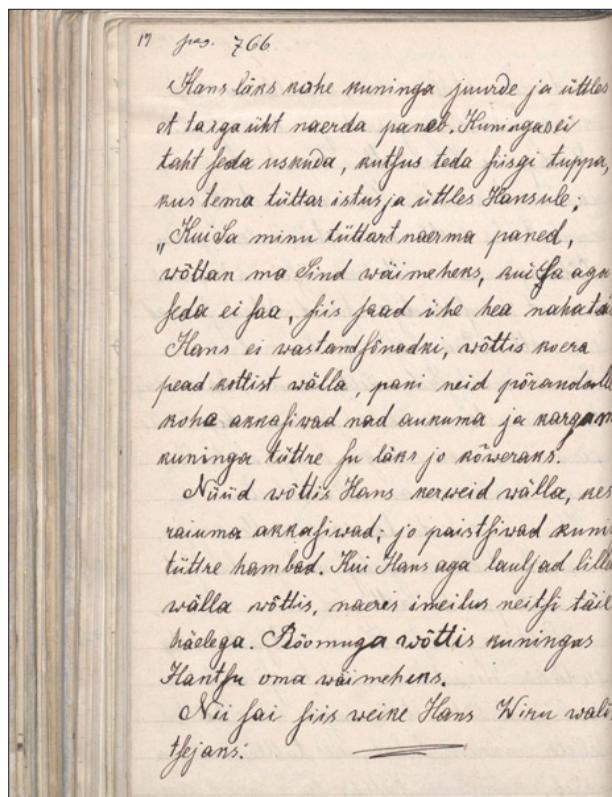
Nüüd võttis Hans kerveid välla, kes raiuma akkasivad; jo paistsivad kuninga tüttre hambad.

Kui Hans aga lauljad lilled välla võttis, naeris imeilus neitsi täie häälega.

Rõõmuga võttis kuningas Hantsu oma väimeheks.

Nii sai siis veike Hans Viru valitsejaks. (H III 2, 765/6 (4) < Väike-Maarja khk – Karl Voldemar Lurich (1888) [ATU 572].)*

Foto 7. K. V. Lurichi saadetud muinasjutu lõpp (H III 2, 766).

Tõsi, sellises seostamises ei ole kirjandusliku traditsiooni puhul midagi ebata-
valist, nii viitab Alutagusele näiteks juttudes “Tontla mets” ning “Puulane ja
tohtlane” ka Kreutzwald (vt Annist 1966: 314). Samalaadset koha- ja isikuni-
mede küllusliku kasutamise strateegiat on kasutatud ka tänapäeval Virumaaga
seotud muistendlikes autorimuinasjuttudes, näiteks raamatus “Vana Hanni
pajatused. Eesti legendid ja Ida-Virumaa muinasjutud” (Kont 2016), kus eri
juttudes on mainitud Soome lahte, Toila jõge, Valaste juga, tegelastena esinevad
vennad Günter ja Otto, näkineiu Lelli, noormees Armas, tütar Aurelia jmt.

Seega võime tõdeda, et Virumaa muinasjututraditsioonis on oma koha
leidnud mõned ebatraditsioonilised ning nimerohked arendused. Ulatuslikumat
statistikat tegemata tundub tõesti, et nii isiku- kui kohanimedest on
Virumaa suhteliselt nimerikas, ent selle täpne väljaselgitamine jäägu tehtavaks
tulevikuvaatlustes.

*

Lõpetan vaatluse ühe Mäetaguse vallast üles kirjutatud looma(muinas)jutuga, tüüpi “Hunt (karu) sureb hirmust” (Kippar 169L*, ATU 169*) kuuluva lühikese looga:

Karu käind kaeras. Mies tuld pimedas mõisast tüelt ja vahtind, et teisepere siga minu kaerasaatude kallal. Läind salamiste saadu tagant ja virutand leivamärsiga. Old karu, üppand paar samu ja ehmatand enese surnust. (ERA II 166, 365/6 (6) < Iisaku khk, Mäetaguse v, Vaabu k – Armilda Hallik < Konstantin Kiiver, snd 1875 (1937) [Kippar 169L*].)

Nii näitab muinasjutt Virumaa ja teistelegi inimesele, et kardetavatest saab ikka võitu, olgu vastaseks muidu kardetud metsloom või mõni koletu jube elajas.

Vaatamata mõnede le idapoolsetele tunnusjoontele, mis iseäranis ilmnevad just neljas Ida-Virumaa kihelkonnas, kuulub Virumaa muinasjututraditsioon üldhinnangus Põhja-Eesti rahvajutuvarasse. Muinasjuttudes nimede kasutamise strateegiate poolest on Virumaa jutustajad olnud sarnased muule Ees- tile. Kuigi kohanimedid tundub esinevat Virumaa muinasjuttudes mõnevõrra rohkem kui Eestis keskmiselt, on väga eripärase arendused selles vallas tihti tingitud ennekõike konkreetsete kirjapanijate stiilist.

Kommentaariid

- ¹ Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projektid IUT 22-4 ja IUT 2-43) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaaluuringute Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).
- ² H II 34, 428 (2) < Viru-Nigula khk, Laheküla, Suurekivi t – Hans Lohk < Leenu Uudam, 67 a (1892) [ATU 313 + 400].
- ³ E 46077 < Viru-Nigula khk – Gustav Johann Jurjev-Kallus (1907) [ATU 750A].
- ⁴ Schlegeli saksakeelses tekstis on värsside juures ka eestikeelne algvariant:
“Tulle koio lapse-eide, / tulle lasta lakkutama, / pissikesta immetama. / Lapse immeb tohhiinissi, / lakkub vaske vardaaida. / Lapse silmad torgitakse / tohhiisilla, torbikulla / vaskisilla, vardaalla” (EKÜ, f 232 d, 57/8).
- ⁵ H II 34, 436/7 (7) < Viru-Nigula khk, Laheküla, Suurekivi t – Hans Lohk < Leenu Uudam, 67 a (1892) [ATU 403C + 409].
- ⁶ Ka sellel tekstil on olemas põnev paralleelkirjapanek, mida käesolevas artiklis pikemalt käsitleda ei saa. Samal aastal samalt jutustajalt Rosenstrauchi poolt koos Peeter Pennaga üles kirjutatud variandis (EÜS VII 2121/34 (324) < Väike-Maarja khk, Porkuni v, Piisupi k – Karl Voldemar Rosenstrauch ja Peeter Penna < Hans Aberthal, 50 a (1910)) varieerub tekst märgatavalt, muuhulgas on jutustaja (või kirjapanijad?) seal asendanud ka tegelasi ning nende omavahelisi positsioone.
- ⁷ Tüübikataloogi kümnes variant [Hlj 4] ERA II 198, 83/4 (84) kuulub pigem teise jututüüpi 166A* 2.

- ⁸ RKM II 230, 402/5 (13) < Lügänuuse khk, Küttejõu as < Loome k – Aino Källo < Peeter Lepik, snd 1903, Püssi al (1967) [Kippar 179D].
- ⁹ Just loo lõppu tavatsevad jutustajad põimida endaga seotud humoorikaid detaile. Nii näiteks jutuvestja rätsep Anton Roht on ühe tuntud, üldantoloogias “Eesti muinasjutud” (1967) oleva imemuinasjutu “Kolm röövitud kuningatütart” (ATU 301) lõpul kasutanud reaalsusega seostatud allusiooni:
“[...] Ja siis õli sellil rammu ja kullisulg külles ja siis akkasid lendu. Ja vei kuningatütred üle mere. Ja kinkis siis kuningale kaks tütart tagasi ja palus siis omale see noorem tütar. Ja siis sai kuninga väimehest ja kuningriigi perijast.
Ja see on selge, et pulmi oli tublist. Minagi tantsisin, et jalg jäi vigasest.” (ERA II 37, 449/50 (14) < Jõhvi khk, Voka v, Konju k – R. Põldmäe < Anton Roht (1931) [ATU 301].)
Üleskirjutaja Rudolf Põldmäe on lisanud kommentaari: “Jutustaja oligi vigase jalaga.” Nõnda on jutuvestja äraspidi huumorit kasutades konkretiseerinud fiktiivse elemendi.
- ¹⁰ E 81040 (5) < Iisaku khk, Mäetaguse v, Uhe k – H. Juulmann (Jõulmaa) < Heleene Martin, 58 a (1932) [ATU 312D + vrd 480 + vrd 311].
- ¹¹ ERA II 37, 474/8 (17) < Jõhvi khk, Voka k < Konju k – Rudolf Põldmäe < Anton Roht (1931) [ATU 531].
- ¹² Vrd näiteks Jõhvi kihelkonnast Anton Rohult üleskirjutatud paralleelvariandi algus: “Kolm kuningapoiga läksid reisima. Akkasid esimest ommikust sööma, ja tuleb üks sipelgas sinna nende juure. Vanem vend tahab lüüa sipelga surnust, aga noorem vend annab temale leivaraasukesi ja ütleb: “Las loom elab!” Sipelgas läheb välja ja ütleb: “Kui ädaaig on, siis üüa mind appi.”” [---] (ERA II 37, 450/1 (15) < Jõhvi khk, Voka v, Konju k – Rudolf Põldmäe < Anton Roht, 81 a (1931) [ATU 554].).
- ¹³ ERA II 268, 406/14 (2) < Jõhvi khk, Kohtla k – Endel Mets < Mariie Vihmann, 80 a (1939) [ATU 330 + vrd 313A].
- ¹⁴ H II 11, 690/6 (5) < Väike-Maarja khk – Konrad Roost < Jaan Holtzmann (1889) [ATU 330].

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis (järjestatud algusdaatumite järgi)

EKÜ – Eestimaa Kirjandusliku Ühingu rahvaluulekogu (19. saj algus – 1890)

H – J. Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

EKS – Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu (1872–1924)

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu (1875–1917)

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

ERM – Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogu (1915–1925)

E, StK – M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu (1921–1927)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (1945–1994)

Arhiivitekstid on esitatud minimaalselt redigeerituna, parandatud on interpunktsiooni.

Kirjandus

Aa = Aarne, Antti 1918. *Estonische Märchen- und Sagenvarianten: Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftssammlungen gehörenden Aufzeichnungen mit der Unterstützung der Finnisch-ugrischen Gesellschaft*. FF Communications 25. Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.

Anderson, Walter 1933. J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. *Suomi* V: 16. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 15–37.

Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.

Annist, August 2005. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Kalevipoeg"*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. FF Communications 284–286. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

EMj 1967 = Mälk, Vaina & Sarv, Ingrid & Viidalepp, Richard (koost); Viidalepp, Richard (toim). *Eesti muinasjutud*. Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

EMj I:1 2009 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost ja toim). *Eesti muinasjutud I:1. Imemuinasjutud*. Monumenta Estoniae Antiquae V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

EMj I:2 2014 = Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri (koost ja toim); Annom, Inge (toim). *Eesti muinasjutud I:2. Imemuinasjutud*. Monumenta Estoniae Antiquae V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

ERk 2017 = Hiimäe, Mall & Lätt, Selma. *Eesti rahvakalender*. Tartu: EKM Teaduskirjastus (<http://www.folklore.ee/erk/> – 17. juuni 2017).

Hiimäe, Mall 2006. Rahvajutud. Saaber, Kalju (koost). *Koguteos Virumaa*. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 428–433.

Hiimäe, Mall 2010. *Pühad ja argised ajad rahvakalendris*. Tallinn: Varrak.

HVM I = Laugaste, Eduard & Normann, Erna 1959. *Muistendid Kalevipojast. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid I*. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore in European Perspective*. Folklore Fellows Communications 239. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Järv, Risto 1999. Vale-Jüri kiusatus. Valekangelasest "Lohetapja" (AT 300) põhjal. Hiimäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 52–69.

Järv, Risto 2001. Eesti imemuinasjuttude kangelaste, jutustajate ja kogujate soost. Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Klaasmäel*. Pro Folkloristica VIII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 28–44.

Järv, Risto 2002. Ehe ja ehitud. Mõnest autentsusprobleemist 19. sajandi muinasjuttu-kirjapanekutes. Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 157–180.

Järv, Risto 2005a. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Järv, Risto 2005b. Muinasjutt. Metsvahi, Merili & Valk, Ülo (koost). *Regivärsist netinaljadeni. Sissejuhatus rahvaluulesse*. Tallinn: Koolibri.

Järv, Risto 2005c. Sehvtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjuttudes. *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 442–454; nr 7, lk 549–557.

Kippar, Pille 1985. Varese naisevõtt (AT 243*). *Rahvasuust kirjapanekuni. Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost*. Emakeele Seltsi toimetised 17. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk. 83–100.

Kippar, Pille 1986. *Estonische Tiermärchen. Typen- und Variantenverzeichnis*. Folklore Fellows Communications 237. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Kippar, Pille 1989. Eesti loomamuinasjuttude tegelastest. Hiimäe, Mall (toim). *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 148–157.

Kippar, Pille 1999a [1997]. *Loomad, linnud, putukad: Eesti loomamuinasjutte*. Tartu: Eesti Keele Instituut USN (<http://www.folklore.ee/pubte/muina/loomad/> – 17. juuni 2017).

Kippar, Pille 1999b. Läänemeresoome ja balti piirkond kui kontaktiväli lääne ja ida vahel. Pajusalu, Karl & Tender, Tõnu (toim). *Õdagumeresoomõ veeremaaq / Läänemeresoome perifeeriad*. Võru Instituudi toimetised / Võro Instituudi Toimõitise' 6. Võru: Võro Instituut, lk 275–279.

Kont, Eduard 2016. *Vana Hanni pajatused. Eesti legendid ja Ida-Virumaa muinasjutud. Lastele ja täiskasvanutele*. [Kohtla-Järve: E. Kont.]

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953 [1866]. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Friedrich Reinhold Kreutzwald. Teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kunder, Juhan 2008 [1885]. *Eesti muinasjutud. Kommenteeritud väljaanne* (<http://www.folklore.ee/UTfolk/mj/kunder/> – 17. juuni 2017).

Metsvahi, Merili 2010. “Naine libahundiks” (AT 409) eesti jutupärimuses. *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 611–627.

Mälk, Vaina 1963. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus*. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 7. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Salve, Kristi 1987. Eesti loomamuinasjuttude kataloogist. *Keel ja Kirjandus* 12, lk 749–753.

Salve, Kristi 2013 [1992]. “Lorijal lõuvad, kuuljal kõrvad.” Ida-Virumaa rahvajuttudest. Rüütel, Ingrid (koost ja toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Rakvere-Tartu: Viru Instituut, lk 127–155.

Toomeos-Orglaan, Kärri 2005. Vanimatest imemuinasjuttude kirjanekutest, nende koopiatest ja trükiversioonidest. Hiimäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Aega otsimas*. Pro Folkloristica XII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 151–164.

Viidalepp, Richard 2004 [1965]. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest*. Sator 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühm (www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator4/sator4.pdf – 17. juuni 2017).

Summary

Fairy tales from Virumaa: On the border of truth and reality

Risto Järv

Keywords: fairy tale, legend, place narrative, Virumaa

One tenth of the fairy tales in the Estonian Folklore Archives have been collected in Virumaa. The article gives an overview of the fairy tale types most widely spread in Virumaa: wondertales ATU 300, 301, 313, 327A, 403C, 409, 480, 650B, and animal tales ATU 117, 169*, 243. Some tales of magic less known elsewhere in Estonia (ATU 312D, 326, 650B) are inherent in Virumaa. The article dwells upon fairy tales including anthroponyms, which are rather exceptional among fairy tales, and also fairy tales that are related to concrete places in Virumaa.

In spite of some eastern features especially prominent in four parishes of Ida(East)-Viru County, Virumaa fairy tale tradition generally belongs to northern Estonian fairy tale repository. By their strategies of name-using in fairy tales, Virumaa narrators have been similar to the ones elsewhere in Estonia. Although Virumaa fairy tales seem to include more place names than in Estonia on average, the most peculiar developments in this sphere often result, above all, from the style of concrete collectors.

Pärtlirajust ja ilmapärimusest

Mait Sepp

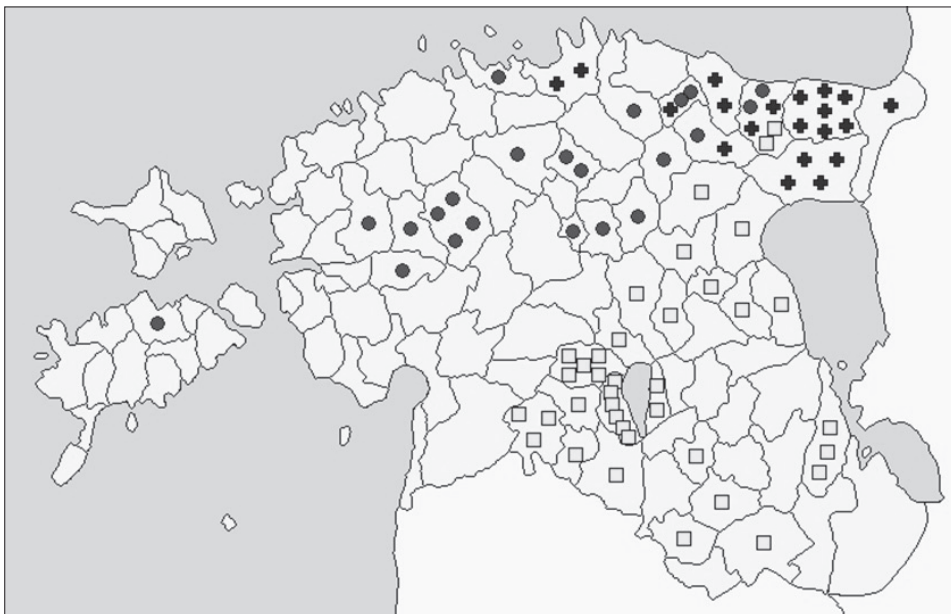
Teesid: Eesti kirderannikul on levinud rahvapärinus pärtlirajust – tormistest ilmadest, mis pidid igal aastal esinema pärtlipäeva (24. august) lähedasel ajal. Jõhvi ja Väike-Maarja ilmajaamas aastail 1966–2012 mõõdetud tuule kiiruste järgi otsustades on pärtliperiood (augusti lõpp ja septembri algus) pigem tuulevaikne. Samas tuleb selgelt välja, et keskmised tuulekiirused on viimastel kümnenditel järsult vähenenud; s.t “vanasti” oli pärtel kindlasti tuulisem.

Kas ilmapärimusi tasub uurida? Ühelt poolt on suurem osa rahvalikke ilmatarkusi laenatud teistest kultuuridest ja ka sünoptikas on neist vähe kasu. Teiselt poolt on ilmapärimused senini süstemaatiliselt läbi töötamata, kuigi need võivad anda hea sissevaate meie esivanemate maailmatunnetusse ja ehk ka kaudseid andmeid kliimaoludest.

Märksõnad: ilmavanasõnad, kliimamuutus, pärtlipäev, pärtliraju, rahvapärinus, tuulekiirus

Sissejuhatus

Käesoleva artikli kirjutamise algpõhjused on isiklikud. Nimelt on autori isa sünnipäev 25. augustil. Tavaliselt tähistame seda tema sünnikodus Aa külas. Sageli saab pidu peetud aias, vahel aga, kui ilm juhtub olema kehv, tuleb õnnitlejad mahutada asundustalu kitsastesse tubadesse. Meenub isa juubel 1989. aastal, mil sai arvukate külaliste tarvis ehitatud kilekatusega peotelk. Õhtu oli väga vihmane, vesi hakkas kogunema katuse servadesse, venitades kile sisse veeloigumullid. Keegi külalistest torkas ühe sellise muli sõrmega läbi ja sai kaela ämbritäie vett. Iga kord kui sünnipäeva ajal sajab vihma või on ülemäära tuuline või muidu halb ilm, osatab autori ema, et näe, isa on sündinud pärtliraju aegu ja praegu möllabki pärtliraju. Olgu mainitud, et nii ema, isa kui ka mõlema suguvõsad pärinevad Lüganuse kihelkonnast, kus usk pärtlirajusse ja erinevad pärtlipäevaga seotud kombetäitmised on olnud eriti levinud (joonis 1).

Joonis 1. Pärtlipäevaga seotud rahvapärimuste leviku kaart kihelkondade kaupa. Tähised joonisel:

- keskhommik kaob: hommikune tööaeg lühenes sedavõrd, et hommikusöögi ja lõuna vahele jääv keskhommikune söögikord jäeti ära;
 - ✕ pärtliraju: teated tormist pärtlipäeval või selle lähedasel ajal;
 - rukkikülvi tabu: rukist tohtis külvata kolm päeva enne ja kolm päeva pärast pärtlipäeva.
- Allikas: <http://www.folklore.ee/erk/items/show/34146> (Eesti rahvakalender).

Pärtlipäev – 24. august – on teatavasti pühendatud Jeesuse jüngrile Bartolomeusile. Legendide järgi rändas ta oma õpetaja usku kuulutama Indiasse ja Armeeniasse. Katoliiklikus traditsioonis on ta kõikide nahka käitlevate ametitesindajate kaitsepühak ja tema tunnustööriist on pikk nahalõikamise nuga. See sümbolika viitab tema elu hirmsale lõpule: apostel nülitati Kaspia ääres Derbendis elusalt ja löödi siis pea maha.

Virumaal on 24. august olnud rahvakalendri oluline tähtpäev (joonis 1). Pärtlipäevaga lõppes suvi. Algasid sügisesed tööd, lõikusaeg, viljade küpsemine, kapsas keeras sel päeval peasse. Pääsukesed lendasid minema. Pärtlipäev oli ka sügiseses rukkikülvis oluline tabupäev – sel päeval põllule minna ei tohtinud, kuid kolm päeva enne ja pärast pärtlit tuli kindlasti külvi tegeleda (Hiie-mäe 1991: 75–100; Hiie-mäe 2010: 241–242). Pärtlipäeva peeti kirderannikul sedavõrd tähtsaks tähtpäevaks, et vähemalt Jõhvi kihelkonnas üleskirjutatud rahvapärimuse järgi nimetati siin augustit pärtlikuuks (Viires 1993).

Eesti kilderanniku rahvatraditsioonis käis pärtlipäevaga alati kaasas ka pärtliraju: hirmus torm, mis kestvat mitmeid päevi. Kui juhtus torm olema enne 24. augustit, oli see hea pärtel – raju kestis vaid kolm päeva. Sellega ei käinud kaasas tugevat, vilja lamandavat vihmasadu. Paha pärtel tuli aga pärast pärtlipäeva. See torm puhus kolm päeva ühtepidi, siis keeras tuulesuuna vastupidi ja rajus veel kolm päeva. Viljasaagile tegi see hirmsat kahju (Ahven 1957: 94; Hiimäe 2010: 242). Pärtliraju kirjeldus, mida kirjandusallikates sageli korratakse (vrd Ahven 1957: 94; Hiimäe 2010: 242), on sedavõrd detailne ja emotsionaalne, et ei jäta lugejates kahtlust: kirjeldatakse jutustaja enda poolt üle elatud sündmusi. Ka pärtlirajuga seotud vanasõnad, nagu näiteks *Enne jääb pool talve taevasse, kui jääb ära pärtliraju või Pärtliraju ja kadrisula ei jäänud ühelgi aastal tulemata* (Hiimäe 1991: 95; Hussar et al. 1983: 767–768), viitavad oma kategoorilisusega väga kindlatele ilmastikusündmustele. Üldiselt sarnanevad pärtliraju kirjeldused meteoroloogilises mõttes tüüpilisele madalrõhkkonna möödumisele, mille korral puhub tuul pikka aega ühes suunas ja siis pöördub. Vastupidiselt augusti lõpus tavalistele tõusvatest õhuvooludest kujunevatele äikesetormidele, mis on nii ajas kui ka ruumis juhuslikku laadi ja suhteliselt lühiajalised, peaksid sellised tsüklonitega seotud tormid jätma tuulekiiruse aegridadesse selge statistilise jälje.

Rahvapärimuse kõrval võib viiteid pärtlirajule leida ka vanadest ajalehtedest. Näiteks Rakveres rikkus 1929. aasta 8. ja 9. septembri tormine ilm ära sealse luterikoguduse näitusmüügi (Virumaa Teataja, 10. september 1929). Samast lehenumbri saame teada, et torm oli eriti ränk talunikele, kuna peksis maha veel valmiva suvivilja ja leotas läbi juba redelitele kuivama pandud saagi. Rajuga kaasnenud vihmasadu tekitas ka uputuse madalamates kohtades asunud loomalautades. Seda tormi nimetas *Virumaa Teataja* pärtlirajuks. Sama torm ajas Soomes, Tampere lähel aga ümber auriku, uppus vähemalt 77 inimest. Uudised Virumaa rannikut rüüstanud tormidest, mida ajalehtedes pärtlirajuks nimetati, jõudsid lugejateni ka 1937. ja 1938. aastal (Virumaa Teataja, 10. september 1937; Uudisleht, 29. august 1938).

Isegi Eesti ilukirjandusest võime leida viiteid pärtlirajule. Jüri Parijõgi alustab ühte oma kirjanikukarjääri esimestest jutustustest järgmiselt:

See oli tormine pärtlipäev. Kulbul ajas torm reidilt kaks laeva randa, lõhkus sadamasilda, purustas palju võrgukuure rannal ja tegi muudki kahju. Siis hukkus Pühakaril Norra purjekas ja Kulbu mehed käisid hingi päästmas, nagu ütles vana majakavaht Ankruvits. (Parijõgi 1927.)

1936. aastal avaldati ajakirjas *Eesti Noorus* novellikatke “Pärtliraju”, millest võime lugeda:

Kaarle tõmbas pikalt mööda parrast, iga õnarust hoolikalt tõrvaga leotades. Vedas mitmed korrad nagu paitades edasi-tagasi. “Jah tulevad rajud, siis peab olema tihe, ei siis korviga minda. Näe, pärtli-puhud varsti varnast võtta.” (Niilas 1936.)

Pärtlirajust on kirjutanud ka meie poeedid.
Gustav Suits (1913):

*Ju roobitsenud Pärtlipäeva rajud
puud esimestest koltund lehtedest;
maast käinud üle rängad, külmad sajud.*

Marie Under (1931):

*Me peesitanud soojas,
Ja nüüd on suvi loojas –
Ei head too Pärtliraju iil.*

Seega tekitasid kodused kinnitused ja kirjandusallikad huvi, kas selline asi, nagu pärtliraju on tõesti olemas? Kas Virumaa meteoroloogiliste mõõtmiste andmestikus on pärtlipäev või selle lähedane aeg tõesti keskmisest tuulisem? Käesolevas artiklis on analüüsitud tuulekiiruste statistikat ning arutletud küsimuse üle, kas ilmapärimuse uurimisel on perspektiivi?

Andmed ja metoodika

Virumaa tuulekliimat iseloomustavad kõige paremini Jõhvi ja Väike-Maarja meteoroloogiajaamas mõõdetud andmed. Kirde-Eestis on veel mitu ilmajaama, kuid näiteks Narva ja Narva-Jõesuu jaam on korduvalt kolinud ning Kunda jaam asub tuule mõõtmise mõttes ebasoodsas kohas. Seega analüüsitakse siin üksnes Jõhvi ja Väike-Maarja jaamas perioodil 1966–2012 standardsel 10 m kõrgusel mõõdetud tuulekiirusi. Tuulekiirused on mõõdetud iga kolme tunni järel (kell 0, 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21) ja need kujutavad endast 10 minuti keskmist tuulekiirust täpsusega 1 m/s. Andmed on saadud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna vanemteadur Ain Kullilt (2017), kes on Riigi Ilmateenistusest ja meteoroloogilistest aastaraamatutest kokku kogunud ja süstematiseerinud Eesti ilmajaamade tuulemõõtmiste andmed.

Tuulemõõtmiste puhul on üsna suureks probleemiks mõõtmiskohtade ja -metoodika sagedased muutused. Näiteks alles 1966. aastast hakati tuule parameetreid mõõtma kaheksa korda ööpäevas. Samal aastal hakati Jõhvi jaamas, mis alustas tööd küll juba 1926. aastal, tuule suunda ja kiirust mõõtma tuulelipu asemel anemorumbomeetriga. Väike-Maarja meteojaam asutati

1962. aastal, kuid anemorumbomeetrile mindi üle alles 1973. aasta novembris. Kui tuulelipu puhul kasutatakse tuule kiiruse mõõtmiseks tuule suunaga risti kõikuvat metallplaati, siis anemorumbomeeter registreerib ümber oma telje pöörleva tiiviku pöörlemiskiirust. Anemorumbomeetri mõõtmistulemused on tuulelipust täpsemad, seda peamiselt suuremate tuulekiiruste osas. Seega teoreetiliselt peaksid pärast 1973. aastat Väike-Maarjas mõõdetud ekstreemsed tuulekiirused olema suuremad. Praktikas aga sellist vahet ei ilmne (Kull 2017).

2003. aastal jaamad automatiseeriti ja andmed on nüüd kättesaadavad iga tunni kohta 0,1 m/s täpsusega. Siin on aga analüüsi ühtluse huvides ka hilisemate mõõtmiste puhul kasutatud vaid klassikalise kaheksa vaatluskorra andmeid ja tuulekiirust täpsustasemel 1 m/s.

Esimeses järjekorras sai arvutatud aasta iga päeva kohta pikaajaline (1966–2012) ööpäeva keskmine tuule kiirus. Siin kasutatud Virumaa keskmine tuule kiirus on Väike-Maarja ja Jõhvi jaamade aritmeetiline keskmine. See annab meile taustateavet tuulekiiruste aastase kõikumise kohta. Aastate-vahelise varieeruvuse tasandamiseks ja seega aastasisese muutlikkuse paremaks visualiseerimiseks on joonisel 2 tuulekiiruste pikaajaliste ööpäeva keskmiste kõrval esitatud ka kuuenda astme polünoomkõver. See silub aegrea hüplikkust, mis on sageli tingitud mõnest juhuslikult esinenud sündmusest (tuulekiiruste puhul näiteks mõnest tugevamast tormist) ja võimaldab paremini näha protsesside üldist käiku. Polünoomkõvera puhul leiab arvuti antud andmete alusel kas näiteks ruutfunktsiooni või praegusel juhul kuuenda astme funktsiooni, mille alusel arvutatud kõver on tegelike andmete graafikule kõige lähedasem. Teise astme polünoomi ehk ruutvõrrandi graafik on suhteliselt lihtne parabool. Mida rohkem astmeid võrrandisse lisada, seda keerukamaks muutub polünoomkõver ja seda paremini kajastab see aegrea-sisest muutlikkust. Seega praegusel juhul on tulemiks tuule kiiruse aastase käigu idealiseeritud mudel.

Iga päeva kohta on välja arvutatud ka standardhälve. Nende näitajate alusel saab otsustada, kas pärtlipäev ja selle lähedaste päevade tuulekiirused erinevad kuidagi eriliselt aasta tuulekiiruse loomulikust käigust.

Järgnevalt said tuuleandmetest välja sortitud need päevad, mil vähemalt ühel mõõtmiskorral tõusis kümne minuti keskmine tuule kiirus üle 15 m/s. Selle tuule kiiruse ületamist peetakse meteoroloogias traditsiooniliselt tormiks. Eraldi analüüsitakse ka päevi, mil vähemalt ühel mõõtmiskorral oli tuule kiirus 10 m/s ja enam ning 8 m/s ja enam.

Metoodilises mõttes tuleb aga tähele panna ja eriti loodusesennetega seotud rahvakalendri tähtpäevade puhul suure ettevaatusega suhtuda 1918. aasta kalendrireformi. Ligi kahenädalane nihe tähendab looduses hoopis teistsuguseid olusid. Antud juhul tähendab reform seda, et vana (Juliuse) kalendri järgne pärtlipäev on uue (Gregoriuse) kalendri järgi 7. septembril. Seda kuupäeva

on kasutatud vana pärtlipäevana ka näiteks artiklis “Enne jääb pool talve taevasse, kui jääb ära pärtliraju” (Sepp 2013a). Ent 19. sajandil, mil suur osa rahvapärimest üles kirjutati, oli kahe kalendri vahe 13 päeva. Nii on ka siin vana kalendri pärtlipäevaks võetud 6. september.

Jõhvi kandi rahvatarkuste järgi (Hussar *et al.* 1983: 767) ei pea pärtliraju esinema ainult 24. augustil, vaid nii kutsuti kõiki torme, mis möllavad kuni kaks nädalat enne või pärast pärtlipäeva. Seetõttu on siin vaatluse all 29 päeva tuuleolud: pärtlipäev + 14 päeva enne pärtlipäeva (hea pärtel) + 14 päeva pärast pärtlipäeva (paha pärtel). Kasutame kahte pärtliperioodi: 24. august ja ajavahemik 10. august – 7. september on uus pärtel ning 6. september koos perioodiga 23. august – 20. september on vana pärtel.

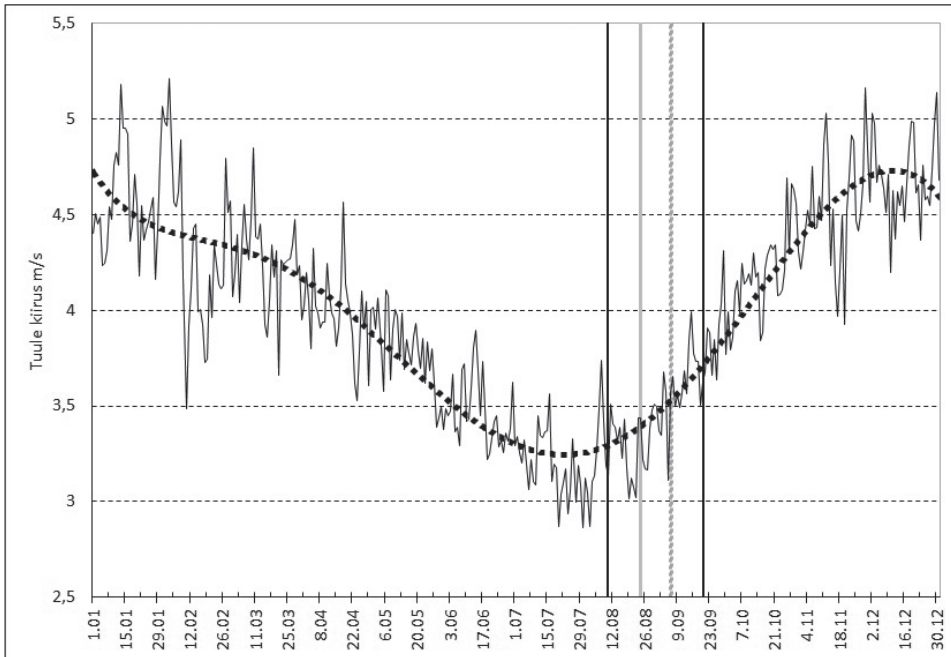
Tulemused

Tuule kiirusel on selge aastasisene käik (joonis 2). Sügisel ja talvel on tuul tugevam, suvel nõrgem, saavutades oma suhtelise miinimumi juuli teisel poolel. Augustis ja septembris tuule keskmine kiirus tasapisi tõuseb. Tuulekiiruse statistika puhul tuleb arvestada väga suure päevade ja aastate vahelise varieeruvusega. Nii on näiteks antud juhul pikaajaline aasta keskmine standardhälve keskmiste tuulekiirustega võrreldes suhteliselt suur: 2,4 m/s, (üksikute päevade standardhälve jääb vahemikku 1,6–3). Ka tuleb tähele panna, et kuigi iga päeva (v.a 29. veebruar) keskmine on arvutatud 47 aasta 376 mõõtekorra keskmisena, on ekstreemsetel üksikväärtustel statistikale väga suur mõju. Näiteks joonisel 2 torkab enne pärtliperioodi silma üksik piik 7. augustil. See on kuulsa 1967. aasta 6. ja 7. augustil möllanud tormi jälg pikaajalises ööpäeva keskmises tuule kiiruses. Ka näiteks 15. septembri piiki saab seletada ühe konkreetse madalrõhkkonnaga 1996. aastast.

Kui vaadelda aga pärtliperioode tuule kiiruse modelleeritud aastase käigu ehk polünoomjoone võrdluses, võiks öelda, et nii uus kui ka vana pärtel on pigem silmatorkavalt tuulevaiksed.

Nagu 7. augusti 1967 ja 15. septembri 1996 tormi näidetest järeldub, jätavad erakordsed tormid sageli selge statistilise signaali pikaajalisse keskmisse. Siiski keskmiste arvutamine pigem tasandab erakordsete sündmuste jälge aegreas. Sestap on mõttekas vaadelda pärtliperioodi torme üksikjuhtumitena. Ühtlasi annab see võimaluse uurida muutusi pärtlirajude esinemissageduses.

Paraku tuleb antud juhul arvesse võtta seda, kuidas tormi või raju defineerida, ja see ei ole lihtne. Vanasõnade puhul oleks mõistlik võtta aluseks keeleteaduslikud allikad ja vaadata, mida üks või teine tormist ilma tähistav sõna sisuliselt tähendab. Ent näiteks Andrus Saareste “Eesti keele mõistelise

Joonis 2. Tuule kiiruse pikaajaline aastane käik Virumaal Jõhvi ja Väike-Maarja keskmisena. Must pidev joon: pikaajaline ööpäeva keskmine perioodil 1966–2012; punktiirjoon: 6. astme polünoom. Mustade tulpadega on ära märgitud pärtliperioodide piirikuupäevad: 10. august – uue pärtli varasim ja 20. september – vana pärtli hilisem kuupäev. Halli pideva joonega on tähistatud 24. august ehk uus pärtel ja halli katkendliku joonega 6. september ehk vana pärtel.

sõnaraamatu indeksitest” (<http://www.eki.ee/dict/saareste/>) leiame mõisteterühma “torm” alt 44 ja “tuul” alt 304 artiklit. Mis tähenduslik vahe on ühel või teisel nendest sadadest sõnadest, vajab eraldi uurimist, ning see väljub käesoleva artikli raamidest ja autori kompetentsist. Saareste tuule ja tormi artiklite ohtrus aga viitab ilma kirjeldavate sõnade nüansirohkusele. Nii on Mall Hiemäe (2015) kirjutanud, et “Kirde-Eesti rannikumurde meru ja möru kuuluvad jõulisema tähendusväljaga nimetuste hulka, kui seda on pelgalt maru.” Ilmselt on ka *maru* ja *raju* vahel erinev tähendusväli, kuid kuidas väljendada seda tuule kiirusena meetrites sekundis? Huvitav on aga täheldada, et *raju* (ka *rajo* ja *roju*) oli tormi tähistava sõnana levinud peamiselt just Virumaa idapoolsetes kihelkondades (VMS).

Meteoroloogias hinnatakse tuule tugevust klassikaliselt niinimetatud Beauforti skaala järgi. See on 19. sajandi keskpaigast kasutusel olev empiiriline

skaala, milles tuule kiirus (sisuliselt küll ilm) jagatakse 13 klassi, vastavalt sellele, kas on tuulevaikus (0 klass), tuul liigutab puudel lehti ja tekitab kergeid laineid, või murrab oksi ja paneb merevee vahutama. Skaala kõrgeim ehk 12. klass on orkaan, mille korral on tuule kiirus suurem kui 32,7 m/s. Sellise 12pallise tuule tugevuse korral on merel hiiglaslikud lained, maismaal metsad laastatud ja ehitistel laialdased purustused.

Beauforti skaala järgi nimetatakse rajuks tuule kiiruse vahemikku 17,2–20,7 m/s ja tormiks 20,8–24,4 m/s; s.o mainitud skaala 8 ja 9 palli. Siin vaadeldavate aastate suurim mõõdetud tuule kiirus pärtliperioodidel on mõlemas jaamas aga vaid 16 m/s (6. septembril 1973). Olgu mainitud, et Lääne-Eestit rüüstanud 1967. aasta augustitormi ajal mõõdeti tuule maksimaalseks 10 minuti keskmiseks kiiruseks nii Jõhvis kui ka Väike-Maarjas samuti vaid 16 m/s, kuid seda mitmel mõõtekorral järjest. Näiteks toodud 15. septembri 1996 tormi kiirused jäid mõlemas jaamas vahemikku 9–11 m/s. Seega polnud vaadeldaval 47 aastal pärtliperioodil ühtegi sündmust, mida Beauforti skaala järgi saaks nimetada rajuks, veel vähem tormiks. Ka traditsioonilise 15 m/s järgi võib rääkida vaid ühest pärtlirajust – juba mainitud 6. september 1973. Olgu täpsustuseks üle korratud, et siinkohal me manipuleerime 10 minuti keskmise tuule kiirusega. Lühiajaliselt ehk puhanguiti võivad tuulekiirused nende sündmuste ajal ulatuda 25 ja rohkem m/s.

Niisiis, piisava valimi saamiseks tuleb raju defineerimise latti oluliselt alandada ja rajajooneks võtta 10 m/s. Seegi on suhteliselt suur tuulekiirus (Beauforti skaalal 5–6 palli), mis paneb traadid undama ja keerab viletsamad vihmavarjud tagurpidi. Lisaks tuleb arvestada, et mõlemad meteojaamad asuvad rannikust suhteliselt kaugel (Jõhvi linnulennult *ca* 10 km ja Väike-Maarja 48 km). See aga tähendab, et rannal ja merel võib samal ajal möllata üsna korralik torm.

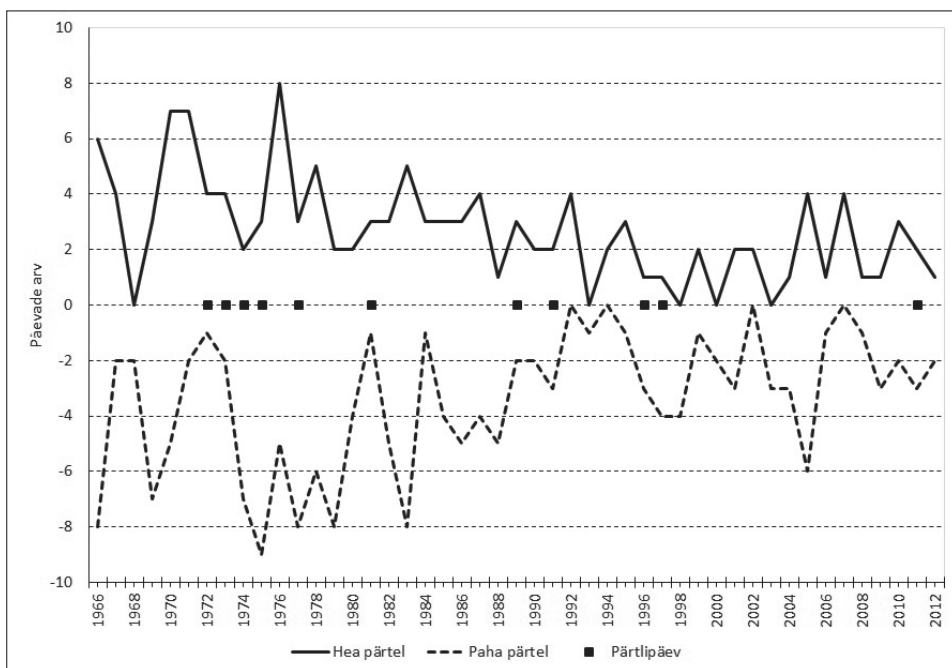
Kui võtta aluseks uue pärtli periood, esines aastatel 1966–2012 Jõhvis tuule kiirus 10 m/s ja enam kokku 38 ja Väike-Maarjas 29 päeval. Seejuures täpselt pärtlipäeval (24. augustil) oli Väike-Maarjas tuuline vaid kolmel (1966., 1973., 1989.) ja Jõhvis ühel (1973.) aastal.

Järgnevalt vaatleme aga detailsemalt vana pärtli perioodi, sest sellel ajal valitsevad loodusolud vastavad pärtlipäeva pärimustest kajavatele suvelõpu meeleoludele oluliselt paremini. Ent ka vana pärtli perioodil on tuule kiirus väga harva 10 m/s. Analüüsitava 10 904 mõõtmiskorra kohta esines tuule kiirust 10 m/s ja enam mõlemas jaamas vaid *ca* 90 korral. See tähendab, et Jõhvis oli vaadeldaval perioodil 53 ja Väike-Maarjas 50 tormist päeva. Täpselt pärtlipäevale (6. septembrile) langes rajune ilm vaid kahel aastal: 1973 ja 1974. Tuleb ka öelda, et sellist väga tugeva tuulega ilma ei esine iga aasta pärtliperioodil. Samas on mõnel aastal pärtlirajusid mitu – näiteks 1966. aastal kummaski jaamas lausa viis.

Seega, et saada tugeva tuulega sündmusi iga aasta pärtliperioodi, tuleb tuulekiiruse latti veelgi allapoole lasta. Siin tekib aga metodoloogiline küsimus, mida võtta selleks kriteeriumiks, mille järgi piiri nihutada? Võib näiteks aluseks võtta tuule kiiruse esinemissageduse jaotuse ja lähtuda 95. protsentiilist, mis on loodusteaduses traditsiooniline piir harvaesinevate sündmuste eristamiseks. Lihtsustatult võib 95. protsentiili lahti seletada kui väärtust, millest 95% mõõtmisi omab väiksemat väärtust, kui antud väärtus. Nii Jõhvi kui ka Väike-Maarja vana pärtli perioodi 95. protsentiiliks on 7 m/s. Selle tuule kiirusega (vastab Beauforti skaala 4 pallile ehk mõõdukale tuulele) hakkavad küll tolmu ja vabad paberilehed lendlema ning merele tekivad mõned lainejänesed, kuid tormiseks ei saa sellist ilma kuidagi pidada. Sestap võtame siin aluseks Beauforti skaala 5 palli väikseima tuulekiiruse 8 m/s. Üldiselt tuulevaikse augusti lõpu ja septembri alguse oludes on isegi sellise tuulekiirusega päev kindlasti tähelepanuväärne. Selle taseme puhul ilmnevad üsna hästi ka need mitu päeva kestvad pärtlirajud, millest vanarahvas on rääkinud.

Joonisel 3 on kombineeritud Jõhvi ja Väike-Maarja tuulekiiruse andmeid ja leitud, mitmel vana pärtli perioodi päeval oli Virumaal tuuline. Antud joonise puhul on pärtlirajuks defineeritud pärtliperioodi päev, mil tuule kiirus kas Jõhvi või Väike-Maarja või mõlemas jaamas korraga on vähemalt ühel mõõtmiskorral võrdne või suurem 8 m/s.

Kõigepealt tuleb tähele panna, et päris pärtlipäeval (6. septembril) esines tuulist ilma kas Väike-Maarjas või Jõhvis või mõlemas kohas korraga vaid 11 juhul. Samas tuleb öelda, et tõesti pole veel olnud aastat, kus joonise koostamise aluseks võetud definitsiooni järgi ei oleks esinenud pärtliraju. Selgelt on aga näha, et pärtlirajude esinemissagedus on 47 aastaga kiiresti vähenenud. Kui 1966. aastal oli vaadeldavast 29 pärtliperioodi päevast Virumaal kokku 14 rajust päeva (kuus hea ja kaheksa paha pärtli päeva), siis 2012. aastal vaid kolm (üks hea ja kaks paha pärtli päeva). Jõhvi puhul võib sellise vähenemise taga kahtlustada asjaolu, et jaama lähedusse on ehitatud Kohtla-Järve Ahtme linnaosa. Ent kuna ka Väike-Maarja tuulekiirused on vähenenud üsna drastiliselt, siis tähistavad need tendentsid pigem kliimamuutusi. Üheks suundumuseks on muuhulgas see, et kui 1960–70. aastatel esines raju enamikul kordadest mõlemas jaamas samal päeval, siis viimasel ajal on tuuline kas Väike-Maarjas või Jõhvis. Juba näiteks toodud 1966. aasta 14 rajupäevast kümme olid tuulised nii Ida- kui ka Lääne-Virumaal. 2012. aastal oli kolmest tuulisest päevast vaid üks mõlemas jaamas ühine.

Joonis 3. Päevade arv, mil Virumaal (Väike-Maarjas ja Jõhvis või mõlemas jaamas korraga) esines vana pärtli perioodil (23. august – 20. september) pärtliraju: päev, mil tuule kiirus kas Jõhvis või Väike-Maarjas või mõlemas jaamas korraga oli vähemalt ühel mõõtmiskorral võrdne või suurem kui 8 m/s. Mustade nelinurkadega on tähistatud need aastad, mil pärtliraju esines pärtlipäeval (6. septembril). Paha pärtel (rajud, mis esinevad pärast pärtlipäeva) on esitatud negatiivses skaalas. S.t näiteks 1966. aasta väärtus – 8 tähendab, et paha pärtli perioodil (7.–20. septembrini) oli pärtliraju kokku kaheksal päeval.

Arutelu ja järeldused

Kui võtta aluseks formaalsed tuule kiiruse kriteeriumid, mille järgi ilmataadustes piiritletakse tormi ja raju, võib järeldada, et vaadeldaval 47 aastal on pärtliperioodil esinenud vaid üks pärtliraju. Kui alandada raju defineerimise piire 10 meetrini sekundis, siis tugeva tuulega päevade arv küll suureneb, kuid igasse aastasse selliseid juhtumeid siiski ei jätku (vt Sepp 2013a: joonis 5). Üldse (eriti viimastel kümnenditel) on augusti lõpp ja septembri algus olnud pigem silmatorkavalt tuulevaikne periood. Kui aga silmas pidada meil harilikult juulist augustini valitsevat suhtelist tuulevaikust, võib iga tolmu keeru-

tav või traate undama panev tuuline päev tunduda rajuna. Kui aga lähtuda ameerika kirjaniku Darrell Huffi (1954) sententsist: “Kui andmeid piisavalt kaua piinata, tunnistavad need üles ükskõik mida,” ja alandada tuule kiiruse piiri 8 m/s, siis võib tõesti öelda, et pärtliraju on midagi sellist, mis esineb igal aastal. Sellisel juhul võib tõesti iga augusti lõpu või septembri kontrastselt tuulist ilma nimetada pärtlirajuks.

Teisalt tuleb tähele panna, et pärtliraju võib olla langenud kliimamuutuste ohvriks. Siin vaadeldava perioodi alguses on veel ka augustis ohtralt tuuliseid ilmasid, millest mõndagi võib ametlikult tormiks nimetada. Uue sajandi alguses on rajuilmasid Virumaal vaid mõned üksikud. Sellise tendentsi üheks põhjuseks võiks tuua muutused maastikul: metsasuse üldine kasv Eestis ja Jõhvi puhul ka linnaehitus. Olulisem põhjus on aga kliima soojenemine, mille tulemusena on klimatoloogilise sügise algus viimase poole sajandi jooksul peaaegu kogu Eestis nihkunud kuni kaks nädalat hilisemaks (Tarand *et al.* 2013: 397). Samuti võib siis esimese sügistormi esinemine olla ajapikku hilisemaks liikunud. Sellega võiks seletada näiteks hea pärtli vähenemise tendentsi. Ent siin on näha märke keerukamate muutustest atmosfääri tsirkulatsioonis ja sellest tulenevalt ka üldises tuulerežiimis. Trendid Euroopa tuulekliimas on täis vastuolusid. On töid, mis näitavad tuule kiiruse üldist ja eriti suurte tuulekiiruste vähenemist viimastel kümnenditel (Smits *et al.* 2005; Vautard *et al.* 2010; Keevallik 2011). Teisalt leidub uurimusi, millest järeldub, et tuule kiirus on hoopis kasvanud, seda peamiselt läänetuulte arvel (Chen *et al.* 2006; Tomingas 2002). Eesti puhul on näiteks Tarand *et al.* (2013: 441–442) toonud välja, et mõnes Lääne-Eesti jaamas on perioodil 1960–2010 tormipäevade arv üldiselt vähenenud, aga nende kõrval olevates hoopis suurenenud. Pärtliraju kontekstis on huvitav tähele panna, et kõigis analüüsitud jaamades on tormipäevade arv vähenenud just augustis ja septembris (vt Tarand *et al.* 2013: tabel 5.4.2).

Tuleb tunnistada käesoleva statistilise analüüsi teatud nõrkusi. Lõppude lõpuks ei anna eelnev kindlat vastust, kas pärtliraju on siis olemas, või on see vaid tühi rahvajutt. Võib-olla kunagi oligi pärtliraju tõesti igasügisene nuhtlus? Kuigi varasemaid tuulekiiruse mõõtmisi on tänapäevastega keeruline kõrvutada, on ju mõõtmisi siiski tehtud ja vähemalt kvalitatiivsel tasemel (tuulevaikne-tuuline-tormine päev) oleks rajude analüüs täiesti võimalik. Ilmateaduste seisukohalt saab pärtliraju edasi uurida ka näiteks sünoptilisel tasemel, s.t vaadelda, millise sünoptilise sündmusega meil suvi lõpeb. On selleks tõesti mõni kindel torm, mis pumpab siia suhteliselt jahedamaid õhumassee, või toimub päeva lühenemisest tingitud järkjärguline jahtumine? Klimatoloogia mõttes annaks see meile veel ühe võimaluse hinnata, kuidas on ilmastik muutunud.

Samas tekib siin õigustatud küsimus: on's ilmavanasõnade analüüsimisel mõtet? Milliseid teadmisi või kasu see võiks anda?

Nendele küsimustele vastamisel tuleb silmas pidada mitut aspekti. Kindlasti ei saa rahvajutte, s.h ilmavanasõnasid tõesti ülemäära tõsiselt võtta. Kui diplomaatilisemalt väljenduda, siis nendes on mitmeid metodoloogilisi probleeme: alates sellest, et mõnikord on jutustajad rahvapärимuse kogujatega ilmselt nalja teinud, lõpetades sellega, et suurem osa ilmavanasõnadest on meil laenud teistest kultuuridest (Sepp 2013b). Ka pärtliraju traditsioon on Kirde-Eestisse jõudnud arvatavasti Soome kaudu germaani rahvastelt (Hiimäe 2010: 241). Sageli pärinevad nii-öelda laialt levinud rahvalikud ilmatarkused 19. sajandil maarahva hulgas väga populaarsetest kalendriraamatutest (Baran 2016). Sellised raskused pole aga Eesti folkloriste takistanud põhjalikult analüüsima imemuinasjutte ja nende päritolu (nt Toomeos-Orglaan 2003; 2011). See, kuidas toimivad kultuuridevahelised kontaktid, olgu need siis imemuinasjuttude või ilmatarkuste laenamise tasemel, on ka tänapäeva globaliseerivas maailmas oluline uurimisobjekt.

Niisiis, miks mitte uurida rahvatarkusi ilma kohta? Seda enam, et nii-öelda ilmavanasõnasid on igal rahval, sealhulgas ka eestlastel, ohtralt. See on iseenesest loomulik, sest peamiselt põllumajandusega seotud rahvale oli ilma ennustamine eluliselt oluline. Ka tänapäeval võiks tulevase suve ilmastiku täpse ettekuulutuse pealt teenida üsna kopsaka summa raha. Agraarses ühiskonnas oli aga ilmastiku ja saagi ennustamine suures osas elu ja surma küsimus. Vale külviotsus kevadel võiski tähendada järgmisel talvel nälga. Ilm ja ka ilmaended olid eestlastele sedavõrd olulised, et need olid lausa mitmete argielutavade osa: näiteks öeldi, et kui kõik taldrikud tühjaks süüakse, siis tuleb järgmisel päeval ilus ilm (Tedre 2015). Seega peaks ilmavanasõnades olema akumulunud rahva sajandite-pikkune kogemus. Sellisel juhul võiksid need, kui kaudsed ilmastikuandmed, huvi pakkuda ka klimatoloogia seisukohalt.

Siiski, vaatamata sellele, et ilmaga seotud rahvatarkusi on Eestis talletatud kümneid tuhandeid (Proodel & Mürk 1970: 167; Hiimäe 2007: 314), on neid suhteliselt vähe uuritud ja sellega on peamiselt tegelenud loodusteadlased. Senini praktiliselt ainus põhjalikum ilmavanasõnade analüüs ilmnes 1920. aastal August Tõllasepa sulest (Tõllasepp 1920). See raamat sisaldab aga ohtralt ajastule omast moraaltsemist: rahvatarkused on küll väärt vanavara, mida koguda, kuid praktilist kasu ei maksa nendest otsida; vanasõnade järgi ilmaennustus on pigem ebausk, mis ei sobi tänapäevasesse, teaduskesksesse maailmapilti: "Suuremal jaol neist [vanasõnadest] ei ole teaduslist väärtust." Üsna samalaadset mõneti üleolevat suhtumist võib täheldada ka 20. sajandi esimesel poolel tegutsenud teiste maade vanasõnauurijate puhul (Hazen 1900; Taylor 1931). Meteoroloogide Henry Allen Hazeni ja August Tõllasepa (Tõllasepa) suhtumist võib mõista, sest mõlemad olid oma maal, vastavalt siis USAs ja Eestis, ilmateaduste (meteoroloogia, klimatoloogia, atmosfääri

füüsika, sünoptika jne) pioneeride hulgas. Olukorras, kus meteoroloogia oli alles iseseisva teadusena sündimas, oli võitlus konkureerivate rahvalike ilmaennete ja pseudoteadustega omal kohal. Samas tunnistas August Tõllasepp juba oma raamatu eessõnas, et meteoroloogiateadused lihtsalt pole veel nii arenenud, et kõiki vanasõnu analüüsida (Tõllasepp 1920: 8). Nüüd, peaaegu sada aastat hiljem, võiks olukord olla muutunud: kui Hazeni ja Tõllaseppa aegadel võttis ilmaandmete statistiline uurimine aega nädalaid, siis praegu on see arvutiga mõne tunni või paari päeva küsimus.

Tõllaseppa meteoroloogikarjäär ja flirt ilmavanasõnadega jäi 1920. aastatel lühikeseks (Pae & Tammiksaar 2016). Põgusalt käsitles ta ilmavanasõnade teemat ka oma Nõukogude vangilaagris alustatud ja pensionipõlves lõpetatud raamatus “Meteoroloogia kõigile”. Siingi kutsus Tõllasepp üles suhtuma ilma- vanasõnadesse, kui ilmade ennustamise vahendisse, ettevaatusega (Tõllasepp 1960: 210). Rahvalike ilmatarkustega on flirtinud teisedki Eesti loodusteadlased. Näiteks on muuhulgas rahvakultuuri kogumisega tegelenud Gustav Vilbaste kirjutanud viljasaaki puudutavatest ilmaennetest (Vilbaste 1944). 1970. aastal kirjutasid lühikese peatüki ilmatarkustest folklorist Mall Proodel (Hiimäe) ja klimatoloog Heino Mürk (Proodel & Mürk 1970). Sarnaselt Tõllaseppa (1920) raamatule antakse selleski kirjatükis mõnede rahvatarkustele ratsionaalseid seletusi. Samas öeldakse ka, et paljusid ilma kohta käivaid tähelepanekuid tuleks veel loodusteaduslikult uurida. Samuti on mitmeid vanarahva tähelepanekuid ilma ja selle ennustamise kohta klimatoloogi vaatevinklist käsitlenud Andres Tarand (2004). Rahvalike ilmatarkuste üle on oma kirjatükkides sageli arutlenud ka klimatoloog Ain Kallis.

Meie rahvapärimuse uurijad on ilmavanasõnadega tegelenud pigem fragmentaarselt. Võib-olla on põhjus selles, et ilma kohta käivad rahvatarkused ei taha hästi liigituda klassikaliste vanasõnade alla (Dundes 1984: 45; Krikmann 2001; Baran 2016; Grzybek 2016). Teiseks tundub, et folkloristid võtavad endiselt liiga tõsiselt Tõllaseppa ja tema kaasaegsete sõnu nagu ei oleks ilmavanasõnadel teaduslikku väärtust (vt Hiimäe 2007: 314). Need on ilmselt põhjused, miks ka rahvusvahelises teaduskirjanduses ei ole üleliia palju töid ilmavanasõnadest. Teadustööde andmebaasides Thomson Reuters Web of Science (<http://webofknowledge.com>) ja Scopus (<https://www.scopus.com>) võis käesoleva artikli kirjutamise ajal (veebruar 2017) märksõnade *weather proverb*, *weather lore* ja *weather sayings* järgi leida suurusjärgus 80 kirjet. Neist umbes veerandsada on ilmunud viimase paarikümne aasta jooksul, aga ligi 50 kirje puhul on avaldamisaasta 19. sajandis.

Eesti folkloristidest on ilmavanasõnu kõige põhjalikumalt käsitlenud Mall Hiimäe (nt Proodel & Mürk 1970; Hiimäe 2007: 314–318; pärtliraju kohta vt Hiimäe 1991: 75–100; Hiimäe 2010: 241–242; Hiimäe 2015), kuid ka tema

on neid sagedamini vaadelnud vaid osana mõne rahvakalendri tähtpäeva kombestikus. Loodetavalt on olukord selles vallas muutumas, kuna näiteks Anneli Baran (2016) on kokku pannud sissejuhatava ülevaate Eesti rahvalikest ilmatarkustest. Tema kirjutises markeeritakse ära mitmed uurimissuunad, mida folkloristika seisukohalt tuleks edaspidi põhjalikumalt käsitleda: ilmatarkuste klassifitseerimine, andmeallikad, ilmavanasõnade levimine kalendritest rahva sekka, erinevate keelendite esinemissagedus vanasõnades ja nende võrdlemine teiste rahvaste vanasõnadega (Baran 2016). Seega on rahvalike ilmatarkustega vaja tegeleda kasvõi ainult seetõttu, et see on väheuuritud valdkond. Seejuures peaks n-ö jäme ots olema kultuuriteadlaste käes, kuna ilmapärimust tuleks pigem tõlgendada kui ilmastiku ja kliima mõjude sotsiaalset ja kultuurilist peegeldust (Hirschfelder 2012). Ilmateadused saavad siin pakkuda vaid teatavat loodusteaduslikku tausta.

Üks, mida rahvalike ilmatarkuste uurimine meile anda võib, on teatud sissevaade meie esivanemate maailmatunnetusse. Näiteks paistab mitmest Eestis väga levinud vanasõnast välja ettekujutus, et aasta peab olema termilises tasakaalus: kui talv on külm, siis peab suvi olema soe ja vastupidi, kui talv on soe, siis suvel on vilets ilm. Muide, sedalaadi vanasõnad on paelunud paljusid loodusuurijaid (vt Tõllasepp 1920; Vilbaste 1944; Proodel & Mürk 1970; Tarand 2004). Andres Tarand (2004) on oma arvutustes leidnud, et statistilises mõttes sellist talve-suve seost pole. Olgu mainitud, et aastaaegade omavaheliste seoste analüüs on siiski klimatoloogias tõsiseltvõetav uurimisteema (Tehver 1999; Kaasik 2003). Talve-järgi-suvi vanasõnad on samuti laenud ning nende paikapidamatust tõestas juba Saksamaa meteoroloogia üks pioneere professor Georg Gustav Hellmann (Tõllasepp 1920: 34). Samas annavad need siiski vihje, mismoodi kujutasid eestlased ette ilmastikku ja selle toimimist enne seda, kui sündisid meteoroloogia ning regulaarsed ilmateated. Võib ju arutleda, et argiarvamuseks (Järv 1997) muutusid peamiselt sellised laenkõnekäänud, mis võimaldasid kohalikku ilmastikku paremini seletada või sobitusid siinsete inimeste maailmatunnetusega.

Veel üks küsimuste ring, millele vastamine võimaldaks vanarahva ilmatarkusi kasutada ka kaudse andmeallikana ilmateadustes, on seotud nende ilmumise ja levimise ajaga. Nagu mainitud, on pärtliraju puhul ilmne, et Eesti kirderannikule jõudis see mõiste Soomest. Virumaa rannik oli sõbrakaubanduse kaudu väga tihedalt seotud Soome rahvakultuuriga. Ent millal see pärimus meie rannikule jõudis? Kui nii-öelda “aegade algusest”, siis võib pärtliraju traditsioon olla iseenesest huvitav mälestis sellest, millise meteoroloogilise sündmusega kirderanniku rahvas suve lõppu märgistas. Kui aga pärtliraju muutus Kirde-Eesti kihelkondades ootamatult populaarseks teatud ajaperioodil, võib see olla märgiks, et sellal kimbutasid Virumaad augustis-septembris regulaar-

sed tormid. Tormid, mille markeerimiseks sobis hästi pärtlipäev. Sellisel juhul saab rahvajutte pärtlirajust võtta kui andmeallikat, mis annab meile vihjeid antud perioodi ilmastiku kohta.

Pärtliraju pärimuse ajaloo analüüs nõuab aga põhjalikku tööd arhiivides ja kirjandusmuuseumi kogudes. Autorile kätte sattunud nii öelda avalikest allikatest (kirjandus ja internetiallikad: kodulehekülg Eesti Rahvaluule (www.folklore.ee); digitaalarhiiv DIGAR (www.digar.ee) ja selle eesti artiklite portaal (dea.digar.ee)) jääb pärtliraju eestistumisest mõneti vastuoluline pilt, mille alusel võib spekuloida, et pärtliraju traditsioon on pigem suhteliselt hiline laen. Huvitav on näiteks täheldada, et raamatus “Eesti kliima minevikus ja tänapäeval” (Tarand *et al.* 2013), millest suurema osa hõlmavad Andres Tarandi poolt kogutud ja analüüsitud kroonikate ja vanade ajalehtede tsitaadid, pole ühtegi märget pärtlirajust. Pärtlipäeva on mainitud üksnes kolmel korral (aastatel 1640, 1642 ja 1878) ning seda vaid väga varajaste öökülmade kontekstis. Pärtlipäeva pole märkimisväärselt pidanud ka meie esimesed rahvakultuuri uurijad. Näiteks Jung (1879) kirjutab küll pärtlipäevast, kuid raju ei maini. Umbes samal ajal kui Soomes õppinud Gustav Suits luuletas lehti roobitsevast pärtlirajust (Suits 1913), kirjutas Gustav Vilbaste põhjaliku ülevaate Kolga rannarahva hulgas tähistatud rahvakalendri tähtpäevadest (Wilberg 1913). Muuhulgas mainitakse ära pärtlipäev kui üks jaanipäevale järgnev vähemtähtis tähtpäev. Rannarahvale potentsiaalselt ohtlikust pärtlirajust Vilbaste ei kirjuta. Samas on Kuusalu kihelkonnast siiski teada pärtliraju ülestähendusi (joonis 1). Tormi ja suurt vett kardeti Kolgal hoopis risti ümber, s.t ristipäeva ehk taevaminemispüha paiku (Wilberg 1913). Ja samas, nagu sissejuhatuses mainitud, alustas Viru-Nigula kihelkonnas sündinud ja seal lapsepõlve veetnud Jüri Parijõgi jutustust “Hingi päästmas” just pärtliraju kirjeldusega.

Esimene ajaleheartikkel, mis viitab pärtlipäevaga seotud tuulisele ilmale, on dea.digar.ee otsimismootori järgi tuvastatav 4. septembrist 1890. Siis ilmus ajalehes *Tallinna Sõber* 27. lõikuskuu päeval Paldiskist postitatud kiri, milles teatatakse, et pärast suurt maru on ilm mõneks päevaks ilusaks läinud, kuid nüüd tuul jälle tugevneb: “Meie omad pääsukesed on juba väga arvaks läinud, nagu ikka kohe pärast Pärtli pääva. Tuuled teevad suve lahkumiseks vägewat kontserti.” 1895. aasta 31. augusti *Postimehes* kirjutatakse sellest, kuidas Virumaal kohe pärtlipäeval linnud kadusid ja lehed kolletama hakkasid. Otseselt tormist küll juttu ei ole, kuid mainitakse, et ilmad on sügisesed ja 13.–27. augustini sadas pidevalt vihma. 26. augustil 1897 aga avaldatakse *Postimehes* kiri Viljandimaalt, milles kiidetakse vihmarikast ja sooja suve ning antakse teada, et kaks öökülmaohtlikku püha, lauritsa- ja pärtlipäev, möödusid sel aastal ilma külmata. 1902. aasta 24. augusti *Postimehes* aga kurdetakse Suure-Jaanist, et ka vanemad inimesed ei mäleta, et rukist lõigataks pärast

pärtlit, nagu sel viletsal suvel juhtus. Pärtlipäeva mainitaksegi lehe uudistes pigem rukkisaagi ja -külvi kontekstis.

Ja järsku ilmub juba sissejuhatuses mainitud 10. septembri 1929. a *Virumaa Teataja*, milles lisaks tormiõnnetuste kirjeldamisele on veel eraldi artikkel pärtlirajust:

“Ennem jääb pool talvet taeva, kui “Pärtli roju” tulemata”, — nii ütleb vanarahva ettekuulutus ja seda ka täie õigusega. Peaaegu iga aasta tabavad meid Pärtli päeva (25. aug. v. k.) ümbruses tugevad sajud ja tormid. Eriti tormiseks ja tugevaks osutus tänavune “pärtli roju”, mis vihma ja tugeva tormiga algas juba möödunud neljapäeval (s.o. 5. septembril). Harva möödub “pärtli roju” kuivade tormidega, enamasti alati seltsib tugev vihm, mis lakkamatult, nagu “kapservast” alla kallub. [...] (kirjaviis muutmata).

Järgmisel aastal ilmus August Krikmanni (1930) sulest *Virumaa Teatajas* kirjatükk “Roju, rõmavihm ja kapsakaste”. Selles toob tuntud õpetaja, arhivaar ja rahvapärimuse koguja näiteid pärtlirajudest juba Russowi kroonikast ning hilisemast ajast: “Pärtli tormides on Lontova sadamas ja mujal Viru rannas palju laevu hukkunud ühes meeskondadega. Ka möödunud aasta kapsakaste oli pärtlil õige rohke. Vihma valas kui hiigla kapa servast.” 26. augustil 1931 Virumaa randa ja angerjapüüki häirinud kirdetormi seostati samuti pärtlipäevaga (Vaba Maa, 29. august 1931). Sarnaseid uudiseid pärtlirajudest võib järgnevatel aastate ajalehtedes üsna sageli trehvata ja nii jääbki mulje, et pärtliraju on midagi just 1930. aastate Eesti ilmastikule tüüpilist.

Sellisesse järeldusse tuleb muidugi suhtuda kriitiliselt. Ühelt poolt peab kiitma Eesti Rahvusraamatukogu poolt arendatavat digiarhiivi DIGAR, mis võimaldab lihtsat ligipääsu ja otsingut vanadest raamatutest ja ajalehtedest. Teiselt poolt pole käesoleva artikli kirjutamise ajal veel kõiki enne Teist maailmasõda ilmunud raamatuid ja ajalehti digitaliseeritud. Lisaks sõltub DIGARI otsingumootori võimekus raamatutest või ajaleheartiklitest märksõnu üles leida suuresti teksti trükkimise ja digitaliseerimise kvaliteedist. Seega ei pruugi ainult elektroonse otsinguga kõik, eriti aga vanemad teated pärtlirajust välja tulla.

Teadete domineerimist 1930. aastatel saab seletada veel ühe tendentsiga. Nimelt alustasid kahe maailmasõja vahel ilmumist mitmed uued maakonnalehed, millel oli suur huvi ilmastikunähtuste vastu; seda eriti nn vaikival ajastul (vt Tarand 2004: tabel 1). 1925. aastal asutati *Virumaa Teataja*, mis oli esimene peaaegu kogu Virumaad hõlmav päevaleht. Kui 19. sajandi suured Eesti ajalehed sõltusid kohapealsetest kirjasaatjatest, siis maakonnalehed olidki nii-öelda koha peal. *Virumaa Teataja* pööras üsna palju tähelepanu rannikuelule ja kalandusele (Sepp & Pae 2016) ning ka ilmale.

Kokkuvõte

Tuuleandmete analüüs ei anna lõplikku vastust küsimusele, kas selline nähtus, nagu pärtliraju, on tegelikult looduses olemas või mitte. Perioodil 1966–2012 Jõhvi ja Väike-Maarja ilmajaamas mõõdetud andmete alusel võib öelda, et augusti lõpp ja septembri algus on Virumaal pigem tuulevaikne periood. Sellise suhtelise tuulevaikuse taustal võib iga tuulisem päev tunduda rajuilmana.

Analüüs näitab ka, et viimastel kümnenditel on tuuliseid ilmasid jäänud üha vähemaks. See on märk nii Eesti maastike muutumistest, kuid peamiselt siiski kliimamuutustest. “Vanasti” olid august ja september kindlasti palju tuulisemad. Kuivõrd tuuline kirderannikul enne 1966. aastat pärtlipäeva ümbruses oli, vajab eraldi uurimist.

Omaette teema on see, mida annab selline ilmakõnekäändude analüüs. Varasemad ilmavanasõnade uurijad on sageli rahvatarkustesse suhtunud teatava üleolekuga. Praktilise ilmaennustuse alusena rahvatarkused tõesti ei päde. Samas pole seda teemat kuigi palju uuritud ei Eestis ega rahvusvahelisel tasemel.

Kindlasti on nii folkloristika kui ka ilmateadused Tõllasepa ja Tayloriga aegade tublisti edasi arenenud. Potentsiaalselt annab ilmakõnekäändude uurimine teadmisi nii meie esivanemate maailmapildi, rahvatarkuse leviku, kui ka omaaegse ilmastiku kohta. Nende küsimuste selgitamine aga nõuab ilmateadlaste ja folkloristide tihedat koostööd.

Tänuavaldused

Autor tänab Anneli Baranit ja Peter Grzybekit ilmapärimuse kapist välja toomise ning anonüümseid retsensente heatahtlikkuse ja kasulike nõuannete eest. Artikli kirjutamisel on kasutatud Eesti Vabariigi Teadus- ja haridusministeeriumi uurimistoetuste IUT 2-16 ja PUT 1439 vahendeid.

Allikad

Kull, Ain 2017. Tartu Ülikooli geograafia osakonna loodusgeograafia vanemteadur. Isiklik suhtlus, materjalid artikli autori käes.

Ajalehed

Postimees 31. august 1895 = Kodumaalt. Virumaalt. *Postimees* 193, lk 3.

Postimees 26. august 1897 = Kodumaalt. Viljandi kihelkonnas Vana-Tänassilmas... *Postimees* 189, lk 2.

Postimees 24. august 1902 = Kodumaalt. Suure-Jaanist. *Postimees* 187, lk 3.

Tallinna Sõber 4. september 1890 = Omalt maalt. Kange tormi... *Tallinna Sõber* 36, lk 3.

Uudisleht 29. august 1938 = Pärtliraju tegi ränka kahju. Põhjaranniku kalurid jäid ilma lõhe- ja angerjarüsadest. *Uudisleht* nr 132, lk 12.

Vaba Maa 29. august 1931 = Torm ja kalurid Viru rannas. *Vaba Maa* 202, lk 8.

Virumaa Teataja 10. september 1929 = "Pärtli raju" sünnitas maal kahju. Vanarahva ennustus, mis korduvalt täide läheb. *Virumaa Teataja* nr 102, lk 2.

Virumaa Teataja 10. september 1937 = Pärtliraju kahjutöö Virumaal ja mujal. *Virumaa Teataja* nr 104, lk 3.

Internet

DIGAR. www.digar.ee; dea.digar.ee (29. mai 2017).

Eesti Rahvaluule. Kodulehekülg. www.folklore.ee (29. mai 2017).

Saareste = Andrus Saareste. *Eesti mõistelise sõnaraamatu indeks*. www.eki.ee/dict/saareste/ (29. mai 2017).

Scopus. www.scopus.com (29. mai 2017).

Thomson Reuters Web of Science. www.webofknowledge.com (29. mai 2017).

VMS = Pall, Valdek. *Väike murdesõnastik*. Eesti Keele Instituut, sõnastikud. portaal. eki.ee/dict/vms (29. mai 2017).

Kirjandus

Ahven, Heino (koost) 1957. *Pajatusi põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II*. Tallinn: [Eesti NSV Teaduste Akadeemia & Emakeele Selts].

Baran, Anneli 2016. Weather Paremiat – A Special Case of Proverbiality. Soares, Rui JB & Lauhakangas, Outi (toim). *9th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs*. Tavira 01–08 Nov. 2015 Portugal. Tavira: Tipografia Tavirense, lk 315–327.

Chen, Deliang & Achberger, Christine & Räisänen, Jouni & Hellström, Cecilia 2006. Using statistical downscaling to quantify the GCM-related uncertainty in regional climate change scenarios: A case study of Swedish precipitation. *Advances in Atmospheric Sciences* 23.1, lk 54–60 (doi: 10.1007/s00376-006-0006-5).

- Dundes, Alan 1984. On Whether Weather Proverbs are 'Proverbs'. *Proverbium*. Yearbook of International Proverb Scholarship, vol. 1, lk 39–46.
- Grzybek, Peter 2016. On Whether Weather Proverbs Are Weather Proverbs. Soares, Rui JB & Lauhakangas, Outi (toim). *9th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs*. Tavira 01–08 Nov. 2015 Portugal. Tavira: Tipografia Tavirense, lk 273–290.
- Hazen, Henry Allen 1900. The Origin and Value of Weather Lore. *Journal of American Folklore* 13 (50), lk 191–198 (doi: 10.2307/533883).
- Hiiemäe, Mall 1991. *Eesti rahvakalender* V. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiiemäe, Mall 2007. *Sõnajalg jaaniööl*. Eesti mõttelugu 73. Tartu: Ilmamaa.
- Hiiemäe, Mall 2010. *Pühad ja argised ajad rahvakalendris*. Tallinn: Varrak.
- Hiiemäe, Mall 2015. Torm ja tuisk, raju ja maru rahvameteoroloogias. *Eesti Loodus* 1, lk 40–43.
- Hirschfelder, Gunther 2012. Ekstreemsed ilmastikunähtused ja kliimamuutused kultuuriteooria vaatenurgast. Hiiemäe, Reet (koost). *Mis on ühist Gilgamešil ja geeniuurimisel? Käsitlusi kultuurist ja usundist*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, MTÜ Eesti Folkloori Instituut, lk 231–248.
- Huff, Darrell 1954. *How to lie with statistics*. New York: Norton.
- Hussar Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost) 1983. *Eesti vanasõnad* II. Monumenta Estoniae Antiquae. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jung, Jaan 1879. *Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest*. Tartu: H. Laakmann.
- Järv, Risto 1997. Tarbetarkusest argiarvamuseni, vahel vanasõnaks välja? Hiiemäe, Mall & Oras, Janika (toim). *Maa ja ilm*. Pro Folkloristica 5. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 26–42.
- Kaasik, Marko 2003. Kas Eesti talved on ennustatavad? Jaagus, Jaak (toim). *Uurimusi Eesti kliimast = Studies on climate of Estonia*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 93. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 164–177.
- Keevallik, Sirje 2011. Tuulevälja muutumine Läänemere kirdeosas viimase poolsajandi jooksul. Soomere, Tarmo & Nöges, Tiina (toim). *Meri. Järved. Rannik. Teadusmõte Eestis* VII. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 49–58.
- Krikmann, Arvo 2001. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse*. 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/~kriku/LEX/KATUS.HTM> – 29. mai 2017).
- Krikmann, A[ugust] 1930. Roju, rõmawihm ja kapsakaste. *Virumaa Teataja* nr 8, 23. jaanuar, lk 4.
- Niilas, Niilo 1936. Pärtliraju (katkend). *Eesti Noorus* 9, september 1936, lk 295–297.
- Pae, Taavi & Tammiksaar, Erki 2016. August Tõllassepp – Eesti esimesi meteoroloogide. Post, Piia & Järvet, Arvo & Tammiksaar, Erki (toim). *Tartu Ülikooli Ilmade Observatooriumi 150. aastapäeva konverentside artiklid = Articles of the conferences dedicated to the 150th anniversary of Meteorological Observatory of University of Tartu*. Publicationes Geophysicales Universitatis Tartuensis 51. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 49–60.

- Parijõgi, Jüri 1927. Hingi päästmas. *Laevapoisi päivilt*. Tallinn: Eesti Õpetajate Liit & Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Proodel, Mall & Mürk, Heino 1970. Vanarahva tähelepanekud ilmast. Tooming, Heino (koost). *Inimene ja ilm*. Tallinn: Valgus, lk 165–171.
- Sepp, Mait 2013a. “Enne jääb pool talve taevasse, kui jääb ära pärtliraju”. *Eesti Loodus* 8, lk 40–43 (http://www.eestiloodus.ee/arhiiv/Eesti_Loodus08_2013.pdf – 22. mai 2017).
- Sepp, Mait 2013b. Ilmavanasõnad ja ilmastikuteadus. *Eesti Loodus* 9, lk 21–25 (http://www.eestiloodus.ee/arhiiv/Eesti_Loodus09_2013.pdf – 29. mai 2017).
- Sepp, Mait & Pae, Taavi 2016. Purtse jõe reostamine – saaga algus. Järvet, Arvo (toim). *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 41. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, lk 81–105.
- Smits, A. & Klein Tank, Albert M. G. & Können, Günther P. 2005. Trends in storminess over The Netherlands, 1962–2002. *International Journal of Climatology* 25, lk 1331–1344 (doi: 10.1002/joc.1195).
- Suits, Gustav 1913. *Tuulemaa. Luuletused 1905–1912*. [Tartu]: Noor-Eesti.
- Tarand, Andres 2004. Kaks sajandit ilmaselgitamist Eestis. *Akadeemia* 9 (186), lk 2019–2056.
- Tarand, Andres & Jaagus, Jaak & Kallis, Ain 2013. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Taylor, Archer 1931. *The Proverb*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tedre, Ülo 2015. Eestlaste argielutavavdest. *Mäetagused* 61. *Ülo Tedre artikleid*, lk 91–110 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr61/tava.pdf>, doi: 10.7592/MT2015.61.tava).
- Tehver, Gea 1999. Talve ja kevade ilmastikutüübid Eestis ning nende vaheline seos. Jaagus, Jaak (toim). *Uurimusi Eesti kliimast*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 85. Tartu, lk 74–85.
- Tomingas, Oliver 2002. Relationship between atmospheric circulation indices and climate variability in Estonia. *Boreal Environment Research* 7.4, lk 463–470 (<http://www.borenv.net/BER/pdfs/ber7/ber7-463.pdf> – 29. mai 2017).
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2003. “Kinder- und Hausmärchen” eesti imemuinasjuttude allikana. Hiemäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Teekond. Pro Folkloristica X*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv & Eesti Kirjandusmuuseum, lk 183–196.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2011. Seitsme maa ja mere tagant? Küsimusi imemuinasjuttude päritolust. *Vikerkaar* 26, lk 78–89.
- Tõllasepp, August 1920. *Vanasõnad ilmadest*. Tallinn: Rahvaülikool.
- Tõllasepp, August 1960. *Meteoroloogia kõigile*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Under, Marie 1931. Leedi. *Looming* 8, oktoober, lk 777–778.
- Vautard, Robert & Cattiaux, Julien & Yiou, Pascal & Thépaut, Jean-Noël & Ciais, Philippe 2010. Northern Hemisphere atmospheric stilling partly attributed to an increase in surface roughness. *Nature Geoscience* 3.11, lk 756–761 (doi: 10.1038/ngeo979).

Viires, Ants 1993. Kuude nimetused eesti keeles. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 73–86.

Vilbaste, Gustav 1944. Rahvapäraseid ennustusi viljasaagi kohta. *Eesti Sõna*, 30. mai, lk 4.

Wilberg, Gustav 1913. Endised tähtpäewad Kolga Rannas. Reiman, Villem (koost, toim). *Eesti kultura* II. Postimehe kirjakogu, lk 263–279.

Summary

On St. Bartholomew's Day storm and weather paroemias

Mait Sepp

Keywords: climate change, folk tradition, St. Bartholomew's Day, St. Bartholomew's Day storm, weather paroemias, wind speed

The present study analyses St. Bartholomew's Day storm – a storm that supposedly takes place near St. Bartholomew's Day (August 24th) every year – a paroemia that has widely spread on the north-eastern coast of Estonia. The two questions analysed here are: firstly, whether such a storm is proved by the meteorological data and, secondly, whether it is reasonable to study weather paroemias.

The present research makes use of the data about wind speed, measured in Jõhvi and Väike-Maarja weather stations during the period from 1966 to 2012. A more detailed analysis is dedicated to wind data around the old St. Bartholomew's Day – the period around September 7th by the Gregorian calendar (August 12th till September 20th).

According to wind speed data, it may be said that in north-eastern Estonia the end of August and beginning of September are rather windless. However, the analysis of the wind measurement data does not give a definitive answer to the question whether such a phenomenon as St. Bartholomew's Day storm actually exists in nature. Against the background of relatively windless days, every windier day may be seen as stormy.

The analysis indicates that the number of windy days around St. Bartholomew's Day has constantly been decreasing over the last decades. This refers to changes in Estonian landscape, but even more so to changes in the climate. In the olden times, August and September were definitely much windier than today. Further research is needed to find out how windy the north-eastern coast of Estonia was around St. Bartholomew's Day in the period before 1966.

What is the benefit of such an analysis of weather paroemias? Proverb researchers have often viewed weather folklore somewhat condescendingly. It is true that weather paroemias do not qualify as the basis of scientific synoptic meteorology, and many paroemias have been borrowed from other cultures. For example, it is known that the St. Bartholomew's Day storm tradition is Germanic and has reached Estonia via Finland. Weather paroemias, including weather proverbs, do not often follow the classical proverb rules. This is probably the reason why weather paroemias have been thoroughly studied neither in Estonia nor internationally.

A study into weather proverbs potentially gives us knowledge about the worldview of our ancestors, culture distribution mechanisms, and also about the weather in the past. For example, it may be speculated that borrowed paroemias that fitted into the local population's worldview or helped to better explain local weather phenomena entered common usage. If this is true, then it should be possible to find out from archived data when a particular weather paroemia became popular. This, in turn, enables us to use weather paroemias as proxy data for weather sciences. It may be assumed on the basis of old newspapers that the term St. Bartholomew's Day storm became widely spread in the 1920s through to 1930s, when several well-documented storms indeed had devastating effects on the coast of north-eastern Estonia. However, this assumption has to be taken as a speculation, as several county newspapers, whose interest in the local weather was great, were established within the same period. A more detailed analysis of the St. Bartholomew's Day storm tradition and other weather paroemias, however, requires a close cooperation between atmospheric scientists and folklorists.

Folkloorist ja avalikkusest üht- ja teistpidi

Eesti folkloristide 12. talvekonverents

2. ja 3. märtsil toimus Jõgevamaal Voore Puhkekeskuses kaheteistkümnes folkloristide talvekonverents, mis oli pühendatud Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juubelile – osakonna eelkäija Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektor loodi 1947. aastal. Konverentsil esinesid folklooriuurijad Argentinast, Eestist, Indiast, Soomest, Ungarist, Valgevenest ja Venemaalt. Kahe konverentsipäeva sisse mahtus 19 eesti-, inglisi- ja venekeelset ettekannet, filmiõhtu, kontsert ning kultuurilooline jalutuskäik Voore külas.

Selleaastase konverentsi teemaks oli “Folkloor ja avalikkus”. Sõnavõtjad lähenesid nende kahe mõiste koosmõtestamisele võrdlemisi erinevate nurkade alt. Üks teema, mis mitmes ettekandes esile tuli, oli küsimus folkloristide asendist tänapäeva ühiskonnas, nende võimalustest ühiskonnas toimuvat mõjutada. Nii arutles Mari Sarv ettekandes “Rahvaluule kogud avalikkuse teenistuses” selle üle, kuidas on muutunud Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude avalik tähendus – kas ja milliste eesmärkide jaoks on seal talletatud erinevatel aegadel teadusvälistel eesmärkidel kasutatud. Eda Kalmre suuresti autoetnograafiline ettekanne “Kellele kuluvad meie ajalugu ja kohanimed? Võnnu näide. Folkloristina haldusreformi keskel” näitas seda, kui vähe on folkloristil vahendeid, et toimuvat mõjutada. Anu Korb aga vaagis ettekandes “Siberi eestlased: kogukond, uurija ja avalikkus” seda, kuidas on mõjutanud folkloristide huvi Siberi eesti kogukondade vastu nende käsitlemist meedias (ning kuivõrd on meedia ikkagi toonud esile neid aspekte, mis mõjuvad kodueestlase jaoks eksootiliselt).

Mitmeid ettekandeid ühendas usundi ja avalikkuse vahekorra vaatlemine. Mare Kõiva ettekanne “25 minutid tarkade majas” analüüsis ühte konkreetset usundilise materjali kogumisolukorda, tuues esile erinevad strateegiad, mida koguja kasutas, et muidu võõrastele kättesaamatut teavet omandada. Mihály Hoppáli ettekanne “Some aspects of shamanism” keskendus šamanistlike liikumiste olukorrale tänapäevastes ühiskondades. Baburam Saikia ettekanne “Belief and Politics in Institutionalized System of Neo-Vaishnava Religion: A Study on the Image of Sattrā in Contemporary Assam” käsitles religiooni ja poliitika suhteid Assamis ühe konkreetse uususundi näitel.

Mitmeid ettekandeid läbis huvi tänapäevase kujundkõne ja keelekasutuse vastu. Anastasiya Astapova sõnavõtt “Self-Reflexive Metaphors among Refugees in Estonia” analüüsis kõnekujundeid, mille kaudu Valgevenest pärit asüülitaotlejad mõtestavad oma olukorda (ning mis aitavad neil toime tulla võimaliku asüülist keeldumisega). Liisi Laineste ja Anneli Barani ettekanne “Suljest ja südamest. Kujundkõne “Tujurikkuja” (2015) kommentaarides” analüüsis fraseologismide rolli pagulastevastases vihakõnes. Liisa Granbom-Herrase ettekanne “Proverbs as Part of Common Language” analüüsis vanasõnade kasutamist soome ajakirjanduses. Serva pidi haakus selle grupiga ka Antti Lindfors’i satiiri olemusele keskenduv ettekanne “Performance of Moral Accountability and the Ethics of Satire in Stand-Up Comedy”.

Veel ühe (võrdlemisi hajusa) keskmena võib esile tuua narratiivsust. Oli nii traditsioonilisemaid narratiivikäsitlusi, näiteks Ljudmila Lobanova ühe konkreetse jututüübi kontekstualiseering ettekandes ““Põdrast jäid alles vaid sarved ja jalad” ehk põdralengend Višeri komide traditsioonis täna” ning Anatoli Panjukovi teoreetiline ettekanne

“Isekoostumise fenomen rahvaluules”. Anastasiya Fiadotava sõnavõtt “Sharing Humour within a Family in the Digital Age: A Case Study of Belarusian Dyadic Traditions” keskendus jutustamisele tänapäevases transmeedialises keskkonnas. Kaks ettekanne seadsid keskmesse aga jutustamise teraapilise funktsiooni. Piret Paali ettekanne “Palliatiiivravi ja meediamõjuline eutanaasiafantaasia patsientide narratiivides” tõi esile meedia mõju palliatiiivravi patsientide ootustele seoses raviga. Bárbara Galarza ettekanne “*The Crazy Man from War* in the Context of Folk Therapy: A Case Study of a Storytelling Event from Argentina” käsitles ühe konkreetse jututuübi terapeutilist funktsiooni ajaloolises kontekstis.

Ettekannete hulgas oli mitmeid põnevaid retrospektiivseid analüüse, mis keskendusid kas mõnele ajahetkele või jälgisid mõnd sündmust pikema ajaperioodi jooksul. Näiteks Merili Metsvahi ettekanne “Esimese öö õiguse teema 1910. ja 1920. aastate Eestis” jälgis selle motiivi levikut, ning küsis selle esilekerkimise põhjuste järele. Mall Hiiemäe ettekanne “Rahvakalendri elust ja elushoidmisest” vaatles rahvakalendri muutuvat rolli eesti 20. sajandi kultuurilises kommunikatsioonis. Ulla Savolaise ettekanne “Understanding Silence: Interplay of Personal and Public Memories of the Internment in Finland” käsitles Teise maailmasõja järel toimunud sakslaste laste ja naiste paigutamist kinnipidamisasutustesse – Savolainen toob esile selle, kuidas varem täielikult maha vaikitud juhtum on tõusnud meedia keskmesse ning analüüsib seda kuivõrd meedia-käsitlused haakuvad asjaga seotute mälestustega. Pille Kippari ettekanne “Avanemine: 20. sajandi teise poole rahvusvahelistest folkloorisuhetest” oli otseselt inspireeritud sellest, et konverents oli pühendatud EKMi folkloristika osakonna juubelile – oma autobiograafilises sõnavõtus andis Kippar ülevaate folkloristide nõukogudeaegsetest välissuhetest.

Kuivõrd konverents oli pühendatud EKMi folkloristika osakonna juubelile, lõppes esimene päev piduliku noodiga. Osakonna juhataja Mare Kõiva kõneles osakonna minevikust, olevikust ja tulevikust, ning andis üle tänukirjad osakonna endistele töötajatele ja püsikaastöölistele.

Katre Kikas

Presidendi rahvaluule kogumise preemia ja aasta Eesti Rahvaluule Arhiivis

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivile tõi aastalõpp rõõmsa numbri-uudise: 2016. aastal arhiveeriti ERAs 1 500 000. lehekülge pärimusest ehk siis nüüd on Eesti Rahvaluule Arhiivis tallel 1,5 miljonit käsikirjalehekülge!

Rahvaluule kogumispreemia said 2016. aasta eest Eesti Vabariigi Presidendilt kolm inimest: Merili Metsvahi, Maria Peep ja Maie Erik. Auhinnad andis üle Eesti Vabariigi President Kersti Kaljulaid.

Merili Metsvahi on Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas viinud läbi mitmeid eriilmelisi välitöid ning aidanud laiendada rahvaluule talletajate ringi. Koos teiste kolleegidega on ta korraldanud ja juhendanud ka suuremaid välitöid: 2001. aastal Kanepi kihelkonnas, 2002. aastal Karulas, 2010. aastal Põltsamaal, 2011. aastal Kihnus. Tänu asjatundlikule juhendamisele ja vahendamisele on tudengite kogutud

aines jõudnud arhiivi hästi korrastatuna, nimekirjade, välitööpäevikute ning fotodega varustatuna.

Tema hilisemate välitöökursuste raames TÜs on pööratud pilk uudsete ja kaasakiskuvate teemade poole ka arhiivi vaatepunktist. Tartu Ülikooli folkloristlike välitööde kursusest osavõtnud kümme tudengit ei käinud 2013. aastal mitte koos välitöödel, nagu tavaliselt, vaid igaüks kogus eraldi just talle meelepärast ainet ja kirjutas ka osalusvaatluse päeviku. Nii on kirjeldatud saja-aastaseks saanud vanatädi juubelipidu, põidlaküüdiga reisimise kogemusi, lõimumis- ehk tutvumispidu töökollektiivis, laste sünnipäevade pidamist mängumaal jne. 2016. aastal oli kursusest osavõtjate teemaks soorollid. Tehti intervjuusid, kus otsiti vastust järgmistele küsimustele: Kuidas mind kasvatati või kuidas üles kasvasin? Kas mulle on tähtis, et ma olen naine/mees? Kas minul on see esimene kategooria, millesse inimesed jagan, või ei ole? Kas soorollid on erinevad? Kas naiseks- või meheksolemise kogemus on erinev? Jne.

Merili Metsvahi on sage arhiivikülastaja, kes otsib materjale nii endale kui ka tudengitele, et neid omakorda arhiivianestiku juurde suunata. Lisaks oma juhendatavate kogutule on ta arhiivile üle andnud ka rohkesti enda talletatud ainet nii salvestuste, osalusvaatluste, päevikute kui fotodena (mh laste sünnipäevapeod, sandiskäimised jpm).

Maria Peep on osalenud viiel arhiivi kogumisvõistlusel. Äramärgituks on ta tööd osutunud lastemängude (2013) ja kodupärimuse (2014) võistlustel. Kokku on temalt saadetisi 82 leheküljel, lisaks kirju ja fotosid. Maria Peep on kirjutanud teemadel, mis on olnud talle südamelähedased ja huvipakkuvad. Soome-lugude võistlustöö (2009) jutustab paeluvalt sellest, kuidas juhuslik kohtumine viis pikaaegse suhtlemise ja sõbra-suheteni toreda perekonnaga Soomest.

Edasised kaastööd kujutavad elu lapsepõlvkodus Tagulas, kooliaega Viljandis, tööelu Lüllemäel ja järgnevat elu ja töötamist Saaremaal. Kaasahaarav on ka Maria Peebu kirjutatud elulugu, kus käsitletakse nii sõja- ja sõjajärgsete aastate pöördelisi ning keerulisi aegu, kui ka emotsioone seoses Eesti iseseisvumise ja maailma avanemisega.

Maie Erik on ERAga koostööd teinud alates 2009. aastast ja võtnud osa enamikust viimaste aastate kogumisvõistlustest, sealhulgas 2016. aasta elulugude kogumisest. Kokku on temalt 2017. aasta alguseks arhiveeritud 100 lk kirjapanekuid ja 37 fotot. Maie Eriku kaastööd iseloomustab napp ja täpne sõnastus, keskendumine teemale ja ajastuomastele detailidele, olgu need siis meenutused esimestest nõukogudeaegsetest soomlaste külaskäikudest metsamajandisse 1960. aastatel ("Minu mälestuste Soome"), iseenda juhtumid looduskaitseinspektorina töötamise ajast ning emalt kuulnud lood seltskonnainimesest ja naljamehest vanaisast ("Minuga juhtus üks naljakas lugu") või fotosid, skeeme jm lisamaterjale sisaldav põhjalik kaastöö Krüüdneri vallas asunud isatalu Suure-Ärmike maastikest ja saatusest ("Minu maastikud"). Kaastöös elulugu-devõistlusele "Minu elu ja armastus" meenutab ta aastail 1900–1967 elanud isa.

Mullu lisandus Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjakogusse 8265 lk materjali, fotosid jõuti aasta jooksul arvele võtta 4000, heli- ja videosäilikuid 138. Tegelik laekumiste arv on aga märksa suurem, sest arvelevõtmisele eelnev töö mahukate annetustega alles käib.

Ene-Margit Tiit, Leo-Henn Humal ja Mart Humal annetasid arhiivile Ott Kangilaski originaaljoonistuse ERA esimesest juhatajast Oskar Looritsast. Portree oli kuulunud nende vanematele, Looritsa Veljesto-kaaslastele Noora ja Arnold Humalale.

Rahvaluule arhiivi jõudis kaks suurt terviklikku saami materjalikogu: Kaur Sarv annetas meile oma ema, saami keele ja kultuuri uurija Marju Petersoni (1959–2010)

Vasakult: Maria Peep, Maie Erik, Merili Metsvahi. Seisavad eluloovõistluse eestkõneleja Kristiina Ehin ja Eesti Vabariigi President Kersti Kaljulaid. Alar Madissoni foto 2017.

Koola saami originaalsalvestused 1990. aastatest (133 helikassetti) ning soome helilooja, muusik ja muusikauuriija Ilpo Saastamoinen – koopiad oma saami materjalidest (62 CD-plaati).

Salme Väljataga eestvõttel ja koostöös ERA teaduri Mari-Ann Rimmeliga asusid Jüri kihelkonna Nabala põliselanikud üles kirjutama oma mälestusi, mis nüüd arhiivile üle anti. Paikkonnas tegutsetakse aktiivselt kohaliku looduse ja pärandmaastike kaitsmise nimel. Salme Väljataga on Saaremaalt Jüri kihelkonda Nabalasse tulnud üle 30 aasta tagasi. Mujalt pärit inimesena oskab ta selge pilguga märgata oma uue kodukoha väärtusi. Valutades südant kodukanti ähvardavate ohtude (paekarjäärid, RB) pärast, pole ta istunud käed rüpes, vaid on mitmel rindel tegutsenud kohaliku looduse ja

Eluloovõistluse "EV 100. Minu elu ja armastus" võitjad (vasakult): Evelin Tõniste, Kadri-Liis Turtoni isa Andres Rebane, Mare Hallop, Eesti Vabariigi President Kersti Kaljulaid, Maimu-Marietta ja Heimar Nellise tütar Annika Nellis ja Heino Trikkant. Pildilt puuduvad Vaike Rannu Torontost ja Väino Ubina. Alar Madissoni foto 2017.

pärandmaastike kaitsmise nimel. Viimase viie aasta jooksul on tema huviorbiidis olnud ka suuline pärimus. Tema eestvõttel hakkasid Nabala põliselanikud 2013. aastal ise mälestusi üles kirjutama (koostöös ERA teaduri M.-A. Remmeliga). Väärtuslikku infot kogunes kümnelt inimeselt. Peale selle oli Salme sageli teejuhina kaasas.

Ahto Kaasik ja Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskus annetas ERAle 2013. aasta Võnnu kihelkonna välitööde mahuka materjalikogu: salvestatud intervjuud (296 helifaili) koos litereeringutega, filmitud pärimuspaigad ja maastikud, üle 3000 foto, asendiskeemid ja joonised.

Välitööde eesmärk oli kaardistada kohaliku kogukonna abiga pärimuslike pühapaikadega ja laiemalt pärimusega seotud kohti. Intervjuud nii põliste elanike kui ka uusasukatega peegeldavad eeskätt piirkonna iseloomulikku kohapärimust. Folkloorse materjali muudab põnevaks Võnnu kihelkonna ambivalentsus: tegemist on ajalooliselt rikka ja omanäolise traditsiooniga piirkonnaga ning teisalt kaasaegsete mõjudega linna-lähedase alaga. Kogujad on välitöömetoodikas lähtunud varasematest arhiiviallikatest, mis võimaldab jälgida nii maastiku kui pärimuse muutumist (dünaamikat).

Suure annetuse tegi mullu Eesti Kirjandusmuuseumile ka Ilmar Kõverik – see koosneb rohkem kui saja Valgamaalt, eriti Helme ja Tõrva kandist pärit inimese meenutustest originaalvideote ja nende põhjal tehtud DVD-de seeriast. Kogu jääb hoiule Eesti Kultuuriloolisse arhiivi.

Antti Ilomets, kelle südameasjaks on olnud kohaliku Rakke muuseumi elushoidmine kehvade olude kiuste, teeb Eesti Rahvaluule Arhiiviga koostööd alates 2005. aastast. Ta on meile annetanud oma helisalvestused Koeru kihelkonna Liigvalla küla laulu- ja pillimehe Rudolf Põlendiku lauludega, 29 laulukladet ja salmikut, sh sõdurilaulikuid ja 1960. aastate koolitüdrukutele väga iseloomulikke kladesid Rakkest, 2016. aastal Räitsverest pärit raudteetöölise Ülo Vainmanni päevikumärgmed jm.

Vaidast pärit telemees, filmi- ja fotofanaatik Jüri Roosmann on arhiivi üle andnud ladusas keeles ja humoorikas stiilis kirja pandud ning rohkesti pärimusainest sisaldavad mälestused (üle tuhande lehekülje), kus lähikondsete ja iseenda meenutustest koorub värvikaid ajastupilte 20. sajandi alguskümnendite Vaidast ja Tallinnast, koolipõlvest Aruvalla mõisas, sõdurielust nõukogude armees jne.

ERA pikaajaline kaastööline Maret Lehto kirjutas 2016. aastal töö “Mälestusi Tallinna muhulaste folkloorirühmast Munuksed” ning andis üle ansambli repertuaari ja tegevust kajastava mahuka materjalikogumi: laulusõnad koos kommentaaridega kirjavanduna ja viisid salvestatuna, esinemiste jt sündmuste kroonika, kontserdikuulutused jm.

Vaie Hang on 2016. aastal toonud korduvalt lisa nii ERA kui EKLA arhiividesse, sh kirjapanekuid Lydia Süvangult oma kodukandist Tõhelast, mälestusi ja pajatusi tuntud tartlastest Elmar Kitsest, Karl Taevist, Eerik Kumarist, kultuuri- ja teaduslooliselt väärtuslikke kirjavahetusi, salmikuid, kettkirju jm.

Imbi-Harietta Eenlo on saatnud algselt lastele mõeldud mälestused oma tööelust Gloria filiaalis Tallinnas, ajal, kui seda külastasid Karl Vaino, Vaino Väljas, aga ka Mihhail Gorbatsšov koos abikaasa Raissaga.

Mitmed inimesed koguvad rahvaluulet järjekindlalt aastast aastas. Nii on sarnaselt eelmiste aastatega ka 2016. aastal materjali saatnud või toonud Leida Oesalg, Kaie Humal, Ellen Randoja, Lo Järvekül, Enda Naaber, Lille Teedumäe, Ellen Paljak jpt.

2015. aasta detsembrist 2017. aasta jaanuarini viidi läbi ülemaailmne eluloovõistlus “Eesti Vabariik 100. Minu elu ja armastus”. Võistluse korraldasid Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline ja Eesti Rahvaluule Arhiiv, Ühendus Eesti Elulood, Eesti Õppetöö Keskus VEMU Torontos ja kirjastus Tänapäev, selle viisid läbi Rutt Hinrikus, Ülle Kaart ja Astrid Tuisk.

Kokku saadeti 193 elulugu. Võistlusele saadetud tööde seas on kirjutisi väljaspool Eestit elavatelt eestlastelt, kui ka mujal sündinud ja Eestisse elama kolinud inimestelt. Elulugusid kirjutati eesti, inglise, saksa, rootsi ja ka võro keeles. Konkursile saabus nii põhjaliku töö tulemusena sündinud suguvõsaraamatuid kui mõneleheküljelisi kirjeldusi, luulet ja proosat.

Väljakuulutatud armastuse-teema tuleb esile vaoshoitult, kuid see on kirjutistes täiesti olemas. “Kui seda väljendataks suurtest emotsioonidest tulvil, siis ma ei usuks seda,” tõdes žürii liige Merle Karusoo. Kuna kirjutajate hulka on astunud uued põlvkonnad, kajastatakse varasemast vähem 20. sajandi keskpaiga pöördelisi aegu ja rohkem elusaatuste kujunemist lähiminevikus.

Võistluse pidulik lõpetamine ja parimate auhindamine toimus 4. aprillil 2017 Tartus, Eesti Kirjandusmuuseumi eluloo- ja kaastööliste päeval. Ehedamad elulood on plaanis

avaldada Eesti Vabariigi 100. sünnipäevale pühendatud kogumikus. Kõik elulood säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Elulugude võistluse patroon oli Kristiina Ehin.

Töid lugesid ja hindasid mitmed eri taustaga elulugude uurimise, tõlgendamise ja kogumisega tegelevad inimesed: Terje Anepaio, Tiiu Jaago, Merle Karusoo, Tiina Ann Kirss, Aigi Rahi-Tamm, Astrid Tuisk, Jürgen Volmer. Võistlusel määrati seitse peapreemiat, 16 tööd tõsteti esile ja 34 märgiti ära.

Arhiivide kaastöölisi ja võistluse võitjaid toetasid auhindadega Eesti Kultuurkapital, Mõisakeraamika, Piusa Savikoda, kirjastused Tänapäev, Rahva Raamat ja Petrone Print.

Täname kõiki, kes arhiiviga koostööd tegid!

2017. aastal on kaastöölisele välja pakkuda kaks kogumisteemat. Mall Hiemäe on koostanud küsitluse “Loomariik ja inimene”. Oodatakse arvamusi, lugusid ja uskumusi, isiklikke kokkupuudete kirjeldusi seoses nii meie metsade põlisloomade kui ka uuemate liikidega, näiteks šaakal.

Perekonnamelugude kogumise võistlus (koordinaator Valdo Valper) kannab pealkirja “Imelik nimi”. Sinna oodatakse töid nimede ajaloost, tähendustest, aga ka tähtsusest nende kandjatele.

Kirjutada võib nii käsitsi, postitades või tuues kaastöö aadressile Vanemuise 42, saata e-mailiga aadressile kratt@folklore.ee või vastata rahvaluule arhiivi kogumisportaalile kratt kaudu: <http://kratt.folklore.ee/>.

Astrid Tuisk

Tartus kogunesid kultuuriteadlased

27.–29. aprillini toimus Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis kultuuri-uurijate konverents “Across Borders VII: Cultures in Dialogue”, mis kutsus teadlasi arutama keele ja kirjanduse kognitiivsete, sotsiaalsete ja kultuuriliste aspektide üle.

See oli sarja “Across Borders” seitsmes kohtumine (varasemad üritused on toimunud peamiselt Poolas, aga ka Ungaris ja Slovakkias), mis keskendus eelkõige kommunikatsioonile, (etno)lingvistikale ja folkloristikale. Konverentsist võttis osa 109 delegaati (ettekannetega) ja paarkümmend kuulajat 21 riigist Euroopast, Ameerikast ja Aasiast. Konverentsi kaks esimest päeva toimusid Eesti Kirjandusmuuseumis ning kolmas Eesti Rahva Muuseumis (see oli ühendatud ERMi aastakonverentsiga).

Plenaarloengutega esinesid prof Gerard McCann (Suurbritannia), prof Mariusz Misztal (Poola) ja prof Mihhail Lotman (Eesti). Kolme päeva jooksul toimusid üldised keele, kultuuri ja kirjanduse paneelsessioonid ning töötod. Eesti Kirjandusmuuseumi saalis sai vaadata Poola Vabariigi Suursaatkonna toel avatud fotonäitust “Stanisław Ignacy Witkiewicz – Witkacy (1885–1939) metafüüsilised portreed”.

“Across Borders VII” sai teoks Eesti Kirjandusmuuseumi koostöös Poola Jagiello ja Krosno ülikoolidega, Eesti-uuringute Tippkeskuse ja Eesti Rahva Muuseumiga. Konverentsi toetasid Eesti Kultuurkapital, Poola Vabariigi Suursaatkond Tallinnas, Eesti Teaduste Akadeemia ja Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

Konverentsi “Across Borders VII” osalised kirjandusmuuseumis. Keskel esiplaanil konverentsi peakorraldaja Liisi Laineste. Alar Madissoni foto 2017.

Kava ja ettekannete lühitutvustused on kättesaadavad kodulehel <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/AcrossBorders/2017/index.html>.

Liisi Laineste

Folkloristika aastapreemia sai Reet Hiimäe

Alates 2011. aastast on Akadeemiline Rahvaluule Selts koostöös Eesti Kultuurkapitali Rahvakultuuri sihtkapitaliga andnud välja Eesti folkloristika aastapreemiat. Preemia eesmärk on tõsta esile preemia saamisele eelnenud aasta jooksul silma paistnud folklooristi tegevust. Möödunud aastal pälvis preemia Andreas Kalkun.

Tänavu esitati žüriile neli kandidaati: Reet Hiimäe, Helen Kõmmus, Aado Lintrop ja Merili Metsvahi. Kõigi mainitute 2016. aasta oli tegus ja laiahaardeline – valminud on nii teadusartikleid, allikapublikatsioone kui ka populaarteaduslikke väljaandeid.

2017. aasta Eesti folkloristika aastapreemia otsustati anda Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadurile Reet Hiimäele. Reet Hiimäe on mitmekülgne ja viljakas folklorist ja usundiurija. 2016. aastal ilmus Reet Hiimäe sulest hulgaliselt kõrgetasemelisi teadusartikleid ning laiemale lugejaskonnale mõeldud käsitlusi, ka koostas ta ajakirja *Folklore: EJF* usundiliste juttude erinumbri. Aasta lõpus valmis tal ka doktoritöö “Folkloor kui mentaalse enesekaitse vahend: usundilise pärimuse pragmaatikast”, mille kaitses käesoleva aasta algul.

Reet Hiimäe on uurinud nii klassikalisi folkloorižanre kui tänapäevaseid rahvaluule ja usundiga seotud nähtusi. Tänu heale vana pärimuse tundmisele oskab Reet Hiimäe näha seoseid vanade ja uute nähtuste vahel. Reet Hiimäe uurimuste allikateks on nii arhiivides kui meedias ja internetis leiduv elav pärimus. Reet Hiimäe uurimused

aitavad mõista tänapäeva näiliselt sekulaarses Eestis toimuvaid nähtusi (nt üleloomulikud kogemused ja teispoolsusega suhtlemine) ning näitavad pärimuse dünaamikat. Lisaks teadustegevusele on Reet Hiimäe ka aktiivne oma uurimuste populariseerija.

Preemia anti kätte 25. mail Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolekul.

ARS

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

20. aprillil esinesid kõnekoosolekul Liina Saarlo (Kohtumisi Laiusel. Murdekorrespondent Agu Tamme rahvaluule kirjapanekutest ja lugemispäevikutest) ja Kärri Toomeos-Orglaan (Kirillitsas üleskirjutatud seto jutusõ'. Mitmekeelsusest munk Arkadi, Stepan Dimitrjevi ning Jüri Truusmanni kirjapanekutes).

25. mail esines Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolekul ettekandega eelmisel aastal rahvaluule uurimispreemia saanud Andreas Kalkun (Veel kord elatud usust ja seto marioloogist). 2016. aasta teadustegevuse eest anti folkloristika preemia Reet Hiimäele. Ingrid Rüütel esitles vastvalminud CD-d "Pärnumaa rahvalaule ja pillilugusid". ARSi üldkoosolekul valiti uus juhatus ja revisjonikomisjon. Uued juhatuse liikmed on Reet Hiimäe, Anu Korb, Merili Metsvahi, Kärri Toomeos-Orglaan ja Ergo-Hart Västrik, revisjonikomisjoni kuuluvad Mare Kalda, Liilia Laaneman ja Helen Kõmmus.

16. juunil toimus ARSi väljasõit Võnnu kihelkonda.

Kärri Toomeos-Orglaan

Eesti Rahvaluule Arhiivis

24. märtsil esines Mall Hiimäe Viru-Jaagupis Lääne-Viru pärimuspäeval ettekandega "Endelinnud meie maastikupildis".

3. aprillil esines Kadri Tamm Iisaku Kihelkonna Muuseumis toimunud Virumaa kodu-uurijate päeval ettekandega "Eesti Kirjandusmuuseumi kogude kasutamisest internetis".

4. aprillil toimus Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Kultuuriloolise Arhiivi ühine eluloo- ja kaastööliste päev. President Kersti Kaljulaid andis kätte preemiad parimatele rahvaluulekogujatele. Preemiad pälvisid Maie Erik sisukate kaastööde eest aastatel 2009–2016, Merili Metsvahi Tartu Ülikooli tudengite folkloristlike välitöökursuste juhendajana

korrastatud materjalide arhiivi üleandmise eest aastatel 2001–2016 ning Maria Peep silmapaistvate kaastööde eest rahvaluule kogumisvõistlustel 2009–2016. Samas lõpetati ja tunnustati ka eluloovõistluse “EV 100. Minu elu ja armastus” parimaid osalejaid: Mare Hallop, Heimar ja Maimu-Marietta Nellis (osaliselt kirja pannud Annika Nellis), Vaike Rannu, Heino Trikkant, Kadri-Liis Turton, Evelyn Tõniste ja Väino Ubina.

9. aprillil viis Janika Oras Põlva leelokoorile Ilotsõõr ja **9. mail** Tallinna leelokoorile Sorrõsetod läbi õpitoa seto laulust.

14. aprillil salvestasid Ingrid Rüütel ja Helen Kõmmus Toris Liisa Kummeli tütrepoja Rein Rohtla mälestusi ja jutte.

19. aprillil kõneles Jüri Metssalu Tre Raadios kohapärimusest ja looduslike pühapaikade uuringust ajaloolisel Harjumaal.

20. aprillil esinesid ARSi kõnekoosolekul ettekannetega Liina Saarlo (Kohtumisi Laiusel. Murdekorrespondent Agu Tamme rahvaluule kirjapanekutest ja lugemispäevikutest) ja Kärri Toomeos-Orglaan (Kirillitsas üleskirjutatud seto jutusõ'. Mitmekeelsusest munk Arkadi, Stepan Dimitrijevi ning Jüri Truusmanni kirjapanekutes).

21. aprillil esines Janika Oras 16. rakenduslingvistika kevadkonverentsi satelliitseminaril “Kõne ja muusika” Eesti Keele Instituudis ettekandega “Sõnavälte seto regilaulu värsimõõdus”.

22. aprillil osales Moostes rahvamuusika töötluste konkurss-festivali Moosekatsi Elohelü žürii töös festivali patroon Ingrid Rüütel. Eesti Rahvaluule Arhiivi eripreemia (hindaja Taive Särg) pälvis Arno Tamm – noormees meenutas rahvalaulikut, kes oma lugusid rõõmuga esitab endale ja teistele, poollauldes-pooljutustades, taasluues sealjuures teksti ja viisi.

26. aprillil toimus ERMis järjekordne noorte kultuuriuurijate konverents “Noorte hääled”. Käsitlemisele tulid Ida-Euroopa pärimuskultuuri uuringute problemaatika, rahvapedagoogika mõiste ning traditsioonilise Hiina meditsiini kajastamine Eesti meedias, avati rahvapärase õigeusu representatsiooni Oskar Looreska käsitluses, tutvustati arhiivimaterjalide põhjal Pelli kultust Mulgimaal, seda, kuidas kajastuvad reisimälestused elulugudes, kuidas ja mida mäletatakse kolhoosiajast ning kuidas elavad eestlased ja eestlus Moskvas. Konverentsi korraldasid Ave Goršič ja Piret Koosa (Eesti Rahva Muuseum).

Esitleti väljaannet “Ristteel. Pro Folkloristica XVIII”, mille toimetasid Ave Goršič ja Inge Annom, kujundas Pille Niin. Kogumik koondab artikleid, mis on kirjutatud noorteadlaste konverentsidel aastatel 2013–2016 peetud ettekannete põhjal. Täna 18. numbrini jõudnud sarja “Pro Folkloristica” seniste numbrite toimetajaid.

26. aprillil kõneles Jüri Metssalu Rapla Keskraamatukogus Rapla kihelkonna looduslike pühapaikade teabepäeval pühapaikade uuringust ja kogus osalejatelt pärimust.

28. aprillil pidas Lona Päll Soomaa rahvusparki külastuskeskuses kohalikele elanikele suunatud teabepäeval ettekande kohapärimuse uurimisest ja talletamisest ning tutvustas eesootavaid välitööplaane.

28. aprillil andis Risto Järv Tallinnas õpilaste teadustööde riiklikul konkursi pidulikult auhinnatseremoonial üle Eesti Kirjandusmuuseumi eripreemia, mille pälvis Hipp Saar Osula Põhikooli 8. klassist uurimistööga “Lehmanimed minevikus ja tänapäeval” (asutuse žüriis Astrid Tuisk ja Risto Järv). Nimed ja nimetamine on kultuuris ja kogu ühiskonnas tähtis teema, see seostub inimeste identiteediga. Hetkel on Eestis aktuaalne valdade (ümber)nimetamine, samuti on nimepärimus praegu ka Eesti keeleteadlaste ja folkloristide fookuses.

Aprillis, mais ja juunis tegi Jüri Metssalu välitöid Rapla ja Hageri kihelkonna looduslikes pühapaikades.

2. mail esines Andreas Kalkun Eesti Kirjandusmuuseumis konverentsil “Sooteadliku kultuuriuurimise suundi Eestis” ettekandega “Ajalugu, mida polnud? Homoseksuaalne iha 1920. aastate kohtuasjades”.

11. mail kõneles Jüri Metssalu Väätsal Eesti Jalgrattamuuseumi ajalooõhtul pärimuspaikade uurimise allikatest ja metoodikast Järvamaa näitel.

13. mail toimus Jüri Metssalu juhtimisel pärimusmatk Rapla ja Nissi kihelkonnas.

16. mail oponeeris Andreas Kalkun Tartu Ülikoolis Liina Eeki doktoritööd “Tänapäeva eestikeelsete õigeusklike katehheesist ja uskumustest”.

20. mail korraldas Anu Korb Eesti Kirjandusmuuseumis ettekandepäeva “Venemaale veerenud VI. Eestlased Kaukaasiast Siberini”. Üritusel pidas Anu Korb ettekande “Kohtumised Siberis: 15 ERA kogumisreisi”.

24. mail ilmus Katrin Martinsoni intervjuu Mari-Ann Remmeliga Nabala kohajuttude raamatu teemal *Postimehe* vahelehes *Raamat* (nr 110).

25. mail esitleti Akadeemilise Rahvaluule Seltsi aastakoosolekul Ingrid Rüütli kogumikku “Pärnumaa rahvalaule ja pillilugusid. Audru, Tõstamaa, Tori ja Väandra kihelkond”. Kogumiku on toimetanud Janika Oras, helirežii teinud Jaan Tamm, kujundanud Krista Saare.

21.–23. mail külastas Eesti Rahvaluule Arhiivi esindus Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudi Leedu Rahvaluule Arhiivi, külastusest võtsid osa ka kolleegid Läti Rahvaluule Arhiivist. 22. mail tutvustati pärimusarhiivide ühisseminaril vastastikku arhiivide arenguid ja tegevusplaane, ERA tegevusest andis ülevaate Risto Järv. 23. mail arutati tööühmades digiarhiivindust, narratiivuurimist, etnomusikoloogiat ning laulutekstide ja folklooriprotsessi uurimist.

28. mail oli telekanali Rossija Kultura eetris saade udmurdi palvustest, kus jagas oma mälestusi filmivõtetest ka Aado Lintrop.

30. mail kõneles Jüri Metssalu Hageri Rahvamajas Hageri kihelkonna looduslike pühapaikade teabepäeval pühapaikade uuringust ja kogus osalejatelt pärimust.

1. juunil pidas Janika Oras Tallinnas Kirjanike majas avaliku loengu “Pooltoon-poolteisttoon-laadi õpetamine mitte-nooditundjatel”, mis kuulus EMTA pärimusmuusika eriala 10. aastapäevale pühendatud ürituste sarja.

1. juunil pidas Risto Järv Haapsalus V muinasjutukonverentsil “Muinasjutuvägi. Lugudega kasvame suureks” ettekande “Laps kui teelahkmel (ime)muinasjuto tegelane”.

2. juunil avati Maa-ameti kaardiserveris (<https://xgis.maaamet.ee/kohaparimus>) kohapärimuse kaardirakendus. Rakendus valmis Eesti Kirjandusmuuseumi, Maa-ameti ja Keskkonnaameti koostöös ning selle aluseks on aastate 2015–2017 projekt “Rahvusparkide mälumaastikud: Matsalu ja Vilsandi kaitsekorralduslik alusuuring”, mille käigus tehti välitöid ning kanti Maa-ameti kaardiserveri kaardirakendusse hulk uusi pärimuspaiku ning tekste, fotosid, heli- ja videofaile.

Tegemist oli sisulise jätkuga varasemale projektile ning rahvusparkide mälumaastike ideele, mis sai alguse Soomaalt aastal 2006. Selle tulemusel valminud kaardikiht on olnud 2014. aastast avalikult kättesaadav Maa-ameti kaardiserveris. Matsalu ja Vilsandi rahvuspargi interaktiivset kaarti täiendati uute andmetega ning rakendus sai mobiilsetes seadmetes kasutamise toe. Pärimusobjektide kõrval on võimalik kuvada kaitsealuseid muistiseid, pärandkultuuriobjekte, kohanimesid, valida taustaks ajaloolisi kaarte jm.

5. juunil esines Liina Saarlo Tartu Ülikoolis konverentsil “Second Annual Tartu Conference on Russian and East European Studies” ettekandega “Introducing the Soviet Folklore in Estonia: An Unfortunate Endeavour”.

5. juunil juhtis Jüri Metssalu pärimusmatka Rapla kihelkonnas Tarsi talu pärimuskultuuri suvekoolis “Esiivanemate jälgedes”. Osalesid Rapla Vesiroosi Gümnaasiumi ja Narva Soldino Gümnaasiumi õpilased.

7. juunil esitleti EKM Teaduskirjastuse ning MTÜ Sõmerlased koostöös valminud Mari-Ann Rembali raamatut “Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud”. Raamatu toimetaja oli Valdo Valper, kujundaja Angelika Schneider. Üritusel esitasid kohajutte näitlejad Anne Tärnu ja Lauri Kaldoja. Meeleolu lõi Kiili Kammerkoor Tuuli Metsoja juhatusel. Täna tegijaid ning toetajaid. Sõna võttis raamatu autor Mari-Ann Rimmel, kirjastust esindas ERA juhataja Risto Järv.

9. juunil pidas Janika Oras Läti Vabariigis Alsungas 5. rahvusvahelise burdoonlaulu festivali raames toimunud konverentsil “Drone singing, traditions, inheritance” ettekande “Seto arhailise mitmehäälsuse õpetamise kogemusi”.

9. juunil tutvustas Mari-Ann Rimmel Saaremaal Loona mõisas Vilsandi rahvuspargi külastuskeskuses kohapärimuse kaardirakendust.

10. ja 11. juunil toimunud VIII Rahvusvahelisel Barentsi ja Euro-Arktilise Piirkonna folkloorifestivalil Umba külas (Murmanski oblast, Terski raj.) tegi välitöid Aado Lintrop, festivalil osalesid lisaks ERAst Andreas Kalkun ja Valdo Valper.

13. juunil andis Ingrid Rüütel koos Arnold Rüütliga intervjuu TV3 suvestuudios.

14. juunil toimus ERA juubeliaasta loengusarja “ERA tuleb külla” avaloeng Pärnumaal. Pärnu Muuseumis toimunud seminaril tutvustas projekti juht Ave Goršič rahvaluulearhiivi tänaseid tegevusi ning kõneles teemal “Üleloomulikud kohtumised”, Astrid Tuisk pidas ettekande “Lapsepõlv, mängud ja mängimine”, Ingrid Rüütel esitles värsket CD-d “Pärnumaa rahvalaule ja pillilugusid”.

16. juunil pidas Anu Korb Akadeemilise Rahvaluule Seltsi retkel Võnnu kihelkonda ettekande “Kärsa küla inimesed ja nende lood”.

16. ja 17. juunil õpetas Janika Oras vadja keele kursustel Palmses, Eesti muinastaide keskuses Virukoda vadja rahvalaule ja rääkis nende traditsioonitaustast.

19. juunil õpetas Janika Oras koos Meel Valgu ja Ene Lukka-Jegikjaniga Hargla kihelkonna pulmalaule Valga muuseumis, augustis toimuvate avalike pulmade ettevalmistusüritusel.

25. juunil oli Raadio Kuku “Maatunni” saates eetris lõik Madis Ligi intervjuust Mari-Ann Rimmeliga, kes tutvustas Maa-ameti kaardiserveri kohapärimuse kaardirakendust.

25. juunist 6. juulini tegid Janika Oras ja Andreas Kalkun koos Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia tudengite ja õppejõududega välitööd põhja-udmurtide ja bessermanide juures.

26. juunil viis Lona Päll Soomaa rahvuspargi külastuskeskuses läbi kohapärimuse salvestamise koolituse tudengitele ja kohalikele elanikele, valmistamaks neid ette Eesti Vabaõhumuuseumi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi koostöös korraldatavateks suvisteks välitöödeks.

27. juunil pidas Anu Korb Võrumaal Koke külalismajas toimunud BaltHerNeti suvekoolis “Eestlaste kultuuripärand võõrsil VIII. Fotokogud” ettekande “Venemaa eestlaste isiklikud fotokogud”.

29. juunil pidas Astrid Tuisk ettekande sümposiumil “Kodukujutelmad nõukogude Eestis: kultuuripraktikad ja inimkogemuse ainutisus” (Home imagiaries in Soviet Estonia: cultural practices and the singularity of human experience).

10.–13. juulini toimusid kohapärimuse välitööd Kullamaa kihelkonnas, osalesid Mari Sarv ja Eesti Kohapärimuse Keskuse kursant Marek Saumann.

13. juulil esines Mari-Ann Rimmel Rae vallas Jüri raamatukogus Jüri kihelkonna looduslike pühapaikade uuringu teabepäeval. Tutvustati ka raamatut “Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud”, milles on muu kohapärimuse hulgas juttu ka Nabala kandi pühapaikadest.

13.–19. juulini Irimaal Limerickis toimunud 44. Rahvusvahelise traditsioonilise muusika nõukogu (ICTM) maailmakonverentsil esinesid Janika Oras ettekandega “Heritage holders, revivers, and creators. Contemporary roles and processes in Seto traditional singing culture” ja Taive Särg ettekandega “The tune came by itself out from the lyrics. The ways of learning and re-creation of Estonian regilaul in the spontaneous singing tradition of the early 2000s”.

17. ja 18. juulil tegi Risto Järv koos koostöös Piret Pääriga Rahvakultuuri keskusest folkloristlikke välitööd Värskas ja Meremäe vallas.

21. juulil esines Mall Hiimäe Palupõhja Looduskoolis Eestimaa Looduse Fondi puisi- niidutalgute raames loenguga “Kogukondlikust heinateost eesti rahvapärimuses”.

27.–30. juulini salvestasid Helen Kõmmus ja TLÜ dokumentalistika magistrant Reeli Reinaus Viljandi pärimusmuusikafestivalil õpitubasid ning filmisid kontserdipublikut.

29. juulil viis Janika Oras koos ansambliga Väike Hellero läbi kiigelaulude õpitoa Viljandi Pärimusmuusikafestivalil.

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

17. märtsil pidas Reet Hiimäe Eesti Folkloorinõukogu korraldatud pärimuskultuuri kogemuspõhisel koolitusel Tallinnas koolituspäeva “Folkloor kui mentaalne enesekaitse”.

25.–30. märtsini osales Liisi Laineste Göttingenis rahvusvahelise etnoloogia- ja folklooriühingu (SIEF) konverentsil “Ways of Dwelling: Crisis – Craft – Creativity” ja pidas digitaalse etnoloogia paneelis “Digitally dwelling: the challenges of digital ethnology and folklore and the methods to overcome them” ettekande “The new visual life of dialogue jokes in Internet memes”.

26.–29. märtsini osales Katre Kikas Saksamaal Göttingenis SIEFi 13. kongressil “Ways of Dwelling: Crisis – Craft – Creativity”, kus pidas ettekande “A story-dwelling miller in the 19th-century Estonia: Märt Siipsen and the power of writing”.

14. aprillil andis Mare Kõiva *Novaatori* jaoks intervjuu “Kristlikud lihavõtted ja jänesed – millest selline seos?”

19. aprillil pidas Reet Hiimäe TÜ Pärnu kolledžis ettekande “Turism, rahvausund ja kombestik”.

20.–22. aprillini toimus Minskis rahvusvaheline teaduslik-praktiline konverents “Religioon ja ajalugu”, millest võttis osa Mare Kõiva ettekandega Lilleorust, uuest elulaadist ja religioossest maastikust.

27.–29. aprillini toimus Tartus kultuuriuurijate konverents “Across Borders VII: Cultures in Dialogue”. Peakorraldaja oli Liisi Laineste, osakonda esindasid ettekannetega Mare Kalda (From teaching netiquette to self-presentation: The development of the Be-Like-Bill meme), Liisi Laineste (Metaphors of death and sickness in Estonian school-related conversations), Tõnno Jonuks (Ancient sacrality and modern offerings – comparing contemporary deposits at sacred sites in Finland and Estonia), Anneli Baran (The indefiniteness of terminology on the example of phraseology), Saša Babič (Swearing: Dissolution into nothingness), Piret Voolaid (Contemporary use of proverbs in Estonian and Finnish daily newspapers (Estonian case – proverbs in horoscopes)), Eda Kalmre (Self-created love stories in girls’ culture).

29. aprillil esines Mare Kõiva Vikerraadios ajaloosarja “Eesti lugu” saates “Austraalia eestlased 1”.

1.–31. maini osales osakonna töös Valgevene teadlane Irina Smirnova, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

1. mail alustas folkloristika osakonnas teaduri ametikohal Saša Babič Mobilitas Pluss järeldoktori kaheaastase projektiga “Traditsioon ja innovatsioon: Folkloori lühivormid tänapäeva kultuurilistes dialoogides” (juhendaja osakonna vanemteadur Piret Voolaid). Projekti eesmärk on analüüsida tänapäeva folkloori lühivorme kui keele olulisi püsiühendeid, uurida nende kasutust ja dünaamikat. Folkloori lühivormid, nt vanasõnad, fraseologismid (sh vandeväljendid, hüüdnimed), mõistatused, naljad kuuluvad argikasutusse ja esinevad tänapäeva meedias, sh internetikommunikatsioonis, nt reklaamides, hariduses, meelelahutuses, ilukirjanduses. Projektis analüüsitakse ja tõlgendatakse lühivormide kasutuseesmäärke ja -kontekste, võrreldakse kahe – sloveeni ja eesti – keele ja kultuuri praktikaid.

Lingvistika ja folkloristika kombineeritud meetodeid järgides esitatakse tekstide ja nende kasutuskontekstide süntees ja interpretatsioon kultuurilisel taustal, näidates kahe keele ja kultuuri sarnasusi-erinevusi. Eesti lühivormiuurimise koolkonna tulemusi ja meetodeid rakendatakse võrdlevalt lõunaslaavi ainesel.

Maikuu andis Saša Babič Sloveenia Rahvusraadiote kolm intervjuud folkloori lühivormidest rõhuasetusega vandesõnadel.

5. mail esines Tõnno Jonuks Hertfordshire'i ülikoolis konverentsil “Ritual ‘Litter’ workshop: the heritage of contemporary deposits” ettekandega “Sacred rubbish: cleaning sites of contemporary deposits”.

6. mail esines Mare Kõiva Vikerraadios ajaloosarja “Eesti lugu” saates “Austraalia eestlased 2”.

10.–13. maini toimus Tartus Rahvusvahelise Põllumajandusmuuseumide Assotsiatsiooni (AIMA) XVIII konverents (CIMA XVIII) “Traditions and Change – Sustainable Futures”, mille seksiooni “Museum education and research” juhatasid Isabel Hughes ja Mare Kõiva.

11. mail tutvustas Mare Kõiva Riigi Infosüsteemi Ameti siseseminaril Tartus arvutikeskseid uurimusi ettekandega “Laisk kõpsib viis päeva...”

12. ja 13. mail võttis Liisi Laineste osa rahvusvahelise huumoriuuriijate ühingu (ISHS) tänapäeva huumori seminarist, mille korraldas ISHS president Delia Chiaro Bertinoros, Forli ülikoolis.

13. mail esines Mare Kõiva Vikerraadios ajaloosarja “Eesti lugu” saates “Austraalia eestlased 3”.

1.–30. juunini osalesid osakonna töös Valgevene teadlased Yanina Hrynevich ja Irina Vasilyeva, kes viibisid Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

8.–10. juunini toimus Šotimaal Edinburghis 11. rahvusvaheline võrdleva mütoloogia aastakonverents “Creatures of the Night: Mythologies of the Otherworld and Its Denizens”, kus esinesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov ettekandega “Possibilities For The Reconstruction Of The Baltic-Finnic Otherworld”.

8. ja 9. juunil pidas Reet Hiimäe Mustjõel Eesti Folkloorinõukogu üritusel “Päritud väärtuste ööpäev” ettekande “Kirg ja armastus eesti rahvapärimuses”.

9. juunil pidas folkloristika osakonna teadur Saša Babič Ljubljanas toimunud konverentsil “Tehnologije mobilnosti med inženirstvom in humanistik” (Mobiilsustehnikad tehnoloogia ja humanitaaria vahel) ettekande “Traffic metaphors and metaphors in traffic”.

11.–16. juunini osales Tõnno Jonuks Jekaterinburgis konverentsil “The Great Shigir idol in the context of North Eurasia Stone Age art”, kus pidas ettekande “A human figurine from the River Pärnu: dating analogies and representations”.

27. juunil esines Piret Voolaid Tartu Ülikoolis 50. Johannes Voldemar Veski päeval “Keel täis kujundeid” ettekandega “Kujundiloomest eesti mõistatuste alaliikides”.

29. juunist 2. juulini Moskvast korraldatud V rahvusvahelisel interdistsiplinaarsel teaduslik-praktilisel sümposiumil “Meditsiiniantropoloogia ebastabiilses globaliseerivas maailmas” pidas Mare Kõiva ettekande loodusravist ja rahvameditsiinist Eestis ja juhatas koos Marjam Kerimovaga seksiooni “Rahvameditsiin, traditsiooniline meditsiin ja traditsioonilised meditsiinüsteemid meditsiiniantropoloogia fookuses”.

1.–31. juulini osales osakonna töös Valgevene teadlane Aliaksandra Shrubok, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

3.–6. juulini toimus Udmurdi Vabariigis Iževskis XII Venemaa antropoloogide ja folkloristide kongress. Seksioonis “Etniliste vastasmõjude uurimise distsipliinidevahelised meetodid” esinesid Mare Kõiva (Huntide valitseja – ülevaade Läänemeresoome materjalist) ja Andres Kuperjanov (Sõel eesti mütoloogias) ning meditsiiniantropoloogia seksioonis Mare Kõiva (Pismennye i ustnye praktiki lechitelei na primere 1980 godov).

10.–14. juulini toimus Kanadas Montrealis Quebeci Ülikoolis Rahvusvahelise Huumori-uurimise Seltsi (International Society for Humor Studies = ISHS) 29. aastakonverents (koduleht <https://ishs-2017-montreal.uqam.ca/en/home/>), millest võtsid ettekandega osa folkloristika osakonna vanemteadurid Liisi Laineste (Globalisation and ethnic jokes: A new look on an old tradition) ja Piret Voolaid (Humorous and ironic folk rhetorics about “Estonian national sports”). Montrealis esitleti ka Eestit ja Tallinna järgmise aasta konverentsipaigana.

Teisipäevaseminarid

11. aprillil pidas Katre Kikas ettekande “*Nagu apteeker mürgiga...* Jakob Hurda ja tema korrespondentide moraalsed dilemmad”. 19. sajandi lõpu rahvaluulekogumise aktsioonid

olid osa kaasaegsest avalikkusest – üleskutsed ja aruanded ilmusid ajalehtedes ning igapähe oli võimalik saada ülevaade sellest, kes, kus ja mida on kogunud. Info toimuva kohta jõudis sel viisil ka nendeni, kes rahvaluule kogumist heaks ei kiitnud. Kogumist tajuti katsena taaslustada ebausku ning selles nähti ohtu kogujate moraalsele palgele. Teisalt küsisid ka paljud kogujad ise Hurdalt nõu, kuidas moraalselt küsitavate folklooripaladega toimida. Ettekandes heitis Katre Kikas pilgu sellele, kuidas erinevad osalised neid dilemmasid lahendasid, samuti sellele, mis osa sellest arutelust kuulus avalikku ja mis osa privaatsesse kirjaruumi.

18. aprillil rääkis Aljona Pavlova Valgevene pulmalaulude kujundisüsteemist. Ettekandja analüüsis valgevene pulmakommete peamisi kujundirühmi, keskendudes nende semantikale, sümbboolikale ning funktsioonidele, vaadeldi kujundite regionaalseid iseärasusi.

25. aprillil initsieeris Tatjana Minnijahmetova ametipärimuse praktikumi või töötoa. Töiste tegevuste vahel sooritatavad rituaalid ja muu töökohal aktualiseeruv traditsioon moodustas loomupärase osa organisatsioonikultuurist.

9. mail kõneles Daniel Sävborg: “Vormelid traditsioonilises jutustavas proosas islandi saagade näitel”.

16. mail olid Elo-Hanna Seljamaa ettekande fookuses avalikkuse esindajate arusaamad ja kirjeldused folkloorist ja folkloristikast ning folkloristide võime, soov ja soovimatus neile kujutelmadele ja ootustele – stereotüüpidele – vastata või vastu hakata.

23. mail esines Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Uurimise Keskuse teadur Irina Smirnova: “Valgevenelased-litviinid Tšernigovi kubermangus: nende uurimise ajalugu XIX ja XX sajandil, poliitilised piirid ja etnograafia”. Kõne all olid etnilised valgevenelased, kes elasid keerulise poliitilise ajaloo territooriumil, mille riigipiirid muutusid korduvalt (Leedu suurvürstiriik, Poola, Vene Impeerium, NSVL).

20. juunil esinesid Iryna Vasilyeva, kes rääkis Valgevene mõistatustest tänapäeval: funktsionaalsus ja transformatsioonid, ja Yanina Hrynevich, kelle ettekanne kandis pealkirja “Paradiisiaed Valgevene moodi” – loovusest plastpudelite taaskasutusel”.

Teadusvahetuse koostööprojekti rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest. Toetavad Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (IUT 22-5).

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

26. ja 27. aprillil pidas Nemanja Radulovic (University of Belgrade) kaks loengut: “Oral-formulaic theory in South Slavic academia: 18–19th centuries” ja “Oral-formulaic theory in South Slavic academia: 20th century”.

2. mail pidas Lõuna-Korea Sogangi Ülikooli professor Seongnae Kim loengu “The Work of Memory: Ritual Laments of the Dead and Korea’s Cheju Massacre”.

15. mail pidas professor Karl Reichl (Bonni Ülikool) loengu “Epics as song. The interplay of words and music in Turkic oral epics”.

2. juunil pidas külalisprofessor Sadhana Naithani (Jawaharlal Nehru Ülikool, New Delhi) loengu “Is Folktale a Hyperlink to Reality?”.

9. juunil etendus konverentsi “Folklorists are Fallible” raames ingliskeelne näidend “Confessions of a Monkey Mind Doctor” mille autorid on teadlased: bioloogia professor Daniel Povinelli (Lafayette ülikool, Louisiana, USA) ja folklorist Brandon Barker (Indiana ülikool, Bloomington, USA). Peaosas mängivad Scott Gremillion and Katryn Schmidt (Lafayette teater, Louisiana, USA).

9. juunil pidas konverentsil “Folklorists are Fallible” plenaarettekande prof Carl Lindahl (Houston, USA): “Folklorists are Fallible: Stumbling into Glory with Richard Dorson and J. D. Suggs”.

10. juunil pidas konverentsil “Folklorists are Fallible” plenaarettekande Karina Lukini (Helsingi, Soome): “When the Field Strikes Back. Unwinding the Past and Contemporary Silences in Folklore Studies”.

16. juunil esilinastus Eesti Rahva Muuseumis Himaalaja legendidel põhinev mängufilm “Dhokbu – kaitsja” (India, 2017). Vaatajate küsimustele vastasid filmi režissöör Dawa Lepcha ning peaosatäitja ja Tartu ülikooli doktorant Kikee D. Bhutia. Linastuse korraldasid Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, Tartu Ülikooli Aasia keskus, Eesti Akadeemiline Usundiloo Selts ja ERM.

Kaitstud magistritöö

Miikael Jekimov kaitses 31. mail magistritööd “Armulaualeib eesti rahvausundis: muistendid nõidusest” (juhendaja professor Ülo Valk, oponent vanemteadur Mare Kalda (Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond)).

Kaitstud bakalaureusetööd

Kristel Anja-Palm kaitses 31. mail bakalaureusetööd “Vallaslapsed ja sugudevahelised suhted Eesti Vabariigis aastatel 1918–1940” (juhendaja vanemteadur Merili Metsvahi, oponent dotsent Tiit Jaago).

Janika Vaht kaitses 31. mail bakalaureusetööd “Naise ja mehe kujutamine Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes ERA II 271 ja 272 leiduvates seksuaalteemalistes naljandites” (juhendaja vanemteadur Merili Metsvahi, oponent teadur Andreas Kalkun (Eesti Kirjandusmuuseum, ERA)).

Liilia Laaneman

NEWS IN BRIEF

About folklore and the public: Estonian folklorists' 12th winter conference

Overview of the conference on March 2 and 3, 2017, dedicated to the jubilee of the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum (the predecessor of which, the Folklore Sector of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Estonian SSR, was established in 1947) is given by Katre Kikas (in English available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 69).

President's Folklore Collection Awards and the past year at the Estonian Folklore Archives

At the end of the year 2016, the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum could boast an exceptional number: the 1.5 millionth page of lore was archived. On April 4, President Kersti Kaljulaid handed out President's folklore collection awards to the best folklore collectors in 2016 – Merili Metsvahi, Maria Peep, and Maie Erik. An overview of the archival year and the recognition of the best folklore collectors is given by Astrid Tuisk.

Cultural scholars gathered in Tartu

On April 27–29, 2017, cultural scholars gathered at the Estonian Literary Museum and the Estonian National Museum in Tartu for a conference “Across Borders VII: Cultures in Dialogue”. An overview of the conference by Liisi Laineste in English is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 69.

The annual prize of Estonian folkloristics was given to Reet Hiimäe

The Academic Folklore Society has been awarding annual prizes in folkloristics since 2011. On May 25, 2017, this year's prize was given to Reet Hiimäe.

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from April to July 2017.

Turismi ja kultuuripärandi vastastikmõjudest Draculaga seotud pärimuse näitel

Tuomas Hovi. *Finding Heritage Through Fiction in Dracula Tourism*. FF Communications 311. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia 2016. 253 lehekülge.

Raamatu huvikeskmes on turismi ja kultuuripärandi vastastikmõjud. Autor tunneb huvi, mil määral saab rääkida eelkõige just turistidele orienteeritud pärimuse eksponeerimise puhul positiivsetest või negatiivsetest mõjudest. Kuivõrd tingib turism autentse traditsiooni kadumise ning pelgalt turisti põnevusjanu rahuldamiseks mõeldud pealiskaudse, stereotüpiseeritud, kurioossetele seikadele keskenduva pärimuseesituse? Või tuleks turistliku pärimuskogemuse pakumise juures rohkem väärtustada hoopis selle rolli kohaliku kultuuriajaloo ja folkloori iseloomulike joonte säilitamisel ja eksponeerimisel? Autori analüüsi ja järelduste aluseks on

2010. ja 2011. aasta jooksul Rumeenias tehtud välitööd (näiteks lood ja pärimusmotiivid, mida giidid räägivad turismigruppidele) ning kohalike turismifirmade temaatilised veebilehed.

Usun, et nii mõnelgi lugejal võib seda võrdlemisi mahukat uurimust kätte võttes läbi pea lipsata küsimus: mida on Dracula kohta üldse nii pikalt kirjutada, on ju igaüks temast midagi juba kuulnud. Ent pisut järele mõeldes on isegi paljud kultuuriuurijad sunnitud tõdema, et nende teadmised pole õigupoolest kuigi põhjalikud: ollakse küll kuulnud verejanulisest krahv Draculast ja sellest, et Dracula nimelist tegelaskuju võib kohata romaanides ja filmides, kuid mil määral on tegemist ajaloolise või väljamõeldud isikuga, millised Draculaga seotud motiivid on olnud rahvapärimuses tuntud laiemalt ja mis on saanud temaga seotud pärimusest selle tekkepiirkonnas tänapäeval – nendest teemadest võib olla kõige parem ülevaade just sellel turistil, kes on ise külastanud Draculaga seotud paiku. Nagu uurimusest selgub, ei saa tingimata rääkida turistile pakutava teabe pealiskaudsusest – mõned turismifirmade pakutavad Dracula teemapaketid kestavad terve nädala ning tutvustavad lisaks vampiiripärimusele ka ümbruskonna kultuuriajalugu laiemalt.

Sellegipoolest pühendab raamat hulgaliselt lehekülgi ka turistidele pakutava Dracula-pärimuse autentsuse küsimusele, tuues sisse nii traditsiooni konstrueerituse, intertekstuaalsuse kui ka hübriidiseerumise aspekti. Kokkuvõtteks järeldab autor, et Draculaga seotud turismi tuleks vaadelda eelkõige kui moodust tutvustada Rumeenia kohalikku pärimust Lääne popkirjanduse kaasabil. Seega on tegemist konstrueeritud traditsiooniga, mille baasiks ei ole kohalik folkloor, olgugi et see kasutab ka kohalikku folkloori (näiteks rahvajutte, rahvatantse). Märkimist väärib autori tähelepanek, et isegi sõna 'vampiir' on õigupoolest vanemas Serbia folklooris tundmatu ja seega mujalt imporditud, olgugi et kohalikud usundilised vasted vampiirrolenditele olid juba varem olemas.

Samas peab autor oluliseks rõhutada, et kuigi tegemist on konstrueeritud traditsiooniga, ei tohiks me sellesse suhtuda halvustavalt kui millessegi ebautentsesse või

väärtusetusse. Sellised traditsioonid on kultuurilised fenomenid, millel võivad avalduda oma spontaansed arengud ning neil võib olla oluline roll näiteks rahvusliku või kultuurilise identiteedi kujundamisel. Seega võivad autori sõnul ka näiteks angloameerika kultuuriruumist imporditud halloweeniga seoses korraldatavad Dracula turismipaketid pakkuda külastajatele unikaalset kogemust ning nendel osalemise käigus läbielatu võib inspireerida inimesi jutustama ehedaid memoraate, mis integreeritakse hiljem perepärimusse. Samuti leiab autor, et kuigi paljud kohalikud peavad müügilolevaid Draculaga seotud suveniire mitteautentseks, kujutavad need endast turistile sellegipoolest autentset meenutust külastatud kohast.

Autori kokkuvõttev seisukoht on, et Rumeenia reisibürood kasutavad Dracula teemat küll turistide huvi äratamiseks, kuid nende eesmärk on esitada turistile selle kaasabil eelkõige kohaliku kultuuri ja ajaloo unikaalseid aspekte ning osutada pigem just antud piirkonna ja selle pärimuse erilisusele.

Reet Hiimäe

Valgevene folkloori kogumik

Беларускі фальклор: Матэрыялы і даследаванні. Зб. навук. Прац. Галоўны рэдактар Т. В. Валодзіна. Вып. 1–4. Мінск: Беларуская навука. 2014–2017.

Belaruski fal'klor: Materyialy i dasledavanni. Zb. navuk. Prats. Galoŭny redaktar T. V. Valodzina. Vyp. 1–4. Minsk: Belaruskaja navuka. 2014–2017.

2014. aastast ilmub Valgevenes folkloristide initsiatiivil iga-aastane akadeemiline väljaanne “Valgevene folkloor: materjalid ja uurimused”. Kogumiku algatas selle vastutav toimetaja Taččiana Valodzina (Tatjana Volodina) ning seda koostatakse Valgevene Teaduste Akadeemia Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluuule ja slaavi rahvakultuuri osakonnas.

Seni avaldatud neli köidet kajastavad Valgevene folkloristide saavutusi ja tegemisi ning tänase uurimistöö aktuaalseid teemasid. Kogumiku üks siht oli leida uusi lähenemisviise valgevene folkloori varamule. Autorite seas on teaduste akadeemia rahvakultuuri uurijate kõrval erinevate Valgevene kõrgkoolide ja naaberriikide teadlased.

Väljaanne sisaldab järgmisi osi: “Uurimused”, “Valgevene rahvaluule etnolingvistiline atlas”, “Valgevene folkloor välismaa väljaannetes”, “Rahvaluulekogudest”, “Jäädvustusi ekspeditsioonidelt”, “Valgevenelaste folkloor välismaal”, “Retsensioonid”, “Meie juubilarid”.

Teisest neljanda väljaandeni on uurimuste rubriik olnud temaatiline. Teise köite käsitlused on pühendatud valgevene algupärase kombestikuga kalendrirituaalile – nelipühade aegsele pöösaks maskeerimise tavale. Kolmandas väljaandes vaadeldakse valgevenelaste loitsutraditsiooni. Just viimastel aastakümnetel on märgatav huvi suurenemine selle pärimusliigi vastu, ka selles trükises toovad valgevene, vene ja poola õpetlased esile uusi, seni käsitlustest kõrvale jäänud loitsude külgi ja nendega seotud fakte.

Neljas köide esitleb etnoloogide rahvaluulel rajanevaid töid. Teoreetilises osas tutvustatakse seni Valgevenemaal täiesti uut lähenemisviisi – valgevene rahvaluule etnolingvistilist atlast. Lugeja saab tutvuda muistenditega “maa seest väljakasvanud” hiiust, kurja silma nimetustega, karjalaskepäeva kommetega ja näki esinemiskujudega. Artiklitele on lisatud vastavad levikukaardid.

Lugejale olulist informatsiooni pakub rubriik “Valgevenelaste rahvaluule välismaa väljaannetes”, mis sisaldab tõlkeid raskesti kättesaadavatest publikatsioonidest. Näiteks avaldati Bulgaaria teadlase Florentina Badalanova-Helleri *New Zealand Slavonic Journalis* (2003) ilmunud valgevene folkloori käsitlus.

Alajaotuses “Rahvaluulekogudest” avaldatakse unikaalseid jäädvustusi Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule ja slaavi rahvaste kultuuriloo arhiivist. Avaldamisele on tulnud näiteks A. Smolichi, J. Drozdovichi, A. Antsukevichi ja teiste ülestähendused.

Igas numbris esitletakse ka ekspeditsioonide materjale. Avaldamisele on tulnud kogenud kogujate (G. Lopatin, T. Kuharonok, T. Tjapkova jt), aga ka algajate jäädvustused. Kontseptuaalselt on tähtsal kohal valgevene diasporaalt jäädvustatud teave: Bialystok (G. Haritonjuk-Mihej), Pihkvamaa (T. Tjapkova), Brjanskimaa (P. Tsalka), Latgale (S. Sahharova); samuti J. Vnukovichi jätkuekspeditsioonid Leedu Vileni rajooni külades, mille elanikkonna valdav osa on valgevenelased.

Kogumik avaldab ka probleemipüstitustega retsensioone ja olulisemate teadussündmuste ülevaateid. Meeles peetakse juubilare: austust avaldatakse nii silmapaistvatele valgevene rahvakultuuri varasematele (Paul Špilevsky, Maksim Goretski, Mihhail Grinblat) kui ka tänastele (Lii Solovei, Arsen Lisa) uurijatele.

Folkloorikogumik on saanud kolleegidelt positiivset tagasisidet. Toimetusel on plaanis laiendada autorite ringi, avaldada arhiivide raskesti kättesaadavaid materjale, arutleda folkloristika päevateemadel.

Tačciana Valodzina
Tõlkinud Mare Kõiva

BOOK REVIEWS

Mutual interaction of tourism and cultural heritage on the example of Dracula lore

Tuomas Hovi. *Finding Heritage Through Fiction in Dracula Tourism*. FF Communications 311. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2016. 253 pp.

Book review by Reet Hiimäe in English is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 69.

Collection of Belorussian folklore

***Belaruskі fał'klor: Materyialy i dasledavanni*. Zb. navuk. Prats. Galoŭny redaktar T.V. Valodzina. Vyp. 1–4. Minsk: Belarускаia navuka. 2014–2017.**

The annual collection “Belorussian Folklore: Materials and Research” is introduced by the senior editor Taćciana Valodzina.

Autoritest

Edgar Saar – töötas Eesti Rahva Muuseumis aastail 1971–2003 teadurina ja vanemteadurina. On uurinud handi rahvakultuuri ja Eestist Läände põgenemist Teise maailmasõja ajal ning põgenike elu paguluses.

edgar.saar@mail.ee

Ingrid Rüütel – Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur, rahvamuusika uurimissektori rajaja ja kauaaegne juht. Kogunud eesti jt soome-ugri rahvaste rahvalaulu ja -muusikat, uurinud nende omavahelisi suhteid ja ajaloolisi arenguid. Organiseerinud rahvusvahelisi teaduskonverentse ja folkloorifestivale, koostanud ja toimetanud soome-ugri rahvamuusika uurimuste ja allikmaterjalide kogumikke, sh heliplaadiantoloogiaid ja DVD-sid. Sarjade “Ars Musicae Popularis” ning “Töid etnomusikoloogia alalt” algatajaid ja toimetajaid, Kihnu-aineliste uurimuste ja telefilmide seeria autor.

ingrid.rüütel@vpk.ee

Igor Tõnurist – pensionil etnoloog ja rahvamuusik. Uurimisvaldkonnad: eestlaste ja teiste läänemeresoome rahvaste rahvapillid (eeskätt kannel), kuid ka rahvamuusika ning rahvakunst (eriti eesti rahvariided), folkloristika, etnokultuurilised suhted, eesti väljarändajad Venemaal jne. Aastail 1995–2008 oli Lääne-Viru maakonnas kuuel korral rahvusvahelise folkloorifestivali Viru Särk kunstiline juht.

tonurist@hotmail.ee

Mall Hiimäe – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur. Uurimisvaldkonnad: inimese ja looduse suhe rahvausundis, rahvajuttude kujunemine ja jutustamine, folkloristika ajalugu, rahvakalender.

mall@folklore.ee

Mare Kõiva – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Tema huvikeskmes on olnud rahvausund ja mütoloogia, hõlmates nt loitse ja meediumeid, haldjapärimust, isiku-, aheljutte ning hirmufenomeniga seotud probleemaatikat. Ta on uurinud rahvaravitsejaid, erinevaid internetikogukondi alates online-meditatsiooni ja -religiooni ilmingutest transmeedialiste nähtusteni, rituaalse aasta mõjutegureid ning infotehnoloogia kasutamist folkloristikas. Folklooriajakirjade *Folklore: EJK* ja *Mäetagused* peatoimetaja, paljude usundi- ja folkloorikogumike toimetaja.

mare@folklore.ee

Risto Järv – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna dotsent. Peamisteks uurimisteemadeks viimastel aastatel on olnud muinasjutud nii ajaloolises kui ka tänapäevases kasutuses ning rahvaluuleainese taaskasutamine turisminduses.

risto@folklore.ee

Mait Sepp – loodusgeograaf, klimatoloog. Peamiselt uurinud atmosfääri üldise tsirkulatsiooni ja erinevate keskkonnanäitajate (õhutemperatuur, sademed ja ka fenoloogilised näitajad sh lindude ränne) omavahelisi seoseid. Käsitlenud ka Ida-Virumaa maastikke ja põlevkivi uurimise ajalugu.

mait.sepp@ut.ee

Richard Vüdalepp

Puhuvad kaksikvennad Antsovid (rahvapillidest loe alates lk. 77), Jaan Muruvälja lugusid kirjutab üles Julius Aleksander Reepärg, kellest on juttu artiklis mis algab lk. 141.

ERA, Foto 8111

Johannes Pääsuke

*Ajaloolise Virumaa pärimusest põhjalikult. Selles numbris keskendume endis-
aja igapäevaelule. See on töö, olu, rituaalid, ravi, muinasjutt ja muusika.*

✿ Virumaa talurahva ainealine kultuur 19. sajandil ja
20. sajandi alguses (7) ✿ Rahvalaulud ja rahvamuusika
Virumaal (41) ✿ Virumaa rahvapillid (75) ✿ Virumaa
kalendritavad ja nende piirkondlik omapära (113) ✿
Loitsud ja rahvaarstid Virumaal (141) ✿ Virumaa mui-
nasjutud: tõe ja reaalsuse piirimail (181) ✿ Pärtlirajust
ja ilmapärimusest (219) ✿

ISSN 1406 - 992X

*Indexed by MLA Folklore Bibliography,
Ulrich's Periodicals Directory, etc.*